

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Grexa Izabella

„CSUPA PARADICSOM AZ ÉLET, CSAK EHETETLEN” NŐI NARRATÍVA A KÁDÁR-KORSZAKBÓL

*„Így van ez az eseményekkel is talán;
és meglehet, hogy amit ma az élettörténetemnek gondolok,
az csak mostani
gondolkodásom szerint formált kép
az életemről.” (Kafka Margit)*

Konzulens: **Gyarmati György, az MTA doktora**
egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században”
Doktori Program
Pécs, 2024

Tartalomjegyzék

1	Előszó.....	3
2	Mihez is kezdjünk egy hétköznapi bér munkásnő életírásával és személyes dokumentumaival?	6
2.1	A hétköznapok története és a hétköznapok szereplői	8
2.2	Kutatási problémákról és munkáskutatásokról	14
2.3	Az alkalmazott értelmezési keretről és a dolgozat szerkezete	18
3	Felhasznált források.....	23
3.1	Női egodokumentumok: Király Erzsébet visszaemlékezése és naplótöredékei ...	24
3.2	Panaszlevelek	32
4	A nő és az állam	39
4.1	Női szerepek.....	43
4.2	Női bér munka	49
5	Király Erzsébet	53
5.1	Király Erzsébet társadalomképe és társadalmi közegének töredékei	57
5.2	Gyermekek és fiatal felnőttek állami felügyelet alatt.....	75
5.3	A munkahely, mint a női fegyelmezés színtere és az állami felügyeleten túl	81
5.4	Férfi-nő és az állami normakontroll	102
5.4.1	Formális férfi-női kapcsolat	102
5.4.2	A női test és a szexualitás	107
5.5	Terek, helyek Király Erzsébet életében.....	117
5.5.1	Az otthon és annak hiánya	120
5.5.2	Király Erzsébet lakásszerzésének története.....	124
6	Női napi nélkülözések reprezentációja a panaszos levelekben és a közbeszédben	130
6.1	Lakhatási kérdés női nézőpontból	136
6.2	Fizetett munka és női panaszok	144
7	Összegzés, következtetések	154
8	Források	159
9	Bibliográfia	160
10	Fényképek	176

1 Előszó

„Később Anyósomnak megint eszébe jutott valami és megint elmentünk Gyálra, egy sarkon megállt és mutatta, hogy merre menjek míg kérdeztem, hogy minek a csizmámmal kotortam szét a havat és egy fehér rózsafüzér csillant elő felvettem és zsebre tettem, aztán mondta, hogy menjek egy katolikus pap fogad engem kérjem el tőle az eredeti anyakönyvi kivonatot. Oda mentem, egy melegítőbe a kertben volt az ember jó napot kívántam és közöltem vele miért jöttem. Behívott a házba valamint lapozgatott és mondta, hogy majd küldi a kivonatot. Én nem tartottam nagy jelentőségét ennek az egésznek, azonban többen megszólítottak, hogy jó itt van Jálics uraság lánya, még be is invitált egy asszony, hogy meséljen Apámról. Végül kiderült Apámék többen voltak testvérek és birtokosok voltak az egész Gyál nekik dolgozott, de az Apám katolikus pap is volt, és én annak vagyok a lánya. 1947-ben elvették a birtokot és mentek ki merre látott Amerikába egyedül apámék húga maradt Gyálon, de mentegetőzött, hogy ő bármit is tud rólam, ebben maradtunk és én otthagytam a fenébe.”¹

Ezeket a modern „Hamupipőke-történet” szerű sorokat olvastam, amikor először kezembe vettem a dolgozat egyik fő forrását jelentő kézírásos visszaemlékezést. Ezen idézet feltételezhetően mindenkiből mohó kíváncsiságot váltana ki, hogy vajon milyen emberi sors kerekedhet ki belőle. A dolgozat fő témája ennek a nőnek az élettörténete, hétköznapijai, boldogulása, vagy épp sikertelenségei. Király Erzsébet élete, társadalmi közege már több mint egy évtizede kisebb-nagyobb megszakításokkal, de folyamatosan foglalkoztatott, ami a tudományos kíváncsiságon túl azzal is magyarázható, hogy a 1990 és 2009 között általa lakott lakásban éltem hosszú éveken keresztül, így önkénytelenül is felsejlett többször alakja. A hagyaték felfedezésekor², 2010-ben már elkezdtem a doktori tanulmányaimat, de egy teljesen más témakörben, ugyanakkor a visszaemlékezést átfutva rögtön egyértelművé vált számomra, hogy bele kell ásnom magam a témába, mindannak ellenére, hogy az úgynevezett hétköznapiok történetének kutatói módszereiről, esetleg a gender szempontú megközelítésről mit sem tudtam, leszámítva azon egynéhány mikrotörténetész könyvét, amelyre valamilyen csoda folytán bukkantam a Pécsi Egyetem könyvesboltjában. Tehát lényegében a forrás talált rám, és ehhez próbáltam – hosszú évekig tartó kísérletezéssel – olyan elméletet(eket) keresni, amely(ek) révén társadalomtörténeti értelmezési keretben válik elmesélhetővé egy hétköznapi nő élettörténete. Megjegyzem, hogy ebben az időszakban a hétköznapiok történetével – főleg

---

¹A visszaemlékezés teljes terjedelemben megjelent: KIRÁLY Erzsébet: Kedves naplóm. Egy munkásasszony emlékei. A tanulmányt írta és a szöveget gondozta GREXA Izabella. Corvina Kiadó, Budapest, 2015. Az idézett részletek valamelyest különböznek a megjelent változattól, ugyanis a dolgozatban – az elemi helyesírási hibákat leszámítva – mindenféle javítás nélkül, az eredeti szövegrészeket közlöm.

²A hagyatékra egy VII. kerületi bérház szoba-konyhás lakásában bukkantam egy lakásvásárlás során. Király Erzsébetnek nem voltak gyermekei, így lakását halála után, egy eltartási szerződés keretében egyik fiatalabb barátnője és annak fia örökölte. A tárgyi örökségére senki sem tartott igényt, ezek egy része a lakásban maradt, és így kerültek hozzám a személyes dokumentumok. A dolgozat további részében az írott és képi hagyaték megnevezésére általánosságban az egodokumentumok fogalmat használom.

ennek női aspektusaival – a hazai történészek közül néhány, a magyar társadalomtörténet meghatározó kutatóin kívül nem sokan foglalkoztak.

Király Erzsébet életében való elmélyülésnek az adta az első nagyobb lendületet, hogy 2012-ben elnyertem a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégium pályázati támogatását. A pályázat keretében – melynek címe „*Csupa paradicsom az élet, csak ehetetlen*” avagy *egy munkásasszony hétköznapijai a 20. század derekán* – kezdtem keresgélni a születési- és házassági anyakönyvekben, a bírósági mutatókönyvekben, valamint a gyári iratok között. Első megközelítésben nem Király Erzsébet egodokumentumainak módszertani feldolgozásának problematikája vezetett, hanem inkább a kíváncsiság, mégpedig az, hogy egy, a társadalom peremére került emberről és annak társadalmi közegéről milyen levéltári források maradtak fent, persze ha egyáltalán vannak ilyenek. A nyomozás során kiderült, hogy Király Erzsébet, de elsősorban társadalmi közegének egy-egy tagja több alkalommal került kapcsolatba hivatalos szervekkel. Ezáltal a szubjektív forrásokat jól kiegészítették, az államszocialista hatalmi perspektívát reprezentáló, közvetlen társadalmi környezetéről fellelt bírósági mutatókönyvi bejegyzések, peres eljárások, fegyelmi ügyek és káderanyagok. Az adatgazdag visszaemlékezés és a levéltári dokumentumok alapján társadalmi közege igen heterogén képet mutat. A források alapján körvonalazódott többek között a szövőgyári raktárvezető, a többször elítélt, kikészítő munkásként dolgozó, a rendszer által „horthysta” katonatisztnek címkézett szövőgyári munkatárs, a remek amatőr fotókat is készítő szövődei művezető, egy lakás kifosztása miatt bírósági eljárás keretében felfüggesztett első férj, 1961-ben tiltott határátlépést miatt perbe fogott és az 1956-os forradalomban részt vevő volt sógor, és bűnsegédlet miatt rövid börtönbüntetésre ítélt házfelügyelő, a főszereplő egykori anyósának karaktere. Ugyanakkor még mindig elég bizonytalan voltam a tekintetben, hogy egy marginális, a történelemkönyvekben – a legjobb esetben is – csupán egy „statisztikai adatként” szereplő személy és annak perifériális mikrovilága hogyan „passzírozható” be valamilyen tudományosan is elfogadható keretbe, hogyan ragadható meg az egyén és az állam relációja. És amit akkor a legfőbb problémának éreztem, hogy a társadalomtörténészek által, a Kádár-korról felvázolt társadalmi szerkezetbe sem illett bele, egy „puzzle darab”, aminek nem találtam megfelelő helyet.

A kissé reménytelennek tűnő kutatás folytatását azt ösztönözte, hogy Gyáni Gábor a forrást egyedülálló és unikális anyagnak találta, és nagy mértékben segítette azt, hogy Király Erzsébet visszaemlékezése és a naplótöredékei, valamint a fényképgyűjteményének egy része egy áttekintő tanulmány kíséretében megjelenhetett a Corvina Kiadó gondozásában „*Kedves Naplóm! Egy munkásasszony emlékei*” címmel 2015-ben.

Király Erzsébet dokumentumai között fennmaradt tanácsai lakásigényléséhez kapcsolódó levelezésének feldolgozásához szintén a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégium pályázata keretében kezdtem 2015-ben. A pályázat címe: *Egy lakásszerzés margójára (1970-1990). Értelmezések és dokumentumok*. E kutatás kapcsán bukkantam az akkor még a Politikátörténeti Intézet

Levéltárában őrzött szakszervezeti iratokon³ belül, elsősorban női panaszosok által írt megkeresésekre, amelyek által kissé sikerült kitágítanom a kutatás fókuszát, és képet kapni nem csupán a korszakban élt nők mindennapi problémáiról, hanem önképükről, női szerepeikről, érvrendszerükről, az állami gondoskodáshoz való hozzáállásukról, és természetesen a női írásos kommunikációs gyakorlatról.

A dolgozattal, illetve a témával való foglalkozással hosszú évekig – egy két publikált tanulmány és előadáson kívül – azonban felhagytam, ugyanis nem találtam azt a módszertani keretet, amely mentén végigvezethető lett volna Király Erzsébet periférikus élettörténete. Egyértelmű volt számomra, hogy nem szándékozok, és a rendelkezésemre álló szegényes források alapján nem is tudnám Király Erzsébet biográfiáját megírni. Nem említve azt, hogy számos államférfi, művész és történetileg, politikailag fontos személy „portréja” mellett furcsán hatna egy szövőnő biográfiája.⁴ Egyébként sem megmaradt kalandos „élettöredékei” önmagukban állva érdekesek, viszont tágabb társadalomtörténeti kontextusba helyezve, a korabeli társadalmi valóság értelmezési nehézségeibe ütközünk, amely újabb fogalmak és újabb megközelítési módszerek, elméletek alkalmazását teszik szükségessé. Majtényi György A Kádár-kor társadalma című⁵ disszertációjának nagydoktori védésén elhangzott diskurzus megerősített abban, hogy ilyen periférikus hétköznapi szereplőkről is lehet és kell is érdemben írni. Aztán Horváth Sándor által vezetett MTA BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport 2022 őszén indult sztálinizmussal, hétköznappal foglalkozó olvasószemináriuma nagy segítségemre volt a tekintetben, hogy megtaláltam azt a keretet, amelyben értelmezni próbálom Király Erzsébet élettörténetét és társadalmi közegét, egyén és állam viszonyrendszerét.

A dolgozat megírásáért hálával és köszönettel tartozok konzulensemnek, Gyarmati Györgynek, aki mindig támogatásáról biztosított, szorgosan átolvasva, javítva a kéziratrészeket. Hunyady Györgynek, aki „nagybetűs” tanárként folyamatosan formálta gondolkozásomat, és hitt bennem. Horváth Sándornak, aki jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy sikerült a „holtpontról” kilendülnöm. Valuch Tibornak hasznos tanácsaiért és biztatásáért. Barátaimnak: Rab Virágnak és Balogh Róbertnek a velük folytatott inspiráló beszélgetésekért, Zsonda Márknak, a néprajzi- és antropológiai módszertan terén nyújtott felvetéseiért és támogatásáért minden tekintetben. Külön köszönöm a dolgozat műhelyvitáján résztvevő Bánkuti Gábor, Géra Eleonóra, Gyáni Gábor, Horváth Sándor és Slachta Krisztina konstruktív kritikáit, melyeket igyekeztem beépíteni a disszertációba. Továbbá név nélkül említve mindazokat, akik szüntelenül biztattak a munka folytatására és a disszertáció megírására.

---

³ Ezen iratok jelenlegi őrzési helye a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

⁴ A biográfiarész nehézségeiről lásd: KÖVÉR György: A biográfia nehézségei

⁵ MAJTÉNYI György: A Kádár-kor társadalma. Doktori disszertáció. 2020.

2 Mihez is kezdünk egy hétköznapi bérmunkásnő életírásával és személyes dokumentumaival?

20. századi történelmünk főként bűnösökre és áldozatokra, hősökre és antihősökre fókuszál. E narratíva, azaz a rendszerváltás előtti négy évtized történelmi szereplőinek elkövetőkre és áldozatokra való redukálása különösen jellemző napjaink hazai emlékezetpolitikájára. Pedig e korszakról bőséges számú írott forrás áll rendelkezésünkre, és ezalatt nem csak a hagyományos levéltári forrást és sajtóanyagot értem, esetleg a kortárs szociológiai jellegű irodalmat, hanem a korszakot ábrázolni kívánó vizuális emlékeket, fotókat, dokumentarista- és játékfilmeket is.

A levéltári dokumentumok, a rendszerváltás után nyomtatásban megjelenő visszaemlékezések és az oral history anyagok segítségével megismerhetjük a II. világháborúban harcoló katonák, a holocaust túlélői, az 1956-os meghurcoltak, sőt még azok gyermekeinek életét, életstratégiáit is. A hétköznapi emberekről⁶ azonban, akik éltek hétköznapijait – dolgoztak a gyárban vagy a TSZ-ben, szerelmesek lettek, megházasodtak, nevelték gyermekeiket, pereltek házastársukkal, és boldogulni próbáltak a rendszer adta keretek között –, nemigen maradtak fenn személyes iratok, visszaemlékezések, levelek, esetleg naplók, és a rendszerváltás környékén meginduló interjúkészítési láznak sem voltak kimondott célpontjai, a köztörténet szempontjából fontos eseményeknek ugyanis nem voltak „nevet szerzett” részesei. A levéltárakban fellelt, hétköznapi emberekre vonatkozó dokumentumok, a születési és házassági anyakönyvi bejegyzések, vagy a büntető- és polgári peres iratok is többnyire a makroszintű statisztikákban jelennek meg. Az utóbbi két évtizedben azonban – elsősorban oral history anyagokat és egyéb egodokumentumokat felhasználva – a hétköznapi emberek életvilágának pillanatképei is többször fel-felbukkannak a hazai szakirodalomban. A korszak kutathatóságának egyenlőtlenségét jól jelezte az az áttekintő konferencia, amelyet 2021 októberében rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián, képet adva egyben a különböző részterületek feltárásának különbözőségeiről is.⁷

Disszertációm főszereplője a 20. század második felében élt, a nagy történelmi folyamatok szempontjából szinte lényegtelen, köznapi, fizikai munkát végző nő, Király Erzsébet. A vizsgált életírás szerzője sok szempontból marginális helyzetűnek tekinthető, ez egyrészt fakadt női, másrészt elhagyott, árva léthelyzetéből, amely sajátosan sodródó, gyökértelen, családot és valódi összetartó közösséget nélkülöző élettapasztalatot jelentett.

---

⁶ A hétköznapi ember fogalmának használatáról lásd Yanni KOTSONIS: Ordinary People in Russian and Soviet History Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. A dolgozatban a „hétköznapi emberek” (ordinary people) megnevezést használom úgymond gyűjtőfogalomként, ugyanis a hasonló értelmű, más tanulmányokban is használt kismembek (little men) esetleg a névtelen emberek (nameless) megnevezés használatát még problematikusnak ítélem. Habár Kotsonis fent említett tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a „hétköznapi ember” fogalmának használatával azt kockáztatjuk, hogy szem elől tévesztjük a lényegét, azt, hogy megfelelő optikán keresztül nézve ezen egyének valójában rendkívüli személyeknek tekinthetők, akik épp azzal váltak különlegessé, hogy nyomot hagytak magukról, nem ritkán egy-egy társadalmi, politikai vagy más konfliktus nyomán.

⁷ RAINER M. János (szerk.): A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Pécs, Kronosz Kiadó, 2022. Az előadások elérhetők az MTA YouTube csatornáján.

Gyermekkorát vidéki nevelőszülőknél és gyermekotthonokban töltötte, 1959-ben került a fővárosba, előbb textilipari, majd híradástechnikai és nehézipari gyári munkásként dolgozott. Az 1970-es évek első felétől a vendéglátóiparban helyezkedett el: előbb felszolgálóként a jó hírű – a korszak művészei által is kedvelt – Bartók Béla úton lévő Park étteremben, később többnyire perifériális vendéglátós helyeken alkalmazottként. A rendszerváltás utáni megélt évek is – amelynek nagy részét már naplószerűen írta – a lecsúszott és soha föl nem emelkedett ember élete, öregen kukázó, kutyájával élő, de talán szépre is vágyó, pesti belvárosi „tucat” öregasszony alakja tűnik fel, akit csak a „jószerencse” mentett meg attól, hogy hajléktalanná váljon az akkor tömegeket érintő egzisztenciális ellehetetlenülés következtében. A sokrétű egodokumentumok segítségével, a korabeli hatalom és sok esetben a jelenkori történész által is egy olyan ténylegesen társadalom alattinak és kívülinek tekinthető személy sorsa, vagy épp sorstalansága válik megismerhetővé, aki egyébként sem a történelemben, sem a környezetében nem hagy nyomot maga után. Halottak napján nem gyűjtanak érte egy gyertyát sem, fényképei számára egyetlen családi albumban sincs hely, semmi nem maradt utána, csak egy-egy anyakönyvi bejegyzés, néhány kórházi kezelés aktája, és jobb esetben néhány felületes emlékfoslány még élő egykori ismerőseiben.

Az elemzést a nem szokványos módon fennmaradt írott és képi források: visszaemlékezés, naplóbejegyzések, panaszlevelek és arra küldött hivatalos válaszok, továbbá mintegy 200 db privátfotó tették lehetővé.⁸ A narráció ugyan egyetlen optikán keresztül mutatja a vélt, vagy valós életet, de egy biztos, hogy történetem főszereplője hasonló problémákkal, kétséggel, hasonló életkörülmények között küszködő emberek között élte mindennapjait. Személyes élettörténete – munkahelyei, lakhatási lehetőségei, fogyasztási szokásai – az államszocialista rendszer dinamikáját, különböző szakaszait, változásait is láttatja a hétköznapi élet szintjén. A sajátos narrációjából megismerhetjük a II. világháborút követő árvasorsokat, az örökbefogadás rendszerét, a gyermekotthonokat, a Budapestre bevándorolt nagyiparban foglalkoztatott nők nagyvárosi helyzetét és „útkereső” taktikáit, vagy a rendszerváltás után kisnyugdíjasként tengődők körülményeit. Egyben feltárulnak a vidékről bevándorolt dolgozók „pestivé válásának” lokációs és társadalmi terei, az üzemek, a közösen lakott albérleti „sufnik”, a kultúrotthonok, a kocsmák, az eszpresszók, a cukrászdák tovatűnő hangulata, a gyári közösségek, a vendéglátósok mikrovilága is. A hétköznapi élet számos, a korszakban többnyire tabusított kérdésével is részletesen foglalkozott a visszaemlékező. A férfi–női kapcsolatokról, a szexuális viszonyokról – hazai viszonylatban – egyedülálló módon aprólékosan és nyíltan valló visszaemlékezés teszi lehetővé azt, hogy a női szexuális normák átalakulásába, a női szerepek változásába, házasságok és válások, az abortuszok mögött meghúzódó egyéni döntésekbe, megélt történetekbe, továbbá a társadalmi normaszegésbe–normakövetésbe, mikrotársadalmi kapcsolathálózatba, egy női fizikai alkalmazott hatalom- és társadalomképébe, identitásába, vagy egy lakásszerzés szubjektív megélt történetébe is betekintést kapjunk. Ezen túl lehetővé teszi azt is, hogy a rendszerváltás utáni kiségzisztenciák, nélkülöző kisnyugdíjasok mindennapi

---

⁸ A megőrzött fényképek egy részét elsődlegesen illusztrációként használtam fel.

tapasztalatával megismerkedjünk, és az átformálódó politikai- és társadalmi viszonyokat e nélkülöző rétegek szűrőjén láthassuk.⁹

A sajátos, mondhatni „unikális” élettapasztalat magába sűríti a 20. század második felének magyarországi gazdasági társadalmi folyamatait akár a munka világában: az 1960-as évek tipikus női munkahelyétől, a textilipari gyártól az 1970-es évektől egyre több nőt foglalkoztató, több szempontból a második szektorhoz hasonló vendéglátóipariig; akár a privátszféra tekintetében: a házasságtól abortuszon át a válásig, a korszak második felében egyre gyakrabban jelentkező társadalmi anomáliáig: az alkoholfogyasztási problémáktól az öngyilkossáig. Mind-mind olyan jelenség, amely nagyrészt a különböző marginális léhelyzeteket vizsgáló és bemutató korabeli szociológiai szakirodalomban is visszaköszönnék. Viszont a vizsgált személyek, csoportok, közösségek élete saját maguk által megkonstruált és írott szöveg által nem volt ismert. A forrás által egy „önkonstruált” élettörténeti narratíva is megismerhetővé válik. Ami egyben azt is jelzi a 20. században már ehhez a társadalmi csoporthoz tartozók egy-egy tagjában is felmerült a saját élettörténet textuális formában való rögzítésének igénye.¹⁰ Küllös Imola a női paraszti önéletírások kapcsán ezt a „*szubjektum öntudatra ébredéseként*” határozta meg.¹¹

2.1 A hétköznapi története és a hétköznapi szereplői

A hétköznapi történetének vizsgálódási középpontjában azon történelmi cselekvők és elszenvedők állnak, akiket gyakran hétköznapi, vagy közönséges embernek címkézzük, és amelyben leírásra kerülnek a hétköznapi szereplők munka és munkán kívüli világa: lakhatási körülményeik, öltözködésük, étkezési szokásaik, nélkülözéseik, érzéseik és indulataik, perlekedéseik és együttműködéseik, emlékeik, félelmeik és reményeik.¹² A 20. század utolsó harmadában a hétköznapi emberek és a hétköznapi gyakorlatok a társadalomtörténet, a kultúrtörténet, a mikrotörténet, az Alltagsgeschichte vizsgálódási pontjává vált. A hétköznapi emberek a történelem sorában hangot kaptak, és ezzel együtt az egyéni mozgástér vizsgálásával az is nyilvánvalóvá vált, hogy ezen egyének többek, mint csupán a történelmi eseményeket elszenvedő marionett bábok.¹³

Király Erzsébet nem egy tipikus, a 20. század második felére jellemző városi nő életútját tudhatta magáénak – ha volt egyáltalán olyan, hogy tipikus. Esete, élettörténete, és a forrás fennmaradásának rendkívülisége mellett – azt gondolom – nem szükséges hosszan érvelnem. Hasonló hétköznapiságukban rendkívüli – és ezen van a hangsúly, nem pedig a periférikus élettörténeten – történeti esetek a legkülönbözőbb századokból

---

⁹ A forrás az 1990-2000-es évekre vonatkozóan is fontos kordokumentum, mindazonáltal ezzel nem kívánok részletesen e dolgozatban foglalkozni, ugyanis másfajta rendszerszemléleti megközelítést követelne.

¹⁰ Ilyen típusú önéletírás korábban többnyire csak pályája során nevet szerzett, magasabb társadalmi státusú, presztízsű személyekre volt jellemző.

¹¹ KÜLLÖS Imola 2000:160.

¹² Alf LÜDTKE 1995:3.

¹³ Alf LÜDTKE 1995:5.

és földrajzi helyeken tűntek fel, úgy mint Menocchio, a friuli molnár¹⁴, Martin Guerre, a délnyugat-franciaországi paraszt¹⁵, Ralph Josselin, essex-i vikárius¹⁶ és Johannes Hooss, észak-hesseni parasztember.¹⁷ Szerencsére nőket is tudunk említeni a sorban: Glikl bas Judah Leibe, hamburgi és metzi zsidó kereskedőnő, Marie Guyart, az első észak-amerikai, a fiatal lányok tanítását, művelését célul kitűző orsolyita iskola alapítója, Maria Sibilla Meriane, protestáns művész és rovartudós,¹⁸ vagy Sujaria, egy indiai származású, a karibi térségben cukorültetvényeken robotoló szerződéses bérmunkásnő.¹⁹ Persze jogosan felmerül az a kérdés, vajon mit reprezentálnak e rendkívüli életek önmagukon kívül. Carlo Ginzburg Menocchioé a friuli molnár kapcsán a norma és a kivétel egymáshoz való viszonyát elemezve arra a következtetésre jut, hogy a norma magában foglalja a speciális esetet is. Tehát egy kivételes, sajátos eset kapcsán is, az egyén szűkebb környezetére nézve általános következtetéseket vonhatunk le, hisz bizonyos mértékig vetülete az adott kor és egy bizonyos társadalmi csoport keresztmetszetének, életstratégiájának.²⁰ Általános megállapításokat egy társadalmi csoportra, rétegre vonatkozóan nem szűrhetünk le, de az egyedi tapasztalat egyre gyakoribbá vált társadalmi jelenségek, ambivalenciák jobb megértéséhez mindenképpen hozzájárulhat. Ezek alapján először azt gondoltam, hogy a mikrotörténelmi módszer megfelelő keretet adhat e sajátos élet társadalomtörténelmi keretbe helyezéséhez, értelmezéséhez. Megfontolva azt a tanácsot, hogy „*a történész Ariadné fonalaként a nevet kövesse, és így a vizsgált személyt vagy az egyének egy csoportját különböző társadalmi kontextusokban fogja megtalálni, s kirajzolódk az egyén kapcsolatainak hálójá.*”²¹ Mindazonáltal nem csupán az egyén életvilága, és a kapcsolódó perifériális csoportok foglalkoztattak, hanem a mindennapok szintjén a társadalmi mechanizmusok és egyéni attitűdök működése. Hogyan kapcsolható össze a makrovilág és mikrovilág, azaz az állami intézményrendszer és az egyén? Hogyan működtek és változtak mikroszinten a személyközi interakciók, elsősorban férfi-női viszonyok? Milyen taktikákat alkalmazott az egyén a személyes érdekérvényesítés

---

¹⁴Carlo GINZBURG: A sajt és a kukacok – egy XVI. századi molnár világgépe. Budapest, 2011.

¹⁵ Natalie Zemon DAVIS: Martin Guerre visszatérése, Budapest, 1999.

¹⁶Alan MACFARLANE: The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman: An Essay in Historical Anthropology. New York, 1977.

¹⁷ Arthur E. IMHOF: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen. Budapest, 1992.

¹⁸ Natalie Zemon DAVIS: Women on the Margins. Three seventeenth-century lives. Harvard University Press, 1995. Ebben az esetben a könyv címében megjelenő margó a hatalomból – amely alapvetően a férfiak hatalmából, szervezeteiből, így céh, művészeti akadémia – való kiszorulást jelentett, illetve arra is utal, hogy mindhárom nő sajátos életutat választott. Ugyanakkor a három nő élete azt is jelzi, mennyire eltérően alakulhattak a női életutak a 17. században is. A munkában egodokumentumokat – Glikl bas Judah Leibe önéletrajzi írását, amit gyerekeinek jegyzett le, Marie Guyart gazdag levelezését és Maria Sibilla Meriane természettudományos munkáit, amit saját illusztrációival látott el – valamint levéltári anyagokat használt fel.

¹⁹ Gaiutra BAHADUR: Coolie Woman: The Odyssey of Indenture, Hachette India, India, 2013. A szerző családi dokumentumok és levéltári anyagok alapján írta meg üknagymamájának történetét, vázolja az indiai származású, a Karib térség cukorültetvényein dolgozó nők sorsát, kiszolgáltatottságát, kizsákmányolását.

²⁰ Carlo GINZBURG 2010:304.

²¹ SZIJÁRTÓ M. István 2006: 501.

érdekében? Milyen kommunikációs és érvelési praktikákkal élt? Mekkora volt egy hétköznapi nő mozgástere munkahely, magánélet, szórakozás, nyilvános térhasználat tekintetében? És vajon a hirtelen kitágult női cselekvési mozgástérért cserébe milyen árat kellett fizetni?

Az egyén vizsgálatának szempontjából legfontosabb kérdése a makro- és mikrovilág viszonya azaz, hogy hogyan helyezhető el a hétköznapi ember a fennálló – jelen esetben – autoriter, totalitárius hatalmi intézményi mátrixban, egyén és hatalom viszonya hogyan modellezhető. A totalitárius modell, amely Hannah Arendt²² nevéhez kapcsolódik és a hidegháború korszakának uralkodó paradigmája volt, egy végtelenül atomizált társadalmat feltételezett, egypártrendszerrel, amely teljes kontroll alatt tartotta az erőszakszervezeteket és a tömegtájékoztatást, a társadalom totális ellenőrzés alatt volt, amelyben az egyéneknek nem volt mozgástere. Hannah Arendt totalitárius modellje mellett, – amelyek jelentős hatást gyakoroltak a társadalomtörténészek munkáira – Michel Foucault diffúz hatalomértelmezését és a büntetés és fegyelmezés több szintű intézményesítésének elméletét kell megemlíteni. Foucault megkülönböztette a hatalmat (mikrohatalom) és az uralmat (makrohatalom). Ez utóbbi alatt a fennálló államapparátust érti, a hatalmat pedig olyan diffúz jelenségként értelmezi, amely a társadalomban szétterjedve mindenféle emberi interakcióban jelen van és fegyelmező tulajdonsága révén a fennálló rendet szolgálja.²³ A mikroszinten meglévő hatalom nem csupán a makrohatalom leképzése, ugyanakkor nem teljesen független attól.²⁴ Foucault modernista koncepciója szerint az állam céljává a 18. századtól a hasznos és engedelmes polgárok kinevelése vált, melynek három fő összetevője: az engedelmesség, a törvények mindenekelőtti tisztelete, a legitimként megjelenő hatalom feltétel nélküli kiszolgálása: *„A fegyelmezés történelmi pillanata az a pillanat, amikor megszületik az emberi test művészete, amely célja nemcsak az ügyesség növelése, s nem még mélyebb alávetettség, hanem egy olyan viszony kialakítása, amely ugyanabban a mechanizmusban annál engedelmesebbé teszi a testet, minél hasznosabb, és fordítva. Ekkor alakul ki a kényszerítések politikája, amelyek célja a test megmunkálása, elemeinek, gesztusainak, viselkedésének kiszámított manipulálása. Az emberi test a hatalom gépezetébe kerül, s ez vájkál benne, ízekre szedi, majd újra alkotja.”*²⁵ A 17-18. század folyamán a társadalmi fegyelmezés és felügyelet a világi makrohatalom általános törekvése lett, melynek terepe az oktatási intézmények: elemi iskolák, gimnáziumok, kollégiumok; a fizetett munka terei: műhelyek, üzemek; a kórházak és a katonaság. Az idő munkaidővé, a test munkaerővé vált.²⁶ Foucault „fegyelmező társadalmának” ellenpontozásaként Michel de Certeau „fegyelemellenességéről” beszél, az átlagemberek taktikáira, praktikáira, kis

---

²² Hannah ARENDT: A totalitarizmus gyökerei, Budapest. 1992.

²³ GYÁNI Gábor Foucault nyomán e két hatalmi jelenségre a makro-, és mikrohatalom megnevezést alkalmazza sokkal közérthetőbb módon.

²⁴ GYÁNI Gábor 1997:159

²⁵ Michel FOUCAULT 1990:188.

²⁶ Foucault nem azt állítja, hogy a fegyelmezés és felügyelet nem létezett volna korábban, azt mondja, hogy a büntető társadalmat felváltja a fegyelmező társadalom. Egyben azt is szemlélteti, hogy a makrohatalom átvesz bizonyos korábban mikroszinten meglévő fegyelmezési praxisokat, például az anglikán vallási közösségek – kvékerek – morális ellenőrzési gyakorlatát. Michel FOUCAULT 1998:72, 76-77.

cseleire fókuszál, mely gyakorlatokkal az alávetettek kijátsszák a hatalmi viszonyokat és saját előnyt „kovácsolnak” ezekből a szituációkból.

A Hannah Arendt féle totalitárius modellt 1970-80-as években az úgynevezett revizionista iskola megkérdőjelezte, ugyanis nem volt alkalmas a történelmi valóság leírására, nem segítette az új kutatási kérdések megfogalmazását és azok megválaszolását.²⁷ A revizionista iskola két meghatározó történésze: Sheila Fitzpatrick és Alf Lüdke Arendt koncepciójának az atomizált társadalomról és elmagányosodott emberről szóló tételét vonta kétségbe. Ugyanis érvelésük szerint a nemzetszocialista és államszocialista totalitárius rendszerekben is új szociális kapcsolatok: munkahelyi, és munkahelyen kívüli kötelékek, születtek. A családi-rokonsági kötelékek igazolhatóan nem gyengültek, habár a Szovjetunió 1918-as családjogi kódexe és családellenes retorikája megkérdőjelezheti ezt az állítást, mindazonáltal szélsőségesen elnyomó és nélkülöző környezet a családi kötelékek újrakonfigurálásához hozzájárul.²⁸ A revizionisták a szovjet társadalom vonatkozásában pedig olyan hétköznapi szereplőkről beszéltek, akik nem csupán passzív részesei voltak, hanem valamilyen módon hozzájárultak a rendszerhez: a közreműködő, konformista magatartástól az ellenállásig, továbbá azt is hangsúlyozták, hogy a politikai gyakorlat a társadalmi hagyományokból ered.²⁹ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a személyes felelősség kérdéséről Hannah Arendt is értekezett az 1960-as években a hitleri Németország társadalmának vonatkozásában. Egyfajta intellektualizáló (gondolkodó) és önismereti attitűddel magyarázza a német totalitárius rendszerrel való együttműködés elutasítását: *„Létezik egy választóvonal azok között, akik gondolkozni akarnak, és ezért ítélniük kell, és akik nem akarnak [...]; ma már tudjuk, hogy mindezt, a normákat és elveket egyetlen éjszaka alatt le lehet cserélni, és aztán nem marad más csak a pusztaságszokás, hogy valamihez tartani kell magunkat. Sokkal megbízhatóbban a kételkedők és a szkeptikusok, s nem azért, mert a szkepticizmus jó dolog és a kételkedés egészséges, hanem, mert ők hozzászoktak, hogy a dolgokat megvizsgálják, és önálló döntéseket hozzanak. A legjobbak azonban azok, akik csak egy dolgot tudnak biztosra: akármilyen történik, amíg élünk arra vagyunk ítélve, hogy önmagunkkal éljünk együtt.”*³⁰ Az 1960-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a totalitárius rendszerek fennmaradása és működése nem érthető meg a társadalom különböző szintjein lévő cselekvők motivációinak, mozgatóinak és attitűdjeinek alaposabb vizsgálata nélkül.

Ezt a Kelet-európai államszocialista társadalmak esetében a Szovjetunió összeomlása tette lehetővé, ugyanis ezt követően a levéltári anyagok fokozatosan kutathatóvá váltak, a személyes egodokumentumok is nyilvánosságot kaptak és egyesek szorgalmas emlékirásba kezdtek. Ezáltal lehetőség nyílt annak vizsgálatára, hogy a szovjet típusú államok milyen hatást gyakoroltak lakosaikra, illetve az egyének mi módon reagáltak az állami intézkedésekre. A revizionisták legismertebb képviselője Sheila Fitzpatrick így fogalmazott az 1930-as évek szovjet embertípus (Homo Sovieticus) széles

---

²⁷ Michael GEYER 2009: 8.

²⁸ Sheila FITZPATRICK – Alf LÜDKE 2009: 299

²⁹ Michael GEYER 2009: 6-7.

³⁰ Hannah ARENDT 2008: 130-131.

spektrumú napi gyakorlata kapcsán: árucikkekhez jutni legális vagy illegális úton; kihasználni a protekció rendszerét; számolgotni az egy főre eső megengedett lakásnégyzetmétereket; civakodni a közösségi szállásokon; kérelmeket, beadványokat fogalmazni; feljelenteni és panaszt tenni; panaszkodni a privilégiumok miatt; élvezni a privilégiumokat; tanulni, társadalmi munkát folytatni; pozíciót kapni vagy elveszteni; összekeverni a jövőt a jelennel; kölcsönösen megvédeni egymást; önkritikát gyakorolni; bűnbaknak lenni vagy bűnbakot képezni; terrorizálni az alárendeltek; hazudni a származást illetően; leleplezni az ellenséget; kémkedni és másokra vadászni. Életek teli napi kellemetlenséggel és bosszúsággal: a sorbaállástól a közösségi szállások zsúfoltságán át a bürokraták akadékoskodásáig.³¹ Stephen Kotkin azt hangsúlyozta, hogy a szovjet polgároknak nem volt más választásuk, mint bekapcsolódni a sztálinizmus alatti mindennapi élet politikai, gazdasági és társadalmi struktúráiba: akár buzgón részt vettek abban, akár kijátszották, akár ellenálltak, ugyanakkor az egyének identitása és viselkedése formálása szempontjából döntő szerepe volt a makrohatalomnak azáltal, hogy új identitási módokat teremtett, még akkor is, ha sokan ezzel szemben azonosították önmagukat.³² A úgynevezett posztrevizionista iskola jeles képviselője, az előbb említett Stephen Kotkin a szovjet modell vizsgálatát már nemzetközi, globális kontextusba helyezte, és létrejöttét az európai tradíciókból a felvilágosodás eszméiből, a francia forradalom hagyományaiból vezette le, és a modern jóléti államok egy sajátos változataként értelmezte.³³

Magyarország vonatkozásában a Kádár-korszak egyéni mozgástér, cselekvés vizsgálatának két legjelentősebb hazai kutatója Horváth Sándor és Majtényi György. Majtényi alapvetően Hannah Arendt totalitarizmus modelljében, annak társadalmi kontextusában találta meg a Kádár-korszak társadalmi folyamatainak magyarázatát, hangsúlyozva a végsőkig atomizált társadalom létrejöttét, amely által mindenfajta közös érdekérvényesítés lehetősége megszűnt, lényegében csak az egyéni érdekérvényesítés maradt meg. Emellett az egyéni és társadalmi magatartásformák leírásához a külföldi szakirodalomból, illetve társtudományok területéről vett át fogalmakat, így a *ressentiment*,³⁴ amely terror utáni állapot, amikor az egyének képtelenek az ellenállásra, ugyanakkor ez egyfajta lefojtott düh formájában tovább élt a társadalomban.³⁵ Az egyéni cselekvés leírására a német történetírásból átvett *Eigensinn*³⁶ fogalmát használja, amelyet önféjűségnek fordít, egyfajta makacskodó, dacoskodó, vonakodó ellenálló magatartás, amely azonban nem egyenlő az autonóm önálló cselekvő egyénnel: nem a szabad ember szabad akaratát, hanem a hatalom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és

---

³¹ Sheila FITZPATRICK 2003: 176.

³² Stephen KOTKIN 2003: 110.

³³ Stephen KOTKIN 2003: 108-126.

³⁴E fogalmi kategóriát Nietzsche az alacsonyabb rendű emberek magasabb rendű emberekkel szembeni ellenszenvre, irigységére, bosszúvágyára alkalmazta. Hannah Arendt a *ressentiment*et jelenséggel magyarázta a totalitarizmus fennmaradását, amely nem csak irigységet és bosszúvágyat, hanem az önálló cselekvésről való lemondást is jelentette. MAJTÉNYI György 2015:97.

³⁵ MAJTÉNYI György 2020:57. és MAJTÉNYI György 2015:95.

³⁶ E fogalmi kategória alkalmasnak bizonyult a diktatórikus rendszerekben alkalmazott legkülönbözőbb egyéni magatartásformák és minták leírására, lényegében a hétköznapi történetének megragadására. MAJTÉNYI György 2001/ősz-tél: 242-252.

mindenkor alkalmazkodó állampolgárokét, akik saját közvetlen érdekeiket tartották szem előtt.³⁷ Hasonló társadalompszichológiai jelenség leírására használható a reziliencia fogalmi kategória, amely alatt rugalmasan ellenálló, egyfajta sikeres külső körülményekhez adaptálódó képességet értenek. Számos szakterületen alkalmazott fogalom és az ún. reziliencia-szemlélet angol nyelvű szakirodalom révén terjedt el.³⁸ Majtényi a társadalom- és bölcsészettudomány berkein belül, – leggyakrabban a pszichológia által használt fogalmat – a társadalomból kirekesztett szegény- és cigány társadalmi csoportok magatartására vonatkoztatva alkalmazza. Meglátása szerint a reziliencia által ezek a társadalmi csoportok megőrizhették a politikai hatalomtól való különállásukat.³⁹ Horváth Sándor is úgynevezett hétköznapi ember nézőpontjából próbálja értelmezni az államszocializmus társadalmi gyakorlatát. A kutatásában központi szerepet kap a hétköznapi emberek nyelvhasználatának elemzése, a nyelv számára egy olyan eszköz, amely által megismerhető az egyének autoriter hatalomhoz való adaptációja, alkalmazkodó képessége. Ehhez kapcsolódóan alkalmazza a kollaboráció fogalmát, amely alatt „*az egyének alkalmazkodását jelenti a hivatalosan elvárt nyelvi formákhoz*”.⁴⁰ Amelyet azonban nem egyoldalúnak tekint, hiszen azáltal, hogy az állampolgárok elsajátították és alkalmazták a hatalom nyelvezetét érdekeik elérése reményében, egyben a központi hatalomra is visszahatottak és „*apolitikusnak tűnő politizálásukkal tevékenyen részt vettek az uralmi rendszer alakításában, egyúttal fenntartásában*”⁴¹ Horváth lényegében bemutatja azt, hogy az államszocializmus hétköznapi szintjét elemezve a hétköznapi emberek miképp járultak hozzá a hatalom fenntartásához, egyben az egyén felelősségét is sejteti. Hangsúlyozza, hogy azok, akik használták az új nyelvet, jobban boldogulhattak, viszont azok, akik nem használták, számos oktatási és szakmai lehetőségtől eshettek el. Ez az új nyelvhasználati egyben új identitásokat is teremtett, ugyanis például a hivatalos kérvények, beadványok, vagy a kötelezően elvárt rövid önéletrajzok – amely a gyári személyi kartonokban is gyakran fellelhetők – szerzői maguk vagy családjuk származását a társadalomról szóló korabeli beszédmódhoz igazodva, a „munkás-paraszt-értelmiség” mentén határozták meg.⁴² Az új nyelv azonban nem csupán a származási tengely mentén volt meghatározó, hanem az élet minden területét átszötte, és a nyelv használói azokat ösztönösen átvették, és nem csupán egy-egy kulcsfogalmat, hanem meghatározó volt gondolkodási struktúrák, fogalmakhoz tapasztott értékek, dichotómia sémák vonatkozásában is, amely aztán a társadalom tagjainak önképét és ezzel együtt identitását alakította. Victor Klemperer a nemzetszocializmus kapcsán korán rámutatott a nyelv meghatározottságára a totalitárius rendszerek vonatkozásában legyen szó elkövetőkről vagy áldozatokról: „*Elkezdtém egyre jobban odafigyelni arra, hogyan beszélnek a munkások a gyárban, hogyan szólalnak meg*

---

³⁷ MAJTÉNYI György 2020: 39.

³⁸ A reziliencia multidiszciplináris használatáról és alkalmazásáról lásd: SZÉKELY Iván: Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. Forrás: http://real.mtak.hu/110083/1/94_01_Szekely.pdf (Letöltve: 2023. 08. 03.)

³⁹ MAJTÉNYI György 2015:96.

⁴⁰ HORVÁTH Sándor (tézisfüzet) 2022: 3.

⁴¹ HORVÁTH Sándor (tézisfüzet) 2022: 13.

⁴² HORVÁTH Sándor (tézisfüzet) 2022: 3.

*a Gestapo-pribékek, és hogyan fejezik ki magukat nálunk, a zsidóketrecekben az emberek. Nem észleltem látványos különbségeket; nem, lényegében egyáltalán semmit. Kétségtelenül mindenki, a hívek és az ellenfelek, a haszonélvezők és az áldozatok is ugyanazokat a mintákat követték.*⁴³

2.2 Kutatási problémákról és munkáskutatásokról

A kutatás kezdetekor legev�idensebbnek t nt – tekintettel arra, hogy Király Erzsébet gyri munkásként dolgozott nagyjából 10 évig – elsősorban a Kádár-korra vonatkozó korabeli és legújabb munkstrtnetre, munkstrsadalomra vonatkozó szakirodalom, szociológiai jellegű irások átnézése. Azonban hangsúlyozni szükséges azt, hogy a klasszikus gyri munkásnői lt, munksidentits és az ezzel szorosban kapcsolódó tipikus munksletforma nem volt alapélménye. Nyilvánvaló mindenki előtt – már a kortárs szociológusok is ezt támasztották alá –, hogy egységes munksosztlyrl rtelmentlen beszélni, nem visz minket közelebb a társadalmi realitás, működés, egyéni életstratégiák alaposabb megismeréséhez, és csak azt kockáztatjuk, hogy a korabeli hatalom fogalomkészletét tvve⁴⁴ – nem, hogy közelebb, hanem távolabb jutunk kutatásunk tárgyától – elveszítjük a fókuszt. Mindennek ellenére ahhoz, hogy valamelyest képet kapjak a fizikai dolgozók mindennapjairól, lehetsegeikrl és korltiakrl szemrevtelezmem kellett a korabeli és jelenkori munkskutatsokat. Legfontosabb a kutatási témám tekintetében a korabeli szociolgusok⁴⁵ közül Kemény István differenciált trsadalomleirsa és kutatásai.⁴⁶ Kemény a kulturális antropológiai metodikáját: terepmunka, megfigyelés és mlyinterjzs módszerével vizsgálta a korabeli munkásságot. Ezt azért tartom meghatározónak, mert e kutatásmódszertan által lehetővé vált az, hogy a munkásságról nem egy statikus képet mutatott, hanem magát a munkásság társadalmi átalakulásának folyamatát igyekezett érzékeltetni. Ez az idézet különösen jól leirja az 1945 után, rövid időn belül végbement, felülről irányított társadalmi

---

⁴³ Victor KLEMPERER 2021: 22.

⁴⁴ A korabeli szociológiai kutatásokról, azok fogalomhasznlatrl és a politikai hatalmi diskurzusról lásd: MAJTÉNYI György: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00400/00414/00014/pdf/04majtenyi.pdf> (Letöltve: 2021. január 25.)

⁴⁵ BARTHA Eszter a korabeli, kritikát megfogalmazó szociológiai kutatásokon belül három irányzatot különböztet meg, Kemény István differenciált munkásságra vonatkozó elemzéseit és szegnyisgkutatsait; Ferge Zsuzsa társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésére vonatkozó vizsgálatait, valamint Héthy Csaba s Makó Csaba munkstudat alakulásával kapcsolatos tanulmányait. BARTHA Eszter 2011:17-18. A munkásság történetének historiogrfijrl áttekintést adnak Paládi-Kovács Attila s Valuch Tibor tanulmányai. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.) Magyar Néprajz VIII. Társadalom Bp. 2000. 239-308.; VALUCH Tibor: Munkás - társadalom - történet. In: Korall 2012/49:5-16.; A jelenkori munkástörténet kelet-Közép-Európában – historiogrfii megkzelitsek. In: Múltunk 2017/2:4-24.; ACSÁDY Judit: Ipari munkásnők Magyarorsgon. Kzelitsek és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához Múltunk 2017/2: 25–52.

⁴⁶ Kemény István irsainak jegyzéke: Forrás: <http://www.kemenyistvan.hu/01b.html> (Letöltve: 2020. december. 23.)

folyamatokat, és láthatóvá válik a politikai hatalom által egységesnek definiált társadalmi osztály belső differenciáltsága, fragmentáltsága: „*A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kifejeződött szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton lévők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes állást keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy többségük elszakad a hagyományos életformától.*”⁴⁷

A korszak munkásai – elvéve munkásnői⁴⁸ – helyzetéről, társadalmi kapcsolataikról a Központi Statisztikai Hivatal is rendszerint adott ki összeállításokat.⁴⁹ Mind közül a legfigyelemreméltóbb Fonyó Ilona által összeállított, 1979-ben megjelent, a munkások emberi kapcsolatait elemző kiadvány. Az elemzés 214 – 187 férfi és 27 nő – interjú alapján készült. Az összeállítás érdeme, hogy reflektál a meginterjúvoltak által elmondottakra, illetve olyan az általam vizsgált téma szempontjából relevánsnak tekinthető kérdésekre is kitér, mint a munkások fogalomhasználata társas kapcsolataikra vonatkozóan, nyelvhasználatukra, társadalmi értékeikre, előítéletekre, férfi-női és szexuális kapcsolataikra, de még ivási szokásaikra is. A korabeli munkáskutatásokban és felmérésekben a nemi aspektusú, differenciált elemzésre nem figyeltek, ugyanakkor több esetben megjelent a női szempont is. A szociológia területéről: Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa állított össze 260 interjú alapján tanulmányt az ipari munkásnők munka és életkörülményeiről, amely 1969-ben jelent meg. A tanulmány elsősorban a női foglalkoztatottsággal és azokhoz szervesen kapcsolódó témákat érintett: iskolai végzettség, munkabérek, munkakörülmények, munkaszervezet, életkörülmények és a munkásnők politikai aktivitása. A szerzők a tanulmány elején maguk is hangsúlyozták, hogy egyéb női kérdéssel, így a női szerepekkel, férfi-női viszonyal nem kívántak foglalkozni.

A korszak munkásainak mindennapi életével kapcsolatban említendő a korabeli szociográfiai érzékenységű, a munkáslét mélyrétegeibe betekintést nyújtó, 1970–1980-as években megjelent regények, riportkönyvek és novellák egy része is. Csalog Zsolt⁵⁰ *A tengert akartam látni* című kötetében négy nagyipari munkásportrét mutat be, mind a négy novella a remény és reménytelenség sajátos elegyét alkotja, saját zárt világukból

---

⁴⁷ KEMÉNY István: 1972: 39. Kemény az említett cikkében arra is kitér, hogy a munkásság már az 1930-as 40-es években más képet mutatott: hangsúlyozza a vidékről városba költözött szakmailag, politikailag és kulturálisan képzetlenek előtérbe kerülését, akik egyben erősen radikális érzelműek voltak.

⁴⁸ Lásd: *A nők helyzete a munkahelyen és otthon.* Budapest: KSH, 1962; *Adatgyűjtemény a kereső nőkről.* Budapest: KSH, 1977.

⁴⁹ *700 budapesti munkás és alkalmazotti háztartás jövedelme és kiadása, 1958-1959.* Kiadta a Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága; *A Pest megyében lakó, Budapestre bejáró munkások c. kutatás eredményei.* A kutatást vezette és a tanulmányt írta Faludi Andor (é.n.); Budapest; FONYÓ Ilona: *Budapesten dolgozó szakmunkások emberi kapcsolatai.* Budapest, 1979.

⁵⁰ Csalog Zsolt a korábban Fonyó Ilona nevével fémjelzett kutatásban is részt vett, mint interjúkészítő.

való kitörési lehetetlenséget, de egyben megjelenik az egyszerű fizikai munkás öntudata és büszkesége is: „*Kuvaitba küdtünk száz darab transzformátort – a százból nyolcvanba én is benne vagyok. Meg küdtünk Argentínába, Indiába, mindenhová! Az én kezem munkájából! Lehet, hogy ha egyszer kijutok Indiába – no, nem hiszem hogy kijutok, sok pénzbe kerülne – ott is megismerem: na, ezt én csináltam! én alkottam! És ez egy jó érzés.*”⁵¹ A vizsgált téma holdudvarát illetően Moldova György regénye⁵² a fővárosi és vidéki textilipari gyárakat végig járva, betekintés enged a textilipari munkások és munkásnők munkakörülményeibe, életmódjába, de emellett egyfajta kritikát is megfogalmaz: a munkaszervezés ellentmondásaira, a fojtogató munkahelyi körülményekre a megterhelő, romboló fizikai munkára is felhívja a figyelmet. Mindkét mű egy letűnt kor, egy sajátos világ kulisszái mögé kalauzolja az olvasót, közvetlen közletről szemlélve a munkások mindennapi életét. Haraszi Miklós már a nyers gyári valóságot mutatja be önéletrajzi ihletettséű könyvében:⁵³ a munkások kiszolgáltatott helyzetét, a gyári érdekcsoportok, személyek szövevényes, hallgatólagos kompromisszumait. A kortárs írók közül még Csörsz István novelláinak és kisregényeinek⁵⁴ nyíltan és kendőzetlenül, közvetlen stílusban megfogalmazott hétköznapi történései hozzák közel az olvasóhoz azt a „valóságot”, amelyről az egodokumentumokból is képet kapunk.

A rendszerváltást követően a munkásságot vizsgáló hazai kutatások háttérbe szorultak. Aztán az ezredfordulón a történettudományi kutatások egy kisebb része ismételten a munkáskutatások felé fordult, és ezekben az években több jelentős munka is született. Ezen munkák többsége a new labour history és az interdiszciplinaritás jegyében íródtak mind a kutatási téma, mind az alkalmazott módszertan tekintetében. 2002-ben a Munkástörténet – munkásantropológia konferenciakötet, amely színes képet nyújt az akkor folyó munkáskutatásokról, a nagy áttekintést nyújtó tanulmányok mellett, olyan speciális témákban is betekintést nyerhetünk, mint a vásári árusok sorsa, az alkoholizmus problémája és az állam annak megakadályozását megkísérlő intézkedései, vagy az észak-magyarországi bányász kolóniák életmódja. Ez utóbbi témáról több disszertáció is született az utóbbi években.⁵⁵

Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos szerkesztésében már 2000-ben megjelent egy munkásságról szóló dokumentumkötet, mely 1948-1956 közötti jövedelmi viszonyokkal, életkörülményekkel és a munkával kapcsolatos forrásokat tette közzé. 2009-ben került kiadásra Belényi Gyula az 1945-1965 közötti munkásságot bemutató könyve, amely a munkásság rétegződését, a munkásság és a politikai hatalom viszonyát, az állami

---

⁵¹ Csalog Zsolt 1981: 13.

⁵² Moldova György: A szent tehén: riport a textiliparról. Budapest, 1986.

⁵³ HARASZI Miklós: Darabbér. Budapest, 1989.

⁵⁴ CSÖRSZ ISTVÁN: Bocsánatos bűnök. Budapest, 1973.; CSÖRSZ István: Ördögűzés. Budapest, 1977.; CSÖRSZ István: Visszakézből. Budapest, 1974.

⁵⁵ ALABÁN Péter: A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltozás után" (2018) Forrás: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/62/1/Alab%C3%A1n_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (Letöltve: 2023.06.11.); NAGY Péter: Lokális társadalom – gyári társadalom az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig (2015) http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/6/2/Nagy_Peter_tezis.PDF (Letöltve: 2023.06.11.)

beavatkozást ellenőrzést, a munkáscsaládok életkörülményeit, fogyasztási szokásait, lakásviszonyait, szabadidős tevékenységüket tárta az olvasó elé. Bartha Eszter *A munkásság útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989* című könyvében a két ismert gyár: a jeni Carl Zeiss Gyár és a győri Rába munkástársadalmát, a munkások és a helyi hatalom kapcsolatát, a gazdasági reform munkásságra gyakorolt következményeit, a jóléti diktatúra kifulladását és ennek a munkásságra gyakorolt következményét elemezte és hasonlította össze alapvetően oral history anyagokat felhasználva. E munka folytatásának tekinthető a 2011-ben megjelent *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon* című kötete, melyben szintén interjúk felhasználásával írta le és elemezte a rendszerváltás visszatekintő munkástapasztalatát. Az összehasonlító elemzés során megállapította, hogy míg a magyar interjúalanyok elsősorban az anyagi viszonyaik ellehetetlenülését említették, addig a kelet-német munkások a változások humán oldalát, a közösségek, emberi kapcsolatok megromlását, a szociális érzék eltűnését. Bódis Lajos szintén interjúk felhasználásával vizsgálta a munkásságot, a munkaszervezésre, a munkaszervezet átalakítására koncentrálna.⁵⁶ A magyarországi munkássággal foglalkozó angol történész Mark Pittaway tanulmányaiban elsősorban a munkásság 1956 előtti pozicionálására fókuszált, illetve azt vizsgálta, hogy a munkásságon belül mi vezetett ahhoz, hogy e társadalmi csoport meghatározó szerepet játszott a forradalomban⁵⁷ Viszonylag kevés hazai munka foglalkozott a fizikai munkát végző nők helyzetével.⁵⁸ A fizikai munkát folytató nőkről, munkásnőkről szóló tanulmányok részlegesen vannak jelen a magyar nőtörténet-írásban: Susan Zimmermann átfogó tanulmányait Acsády Judit elsősorban női érdekképviseléssel foglalkozó munkáit Schadt Mária és Tóth Eszter Zsófia írásait kell megemlíteni.⁵⁹ Schadt Mária 2002-ben megjelent könyvében a nők társadalmi

---

⁵⁶ BÓDIS Lajos. „Olyan emberekkel nem lehet együtt harcolni, akiknek vaj van a fejükön”. Posztoszocialista munkaszervezeti átalakulás egy munkás szemével Forrás: <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/24bodis.pdf> (Letöltve:2012.12.26)

⁵⁷Industrial Workors. Socialist Industrialisation and the State of Hungary 1948-58 PhD értekezés; A magyar forradalom új megközelítése: Az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója 1953-1958. Forrás: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/43134/02_PittawayM_40-62.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2024.02.28.) A rendszerváltás munkásságával foglalkozik: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In: Múltunk 2011/1. sz. 4-18. old.

⁵⁸ Nőtörténet egy-egy részterületére, nem kifejezetten fizikai munkát végző női tematikára vonatkozóan számos kutatás született, az általam vizsgált korszakra vonatkozóan a teljesség nélkül említendő szerzők: PETŐ Andrea, TÓTH Eszter Zsófia, PALASIK Mária, KÁDÁR Judit, NAGY Beáta, SIMONOVICS Ildikó, KOVÁCS Éva. Az ezt megelőző időszak nőtörténeti kutatásai vonatkozásában a teljesség nélkül: GYÁNI Gábor, SIPOS Balázs, NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin, LADÁNYI Andor, VÁMOS Éva, SZAPOR Judit, KÉRI Katalin, GÉRA Eleonóra; KÁDÁR Judit, NAGY Beáta, SÁRAI SZABÓ Katalin, KARÁDY Viktor, FÁBRI Anna, SIMÁNDI Irén. A második világháborút megelőző nőtörténeti kutatások elsősorban az arisztokrata és polgári női csoportra fókuszálnak, ugyanis az ő életükről maradtak fenn írásos dokumentumok.

⁵⁹ Korábban említett, munkástörténettel foglalkozó Belényi Gyula Az állam szorításában c. munkájában érintette a női munkavállalást és bérezést. A fiatalon elhunyt angol történész Mark Pittaway is felvetett gender szempontokat. Emellett számos nőtörténettel foglalkozó szerkesztett kötet jelent meg az utóbbi bő két évtizedben, a teljesség igénye nélkül: PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág, 2005.; GYÁNI

helyzetének megváltozását vizsgálta az államszocializmus kezdeti időszakában, kitért ennek jogi szabályozására, továbbá a nők oktatására, munkavégzésére, politikai tevékenységére. A szerző bemutatta az 1950-es évek propagandájában, filmekben, sajtóban és képzőművészetben megjelenő nőideált. Tóth Eszter Zsófia könyvében⁶⁰ – interjúk alapján – egy állami díjas harisnyagyári női brigád tagjainak életstratégiáit, hétköznapjait mutatta be, az életút tekintetében fontosnak vélt csomópontok köré rendezve, így a nagyvárosba vándorlás és beilleszkedés, a lakásszerzésnél alkalmazott taktikákat, az emberi (szomszédsági) kapcsolatokat, a fogyasztást, a gyári identitást és az elnyert állami díj szerepét az egyéni életutakban.

2.3 Az alkalmazott értelmezési keretről és a dolgozat szerkezete

Az áttanulmányozott munkásságra vonatkozó szakirodalom alapján azonban egyre kétségesebbé vált számomra az, hogy Király Erzsébetet valamifajta női munkásságra vonatkozó narratívába bele tudom illeszteni,⁶¹ ugyanis életének dinamikáját, a rezsím változásával párhuzamosan alakuló élettörténetének esszenciáját nem adja vissza, így keresgéltem tovább a lehetséges kutatási módszerek és értelmezési keretek között. Király Erzsébet mikrovilága kapcsán egyrészt az foglalkoztatott, hogy az államszocializmus társadalmáról szóló diskurzusban hogyan kontextualizálható ez a sajátos, sok szempontból marginális női élettörténet; egy ember mozgalmas, de marginális helyzetét bemutató élettörténet mit mesélhet el az egyén és a diktatúra viszonyáról? Egyáltalán, a nők és az állam viszonya hogyan ragadható meg? Az egyén „szabad” választásai, döntései, „életstratégiái” fontos tényezők az életút alakulása szempontjából, ugyanakkor maga a politikai, társadalmi, szociális intézményrendszer szabja meg mindenkor annak kereteit, és teremti meg a személyes „boldogulási” feltételeket. Ez azért is egy fontos kérdés, mert 1945-ben a nők helyzetét alapvetően meghatározó intézményi keretek és (elvi)lehetőségeik az előző korszakhoz képest jelentősen megváltoztak.

Alf Lüdtke arra figyelmeztet, hogy a hétköznapok történetével foglalkozó történész újból és újból felül kell vizsgálnia saját elképzeléseit történetei szereplőiről. Ugyanis

---

Gábor – NAGY Beáta (szerk): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.; BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők – Kizártak és befogadottak a női társadalomban*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.; PETŐ Andrea – MARK Pittaway (szerk.): *Women is History: Central és Eastern European Perspectives*, History Department Working Paper Series, Central European University, Budapest, 1994.

⁶⁰TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

⁶¹Eloisa BETTI – Leda PASTEFANAKI – Marica TOLOMELLI – Susan ZIMMERMANN: *A női aktivizmus története, mint a globális munkástörténet része c. tanulmányukban a társadalmi osztály eltérő konceptuális kérdésére hívták fel a figyelmet. A férfiak esetében a tőkéhez, termeléshez, piachoz és foglalkoztatáshoz való viszony a meghatározó, a nők esetében az apához, férjhez való viszony a döntő. Emellett ehhez társul a nemek eltérő társadalmi tapasztalata, ami például a nem fizetett munkát jelenti, továbbá az eltérő társadalmi helyzetű nők egymás közötti kapcsolatait. Forrás: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2023/01/eb_lp_mt_sz_22_4.pdf (Letöltve: 2023. 06. 12.)*

elgondolásai és fogalmai ideiglenesek és törékenyek.⁶² Az Alltagsgeschichte történészei azt vallják, hogy nincs szükség elméletalkotásra, vagy előre kidolgozott elmélet alapú kategorizálásra, hanem a kutatás tárgyát kell feltárni. Gyáni Gábor az egodokumentumok felhasználása kapcsán azt hangsúlyozza, hogy nincs olyan eljárási metódus, amely minden ilyen típusú forrás hasznosítása során alkalmazható lenne, ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen minden egodokumentum „gyártó” szűrője egyedi, és ebben az esetben bizony szükség van a történész „alkotószellemére” is: *„az egodokumentumokkal való történelmi foglalatosság kívánja a legnagyobb kreativitást, beleélést és konstruktív hozzáállást a historikustól.”*⁶³

A rendelkezésemre álló két forrástípus egy hétköznapi marginális, állami gondozott, néhol normasértő nő egodokumentumai és köznapi nők által írt hivataloknak, szerkesztőségeknek címzett kérelmek, panaszlevelek értelmezése kapcsán Michel Foucault „fegyelmező társadalom” és Michel de Certeau „fegyelemellenességéről” szóló koncepciója használhatónak bizonyult számomra, és segítette a hétköznapi, banális dolgok, események tágabb keretbe helyezését és értelmezését. Foucault fegyelmező társadalom elmélete a totalitárius rendszerű társadalmak leírásához különösen alkalmas azáltal, hogy a makrohatalom a hétköznapi élet megannyi szegmensébe igyekezett behatolni és az egyének viselkedési mintáit, identitását kisebb-nagyobb sikerrel átformálni. A történet másik oldalán viszont a hétköznapi cselekvők ezeket hol kijátszva, hol sajátos módon értelmezve, alkalmazva és ezekből előnyt fabrikálva próbáltak túlélni vagy csak szimplán élni: *„(...) éberrel figyelve „röptében ragadja meg” a haszonszerzés lehetőségeit. Nem őrzi meg, amit megnyer. Folyton játékban kell lennie az eseményekkel, hogy „alkalmakká” alakítsa őket. A gyengének szüntelenül idegen erőforrásból kell hasznot húznia.”*⁶⁴

Király Erzsébet az egyén és állami intézetek viszonyrendszerének aspektusából, memoárja alapján jól kirajzolódik egy tendencia. Az, hogy az 1970-es évek elejéig az állam intézményein – a gyermekotthonokon, a leányotthonokon, a nevelőintézeteken, és aztán a gyári munkahelyen – keresztül viszonylag erős normakontrollt gyakorolt főhősünk életére, azonban ezt követően a vendéglátós munkahellyel ezafajta felügyelet megszűnt, legalábbis jelentősen csökkent, amely ugyanakkor együtt járt erős társadalmi marginalizálódásával és ezt kísérő jelenségekkel is. Tehát a vizsgálatom egyik fókusza az, hogy Király Erzsébet egodokumentumai által megvizsgáljam az állami (fegyelmezési-felügyeleti) intézményrendszer milyen hatást gyakorolt Király Erzsébet életének alakulására, identitására, a másik pedig, hogy az egyén milyen technikát alkalmazott saját „boldogulása” érdekében. Az egyén boldogulása alatt nem az egyén képességei és lehetőségei maximális kiaknázását értem, hanem inkább egyfajta „túlélést”, a politikai, gazdasági és társadalmi körülményekhez való alkalmazkodást, praktikák alkalmazását, voltaképp egyfajta rezilienciát, illetve a rezsím szociálpolitikája és annak apparátusa által felkínált érdekérvényesítő eszközök, módszerek egyéni alkalmazását, amelyhez a forrást Király Erzsébet lakásigénylésével kapcsolatosan megmaradt levelek adják.

---

⁶² Alf LÜDTKE 1995: 8.

⁶³ GYÁNI Gábor 2019: 6.

⁶⁴ Michel de CERTEAU 2010: 19

Ez utóbbi forráscsoportot remekül kiegészítik az optikát kitágítva, a Szakszervezeti Levéltár archívumában talált női panaszlevelek, amelyeket a női érdekérvényesítés egy formájának tekintek. Ezen iratok lehetővé teszik a női érdekérvényesítés és ehhez kapcsolódóan a hivatalok felé közvetített kommunikációs gyakorlat és női szerepek reprezentációjának vizsgálatát is. Ezek a levelek – több esetben – betekintést nyújtanak egy-egy magánszemély életébe, sokszor annak mindennapi küszködéseit felvillantva, ezen felül a kérvényező nyelvhasználatába, érvrendszerébe és részben abba is, hogy a politikai propaganda által felkínált női szerepek alapján hogyan konstruálják meg önmagukat a levélírók. Némelyik hosszsan, előfordul, hogy több oldalon keresztül ecseteli élettörténetét, társadalmi hovatartozását. Ez a fajta önkonstruálás egy igen szélesen elterjedt gyakorlat volt a korszakban. Jochen Hellbeck az 1930-as évek szovjet önéletrírás gyakorlattal összefüggésben rámutat: a hatóságok ösztönözték, hogy az egyének írásban, szóban megkonstruálják életrajzukat. Ezzel kapcsolatban az állam részéről nem csupán az volt az elvárás, hogy az egyének bemutassák azt, hogy hogyan járultak hozzá az új világ felépítéséhez, hanem azt is, hogy hogyan formálta az őket új szubjektummá az adott rendszerközegben.⁶⁵ Különös jelentőséget tulajdonítottak az önéletrajz jellegű írásnak és beszédnek, úgy tekintettek rá, mint az egyéni tudatállapot megnyilvánulására, mint a tudat fejlődésének egyik eszközére. Az elvárt formális autobiográfiai szöveg az egyén életének bemutatása volt, amely felsorolta a végzettséget, szakmai eredményességet, de ennél fontosabb volt, hogy tartalmazza a személyiség fejlődését. Az önreprezentálásnak ezt a formáját a párt közegében gyakorolták, de ez továbbgyűrűzött az élet sok területére, és a hétköznapi szereplőktől elvárták, hogy önéletrajzokat „gyártsanak” és azokat a forradalmi haladás szellemében újra és újra megkonstruálják.⁶⁶ Az 1950-es évektől Magyarországon is számos önéletrajzi jellegű írás, interjú készült, melynek egy része valamilyen módon megőrződött. Két ilyen típusú interjúgyűjtemény a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, illetve az ELKH Szociológiai Intézetének keretében működő 20. Század Hangja Archívumban. A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban memoárok és visszaemlékezések kerültek megőrzésre, amelyek eredetileg interjú formájában készültek. Ezek gyűjtése 1948-ban kezdődött azzal a céllal, hogy segítsék a magyar munkásmozgalom történetének tudományos feldolgozását.⁶⁷ A 20. Század Hangja Archívumban a Munkáséletmód-munkáskultúra témában a Népművelési Intézet által, 1973-ban készített életinterjúk találhatók. A kutatás középpontjában a munkások kulturális élete állt, amely egyrészt terjedelmes kérdőíven, másrészt életinterjúkon alapult. Ezeken felül, kifejezetten női munkásokkal is készültek interjúk, amelyek szerkesztett formában jelentek meg. Pogány Judit 1956-ban⁶⁸ egy leányszálláson készített interjúkat a vidékről felkerült, építkezéseken dolgozó fiatal lányok életéről. Az eredeti interjúk a Néprajzi Múzeumban lelhetők fel. Zsigmondi Mária Sztahanovista nők című, erősen propagandisztikus, 1954-ben kiadott munkája vidékről Pestre történő női vándorlástörténeteket, fejlődéstörténeteket mutatott be, kitérve a gyári munka elsajátítása,

⁶⁵ Jochen HELLBECK 2003: 186.

⁶⁶ Jochen HELLBECK 2003: 187.

⁶⁷ HORVÁTH Julianna: Memoárok és visszaemlékezések a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban. Előadás a Magyar Levéltárosok Egyesülete Vándorgyűlésén, Balatonfüred 2011. június 21.

⁶⁸ POGÁNY Mária – RÁDICS József: Malteroslányok. Életrajzi elbeszélések. Budapest, 1958.

a városi életbe való beilleszkedés nehézségeire. A bemutatott nők, sok esetben nehéz fizikai munkát – présgépkezelők, darusok – végzők, akik nehéz gyerek-, vagy cselédsorból emelkedtek fel, és lettek gyári munkások, melyeket lényegében identitástörténetekként is értelmezhetünk.

A dolgozat felépítését alapvetően a rendelkezésemre álló primer források szabták meg. Első részében hosszabban elemzem a munkához felhasznált forrástípusokat – visszaemlékezést és a panaszleveleket – módszertani szempontból. Erre azért helyezek nagyobb hangsúlyt, mert Király Erzsébet egodokumentumai hazai tekintetben unikális és sajátos anyagnak tekinthetők. Ezt egyrészt az egodokumentumok gazdag és sokszínű – visszaemlékezés, naplótöredék, fényképek és levelek – mivoltának köszönhető, amely által az egyéni életút is árnyaltabban ábrázolható. Másrészt fennmaradt és megjelentetett női egodokumentumok tekintetében igen szerény a hazai kínálat. Míg angolszász területen, az utóbbi évtizedekben számos női egodokumentumot bemutató gyűjteményes kötet látott napvilágot, Magyarországon jóval szegényesebb a női egodokumentumok kiadása, illetve a módszertani kérdésekkel foglalkozó írások száma. Kifejezetten a női életírásokkal idehaza legkorábban a néprajz és a folklorisztika kezdett tudatosan foglalkozni, több női önéletírás kiadásra is került.⁶⁹ Kétségtelen, hogy az utóbbi években hazai történészek is több női egodokumentumot jelentettek meg, amely részben annak is köszönhető, hogy a levéltárak, archívumok az utóbbi évtizedben külön figyelmet szenteltek a szubjektív források gyűjtésére, megőrzésére és megjelentetésére.⁷⁰ A panaszlevelek módszertani elemzésnek pedig azért szentelek különleges figyelmet, mert annak ellenére, hogy a hétköznapi történetének igen értékes forrástípusának tekinthető, idehaza e dokumentumok társadalomtörténeti felhasználása igen mérsékelt, ami részben magyarázható a forrásadottságokkal, másrészt ezen anyagok megszólaltatásának nehézségeivel is.

A források módszertani bemutatását követően először áttekintem a nők államszocializmus időszak alatt megváltozott helyzetét, szerepét a munka és a privátszféra területén, majd röviden érintem a női foglalkoztatás alakulását. A dolgozat fő részében Király Erzsébet életútját tematikusan vizsgálom, melynek keretében az állami felügyeletet jelentő intézményrendszer és az egyéni életút alakulását boncolgatom. Először Király Erzsébet visszaemlékezése és levelei szövege alapján körvonalazódó önképét, identitásának alapvető vonásait mutatom be. Az írások alapján önképének hangsúlyos eleme az egzisztenciális kiszolgáltatottság, társadalmi marginális helyzet,

---

⁶⁹ A korszakban kiadott női paraszti életrajzokról összehasonlító áttekintést nyújt: KÜLLÖS Imola: A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága: In.: Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I. Budapest, ELTE, 2000.

⁷⁰ A teljesség igénye nélkül: CZINGEL Szilvia (szerk.): Szakácskönyv a túlélésért. Budapest, 2013.; HUHÁK Heléna – SZÉCSÉNYI András – SZÍVÓS Erika (szerk.): Kismama sárga csillaggal – Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig, Budapest, 2015.; SZEBENYI Klára (szerk) 103 el nem küldött levél Buda ostromáról. Budapest, 2015.; KUNT Gergely: Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban. Budapest, 2019. Több egodokumentum bekerült a helyi levéltárakban és így levéltári kiadványokban láttak napvilágot: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye kiadásában jelent meg BICSKEY Erzsébet: Egy fiatal lány naplója 1940–1946, 2019-ben. Hajdú-Bihar Megyei Évkönyvben került kiadásra 2014-ben Írtam ide... Jakab Vilma” Egy bihartordai háziasszony feljegyzései, 1939–53.

amely egyrészt fakadt az elhagyatott, árva helyzetéből, másrészt abból, hogy egyedülálló, elvált nőként a rendszer szociális juttatásaiban nem részesedhetett, harmadrészt alacsony bérű munkahelyről-munkahelyre vándorlóként klasszikus érdekérvényesítő lehetőséggel és ezt szolgáló társadalmi kapcsolatrendszerrel sem rendelkezett. Ugyanakkor Király Erzsébet visszaemlékezésében számos karakter tűnik fel az 1960–1990-es évek Budapestjének névtelen tömegéből: üzemi munkatársak, munkaadók, lakótársak, főbérlet, szeretők, barátnők, orvosok, mentősök, „ívócimborák”. Az eddig előkerült levéltári dokumentumok és a visszaemlékezés vonatkozó részei alapján felvázolom a visszaemlékező társadalmi közegét. Elsősorban levéltári forrásadottságokkal magyarázható, hogy alapvetően három társadalmi közeget fogok részletesebben bemutatni: vér szerinti családját, első férjét és annak családját, végül a Csillaghegyi Lenárugyár közegét. Az állam egyénre gyakorolt felügyelet kontextusát egyrészt a gyermek- és leányotthonok, másrészt a munkahely rendszerén, napi rutinján keresztül vizsgálom, röviden kitékintve az állami felügyeleten túli millióra is. Majd pedig a női szereppel, illetve a nőkkel kapcsolatos állami normakontrollt, és e viszonylatban a férfi befolyást vizsgálom Király Erzsébet férfi-női viszonyaiban. E fejezet végén a tereknek, lokációnak és különösen az otthon terének és lakásszerzési történetének szentelek részletesebb figyelmet a levelekben megjelenő szerepkonstrukcióira is kitérve, és azt összehasonlítva a visszaemlékezésben megjelenő identitásokkal. Király Erzsébet panaszleveleihez, kérelmeihez kapcsolódva és kitágítva a horizontot a nőket érintő napi nehézségek – lakhatás, munkavállalás és nyugdíjazás – tekintetében, illusztrálom a panaszlevelekben, kérelmekben megfogalmazott napi küzdelmeket és bosszúságokat, másrészt elemzem a mindennapok megélhetéséért küzdő nők hivatalok felé közvetített nyelvhasználatát, érvrendszerét, esetlegesen azt is felvillantva, hogy ezek a problémahalmazok hogyan artikulálódtak a korabeli közbeszédben.

3 Felhasznált források

A hétköznapok kutatásának szereplői olyan emberek, akikről vagy egyáltalán nem, vagy igen kevés írott, képi, forrás maradt. A hétköznapi emberek többnyire nem írnak memoárokat, levelezésgyűjtemények sem maradnak utánuk, így a jelenkorral foglalkozó kutatók legtöbbször saját maguk gyártják forrásaikat, és készítik az interjúkat a közelmúlt szereplőivel. Azonban a hagyományos források, mint bírósági iratok, rendőrségi jelentések, munkahelyi feljegyzések, emlékeztetők, panaszlevelek megfelelő olvasatban sokat mesélnek az interperszonális kapcsolatokról, a konfliktusokról, a napi gyakorlatokról.⁷¹

A disszertációhoz három fő forrástípust használtam: egodokumentumokat levéltári forrásokkal kiegészítve; levéltárban archiválásra került panaszos leveleket, kérelmeket továbbá sajtóanyagokat. Alapvetően míg az egodokumentumok – gondolok itt elsősorban a visszaemlékezésre és naplótöredékekre – az egyén nézőpontját, konstrukcióját szemléltetik, a panaszos levél a cselekvő és az államapparátus adott hivatalának/ügyintézőjének interakcióját illusztrálja, a sajtóanyag pedig a közbeszéd, a nyilvánosságban megjelenő témák szempontjából lényeges. Az általam gyakran használt *Nők Lapja* azért tekinthető relevánsnak mert, ha nem is rendszeresen, de a nők jelentős tömegeihez időközönként eljutott, és elvárásokat támasztott női és anyai szerepeiket illetően, formálta önképüket, fogyasztási szokásaikat, és támpontot jelentett ahhoz is, hogy miről és arról hogyan lehet beszélni.

A dolgozat fő forrását Király Erzsébet egodokumentumai adják, amely visszaemlékezése és naplója mellett, 1978 és 1996 között keletkezett 22 darab hivataltól kapott lakásigénylésével kapcsolatos levelet, értesítést, tájékoztatást, 12 darab hivatalnak címzett levél pizskozatát, néhány esetben indigós másolatát, egy részben kitöltött lakásigénylési formanyomtatványt és volt anyósa által, részben lakásigényléssel kapcsolatban írt két magánlevelét, valamint néhány postai ajánlott panaszküldemény feladószelvényét is tartalmazza. A megmaradt fényképek bemutatására és módszertani elemzésére ebben a dolgozatban nem térek ki, azonban néhány fényképet illusztrációként felhasználok.⁷² Szerencsémre Király Erzsébet személyes dokumentumait remekül kiegészítik az eddig fellelt levéltári források, amelyek elsősorban társadalmi közegét világítják meg a makrohatalom aspektusából. A levéltári nyomok felkutatását az segítette, hogy Király Erzsébet visszaemlékezésben és a naplóban sok tárgyyszerű adatot, így teljes

---

⁷¹Alf LÜDTKE 1995: 13.

⁷² 218 darab többnyire fekete-fehér fénykép őrződött meg, azonban nem kizárt, hogy ennél valamivel több volt, ugyanis a fotóalbumokban, amelyben e fényképek találhatóak, vannak üres lapok, illetve Király Erzsébet időskori szobájáról készített fotókon található olyan képek, melyek elvesztek, eltűntek vagy elajándékozásra kerültek. A fényképek két albumba rendezve maradtak fenn. Az egyik fényképalbum állapotán jól látszik, hogy sokat használták, forgatták az évek során, a másik egy újabb kivitelű játékmackókat ábrázoló fedlappal ellátott album A fényképek eredeti elhelyezése az albumokban – a családi fotóalbumokra jellemzővel ellentétben – nem időbeli kronológiát követ, hanem hasonló témakörönként vannak a képek rendezve. A 218 fényképből 113 fényképen szerepel Király Erzsébet. A 218 fotóból 13 fénykép vágott, vagy szakított. A fényképeken szereplő személyek, helyszínek és az időpontok beazonosítását a fotók hátoldalán található feljegyzések segítették.

neveket, dátumokat, helyeket is megemlített. Ezen felül életútja során – legalábbis a mi szempontunkból szerencsére –, születésétől fogva több alkalommal ő maga és közeli hozzátartozói is kapcsolatba kerültek hivatalos szervekkel. A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekehelyre történő felvételét igazoló törzslap, az első és második házassági anyakönyvi kivonatának másolata, volt férjének, sógorának és anyósának büntetőperes iratai. Kizárólag Király Erzsébet személyére vagy közvetlen hozzátartozóira vonatkozó források mellett, egyéb fellelt levéltári források tágabb környezetéről is vallanak. Az előkerült források alapján baráti körére, munkatársaira vonatkozóan egy-egy újabb portré, élettörredék rajzolható meg. Életét, illetve az általa említett baráti–ismerősi kör lenyomatait kutatva néztem át a korszak textilipari gyáraitól őrzött levéltári iratokat. Király Erzsébet több textilgyárban, így a Goldberger Textilműveknél, majd a Pamutnyomóipari Vállalat Kelenföldi Textilgyárában is dolgozott szövőnőként az 1960-as években. A gyári környezet és Király Erzsébet tágabb társadalmi közegének részletesebb bemutatásához a Budapesti Fővárosi Levéltárban a Csillaghegyi Lenárugyárról található, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a volt Goldberger Textilgyárról fellelhető dokumentumokat használtam fel. A forrásadottságok a Csillaghegyi Lenárugyár esetében voltak a legkedvezőbbek, mivel itt nem csak különböző szabályzatokat, gazdasági terveket és a gyár társadalmára vonatkozó összesített statisztikai kimutatásokat találtam, hanem személyi kartonokat, fegyelmi ügyeket és a vállalat jelentős és kevésbé jelentős, elsősorban a mindennapok történéseihez értékes adalékként szolgáló leveleit, feljegyzéseit, jegyzőkönyveit és jelentéseit is.

A korszak női életsorsok és azok írásos reprezentációjának bemutatásához a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárában megőrzött, most már a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található szakszervezeti Nőbizottság, Nőmozgalom iratait és a Szociális Osztályához érkezett, nők által írt kérelmeket, segítségkérő leveleket, megkereséseket használtam fel. A hatalom nőekkel kapcsolatos elvárásainak, a norma és a társadalmilag nem elfogadott viselkedés bemutatásához a korábban említett, a legnagyobb példányszámban eladott, gyakran nőekkel készített riportokat, életsorsokat is közlő *Nők Lapja* cikkeit használtam. A jogi szempontból büntetendő női viselkedés bemutatásához pedig a *Magyar Rendőr* című korabeli hetilap releváns cikkeit.

3.1 Női egodokumentumok: Király Erzsébet visszaemlékezése és naplótörredékei

Az 1980-as években felélénkülő élettörténeti érdeklődés nem csak a történészeket, hanem a filozófusokat, a nyelvészeket, a pszichológusokat és a szociológusokat is jellemezte. Az etnográfia már jóval korábban foglalkozott a paraszti – férfiak és nők által írt – életírások módszertani kérdéseivel.⁷³ A néprajzban a korai élettörténet közlés a nagy mesélő egyéniségek életrajzának bemutatásával indult. A különböző tudományterületek kutatási módszereinek sajátosságainak megfelelően közelítenek az

---

⁷³ Paraszti női életírások már a 20. század elejétől nyomtatásban is megjelentek idehaza. pl. TURI Istvánné: *Az évek jönnek, mennek*. Budapest, 1937.

egodokumentumokhoz. A történelmi szociálpszichológia témája a korok szerint formálódó jelentésvilág, ahogyan saját korukat, társas közegüket értelmezték és megkonstruálták azt, az adott korszak ideológiai és politikai hitei által.⁷⁴ Pataki Ferenc szociálpszichológus a történelem és élettörténet kapcsán a személyes identitásra helyezte a hangsúlyt, véleménye szerint maga a történelem úgy is értelmezhető, mint „kimeríthetetlen identitáskészlet”, amely az egyéni élettörténetekben testesül meg.⁷⁵

Paul John Eakin e szubjektív iratok definiálására én-narratíva, sajátélmény, és identitás narratíva fogalmakat használt, ezt olyan életen át tartó folyamatnak tekinti, amelyben az egyén folyamatosan formálja magáról és másokról szóló narratíváit, saját identitását. Kimberly Harrison⁷⁶ önnarratívaként aposztrofálja ezeket az egodokumentumokat, így ír erről: „Az önnarratíva (*self-rhetorics*) fogalmát használtam, hogy leírjam az egyéni szabad akarat és az elbeszélő én kifejeződését, mint a saját hang (*self-talk*) megjelenési formáját.” Az önnarráció Harrison szerint két funkciót tölt be: az önmeggyőzést és a felkészülést mások meggyőzésére.⁷⁷

Sidonie Smith és Julia Watson 2010-ben megjelent könyvükben hatvan különböző élettörténelmi narratívát különböztetnek meg, a teljesség igénye nélkül: napló, memoár (memoir, nobody memoir, war memoir), levelezés, vallomás, emellett a személyes narratívákat számos alcsoportba sorolják: betegségnarratívák (autopatográfia), utazásokról szóló narratívák (travel narrative), túlélők által írt szövegek (survivor narrative) önségítő narratívák (self-help narrative), szolgák által írt életírások (slave narrative) spirituális elbeszélések (spiritual life narratív); traumatizált személyek elbeszélései (trauma narrative).⁷⁸ Az általam használt egodokumentumok meghatározása meglehetősen nehéz feladat, itt nem csupán különböző műfajokról van szó, hanem arról is, hogy hogyan olvassuk az adott szöveget, ugyanis Király Erzsébet memoárját értelmezhetjük traumatörténetként, vagy önségítő szöveggként, de meglehetősen nyíltsága és őszintesége miatt önvallomásként is. Az írás kezdő sorai alapján következtethetünk mindháromra: „Állandó nyugtalanságom arra kényszerít, hogy újból el kezdjem írni életem gyötrelmeit [...]”

Az élettörténethez és az önéletrajzhoz gyakran kapcsoljuk a fikciós műfajt, a regényt, mert „az első életrajzok gyakran öltöttek regényes vagy lírai irodalmi formát – annál is inkább, mert írók, költők, művészek sokszínű életéről, államférfiak kalandos pályafutásáról számoltak be. A történelmi valóságot csak nehezen lehet bennük elválasztani a szubjektív élményektől – minél kivételesebb egyéniségről van szó, annál nehezebben.”⁷⁹ Marlene Kadar 1992-ben kiadott *Essays on Life Writing* című munkájában fikció tekintetében megengedő az életírás vonatkozásában: „olyan dokumentumtöredékekből

---

⁷⁴ LÁNYI Gusztáv 2007: 11-24.

⁷⁵ PATAKI Ferenc 2004: 227.

⁷⁶ Kimberly HARRISON több mint 100 különböző társadalmi helyzetű ültetvényes nő naplóját mutatta be.

⁷⁷ Kimberly HARRISON: *The Rhetoric of Rebel Women: Civil War Diaries and Confederate Persuasion*. Carbondale: Southern Illinois UP, 2013. Print. Recenziót írta: Molly WERTHEIMER Forrás: https://cfshrc.org/wp-content/uploads/2016/04/Peitho18.2_Wertheimer.pdf (Letöltve: 2021.05.12.)

⁷⁸ Sidonia SMITH – Julia WATSON: *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010

⁷⁹ HOPPÁL Mihály – KÜLLÖS Imola 1972: 284.

*álló műfaj, amelyben az író az életből vagy saját személyes tapasztalatából merít, akár fikcionális, akár nem fikcionális a mű, bár általában inkább az utóbbira fókuszálunk, mivel az számunkra élethűbbnek tűnik.*⁸⁰

Philippe Lejeune önéletrajzi paktuma szerint: „visszatekintő prózai elbeszélés, mely valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.”⁸¹ Meghatározása szerint az önéletrajz műfaji kritériumához szükséges a szerző, elbeszélő és a szereplő egyezése. A kamasznaplókkal foglalkozó Kunt Gergely is úgy véli, hogy a fikciós attitűd hozzátartozik e műfajhoz. Összességben megkérdőjelezhetetlen a fikciós jelleg, amennyiben ezalatt a személyes történetek (re)konstruálását⁸² értjük: ugyanis az egyén saját optikáján keresztül, bizonyos életeseményeket, közéleti történéseket elmond, másokat tudatosan, vagy ösztönösen elhallgat. A rövid, vagy hosszútávú visszapillantó tekintetű narrátor saját érzékelése és szempontja szerint szelektál, amit aztán rögzít saját maga, vagy az utókor számára, hiszen a múlt minden egyes mozzanata, az „teljes egészében” sem a köziratokban, sem a szubjektív iratokban nem lelhető fel. Az elbeszélő – többnyire – „igaz élettörténetének” elmondására törekszik, amelyet több esetben a szerzők meg is fogalmazznak az írás során.

A tágan értelmezett, folyamatosan bővülő női életírást – mint műfaji megjelölést – a feministák és a gender studies tudománya kezdte el használni. Ugyanis a korai feminista kritika az önéletrajz meghatározását maszkulinitásnak tekintette és a férfi életpályáktól eltérő női életutak sajátosságaihoz igazodva próbálta újradefiniálni azt.⁸³ A nyugati feminista társadalomtudomány már az 1970-es évektől a nők „történeteit” is beemelte a történettudományi kánonba.⁸⁴ Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban számos a női életírás módszertanával foglalkozó könyv és nők által írt forrás jelent meg, azonban idehaza az ilyen típusú munkák száma meglehetősen csekély.⁸⁵ A nők történeteinek beemelése a társadalomtörténetbe a szubjektív források – memoár, napló, oral history, (magán)levél, magán(fotó) – alkalmazását kívánta meg. A nők, mint elsősorban a privátszféra szereplői a személyes forrásokon keresztül váltak láthatóvá. Azonban a személyes kordokumentumok tudományos kutatásba való forrásként való felhasználásával – mint napló, feljegyzés, levelezés, fényképek – olyan témák is vizsgálódás tárgyává válhattak, mint identitás, trauma, test, testkép, szexualitás, amelyekről a levéltárakban fellelhető primer iratokból, legfeljebb a hatalom értelmezését, az elvárt normát és a hatalom által elvárt normától eltérő viselkedést ismerhetjük meg. A személyes narratívák árnyalják, részletgazdaggá teszik a hivatalos források által felvázolható képet.

---

⁸⁰ VASVARI O. Louise 2016: 151.

⁸¹ Philippe LEJEUNE 2003: 18

⁸² Lásd: GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history. In: Buksz 1998/3: 297-302.

⁸³ VASVARI O. Louise 2016: 150

⁸⁴ Lásd erről: PETŐ Andrea: „Több mint bekezdés.” A női történeti emlékezés keretei és 1956. In.: Múltunk 2006/4: 82-90.

⁸⁵ A nemzetközi női életírás módszertani kérdéseiről és bibliográfiájáról – vonatkozó magyar szakirodalmat is érintve – összefoglalást ad VASVARI O. Louise: Életírás, társadalmi nemek, és trauma. Forrás: <http://tntefjournal.hu/vol6/iss2/vasvari.pdf> (Letöltve: 2021. március 22.)

Caren Kaplan a női életírások vonatkozásában „törvényenkívüli műfaj” (out-law genre) kifejezést emelte be a diskurzusba, amely azon személyek által íródott, akik életüket nem a társadalmilag meghatározott sémák szerint élik, így a nők, az etnikai kisebbségek és a bevándorlók.⁸⁶ Sok szempontból marginális helyzetben lévő nők, illetve etnikai kisebbségek írásaira is alkalmazható fogalom.

Susannah Radstone „marginalizált élettörténetek” (*marginalized counter-histories*) fogalom használatát javasolta a női életírás kapcsán, a fent említettekhez hasonló megfontolásból, azaz a nők életírásai eltérnek a férfiakétól, ugyanis stilisztikailag töredékesebbek, többdimenziósok, idősíkjuk kevésbé hangsúlyos, nem egységesek. Szorgalmazza a történelem által elfeledett marginalizált munkásosztálybéli vagy etnikai csoportok életírásának beemelését is a diskurzusba.⁸⁷ A hazai paraszti életírásokkal foglalkozó etnográfusok is rámutattak arra, hogy jelentős különbségek figyelhetők meg a férfiak és nők elbeszélései, mint a témák, mint az idősík, mint pedig a társas környezet és az elbeszélő én relációjában.⁸⁸ A nők élményei a szerelemre és a családi élet eseményeire fókuszálnak, a férfiak esetében a gyerek- és fiatalkor eseményei és a katonaévek, háborús „kalandok”, hőstettek a meghatározók.⁸⁹ A férfi életírások lineáris szerkezetűek, a női élettörténetekre a töredezettség jellemző. Az elbeszélő én és a társas környezet relációja kapcsán: az elbeszélő női én elsősorban a társas környezetéhez fűződő kapcsolata és betöltött hagyományos szerepei – anya, feleség – által definiálódik, ami azzal magyarázható, hogy életük főleg a privátszférára korlátozódott.

Király Erzsébet 1993. április 11-én, húsvét vasárnapján, 51 évesen, mintegy számvetésként kezdte el írni életének történetét **(1. sz. fotó)**. Azonban jóval későbbi szövegrészből derül csak ki, hogy számára a megélhetést biztosító mellékállás megszerzése lehetett az egyik meghatározó története az 1993-as évnek: „*A Kati hamarosan lábra állt és elmentünk az Ádám Éva étterembe, de ő nem jött be. Kerestem a vezetőt, aki éppen ebédelt a személyzeti asztalnál és örömmel vette tudomásul jövetelem célját, hogy elvállalom a toalett tisztítását amennyiért annyit a vendégek fizetnek, tíz forint volt a használati díj. Közölte a vezető, aki nem sokkal volt idősebb nálam és intelligenciája magasabb az átlagosnál, szóval délután visszamehetek. Boldogan siettem kifelé a Katihoz, aki odatapadt a bizományi ékszerbolt ablakára, alig tudtam elvonsozni, de örömmel közölte velem, hogy a Dénes főnöke elfogadott klotyósna, végül ennek ő is örült és mentünk haza ki-ki. 1993. december 6-án birtokba vettem a klotyót, mely csupa csempe volt gyönyörűen felújított és modern. Igaz el volt hanyagolva, de ultrás hypos vízzel 1 perc alatt rendbe hoztam. A férfiaknak a lépcsőn fölfelé, a nőknek lefelé volt a lépcső. Végül már csak kasszírozni kellett. Másnap újból bementem és folytattam a csempék tisztítását, mert az elődöm egy idős asszony volt, aki mindig berúgott és a főnök elküldte és míg én oda nem kerültem nagyon elhanyagolt volt minden nap találtam tisztogatnivalót. Eltelt egy hét is mire ez a gyönyörű toalett részemről elfogadható tisztává*

⁸⁶ VASVARI O. Louise 2016: 155.

⁸⁷ VASVARI O. Louise 2016: 155.

⁸⁸ A férfi és női nyelvhasználatról lásd: Reményi Andrea Ágnes: Nyelv és társadalmi nem. In: Replika 2001/45–46. 153–160.

⁸⁹ DOBOS Iona 1964: 202

vált. Végre hófehér volt az egész, amit sajnos egyes vendégek nem becsültek megrongálták, ahol lehetett és piszkot hagytak maguk után és nem fizettek. Mindent eltűrtem és eltakarítottam, hisz örültem a legtöbb vendég azért kulturált volt és dicsérték, amiért olyan higiénikusan és tisztán találtak mindent külön törülközőket hordtak be, mert nem mindenki vette igénybe a szárítógépet. Örültem mert akkor még a segélyt kaptam és jól jött hozzá a kiegészítő kicsit megalázó munkából a kiegészítő pénz. Első nap 450 forint jött be, de volt, hogy 200, de ha rendezvény volt akkor megkerestem a 700-800 forintot is. Ebből el tudtam tartani azt a kis farkaskutya tacskó keveréket is...” Ebből a léthelyzetből szemléli Király Erzsébet az elmúlt ötven évének eseményeit. Az 1990-es évek politikai, gazdasági változásai közepette Király Erzsébet élte szegényes, kiszolgáltatott életét, a korabeli fizikai alkalmazottak társadalmi rétegére – amely a nagyipari munkásságot, az alacsony iskolázott munkaerőt, az agrárszféra fizikai foglalkozású alkalmazottait és a romákat, illetve ezt a korosztályt érintette leginkább – tipikusan jellemző léthelyzetet: munkanélküliség, rokkantsági nyugdíjaztatás, előrehozott öregségi nyugdíj.

Király Erzsébet eredeti kézirata 140 kézzel sűrűn teleírt A4-es méretű négyzetrácsos füzet-oldalt tesz ki. 1993. április 11-től 1996. december közepéig írta meg a visszaemlékezés nagy részét, összesen 103 oldalt. Ezt követően 2001. július 14.-ig további mintegy 37 oldalt. Legtermékenyebb időszaka 1993-tól 1996-ig volt, utána az írás intenzitása csökkent. Az írásnak 2001-ben szakad vége, habár az utolsó bejegyzés után szerepel külön bejegyezve a 2004-es év, de ehhez az időponthoz már nem került új feljegyzés. Feltételezhető, hogy a szöveget ekkor valószínűleg elkezdte átolvasni, ezt a 68. oldalon, eltérő színű tollal írt utólagos megjegyzés bizonyíthatja, amely 2004. június 12. dátummal szerepel.⁹⁰ Az író 1997. május 8.-án ért akkori jelenéhez, tehát az azt követő írás tekinthető naplószerű írásnak. 1997. május 8.-t követően összesen tizenhat bejegyzést vetett még papírra. Ezek a bejegyzések azonban nem a klasszikus naplóra jellemző napi, heti, hanem inkább általában évi három-négy hosszabb bejegyzést jelentenek, legalábbis a szövegösszefüggések alapján. Szembetűnő, hogy a júniusi hónap többször ciklikusan visszatér. Júniusra vonatkozóan a visszaemlékezésből annyit tudunk meg, hogy júniusban került fel Budapestre, talán ez jelentette számára az új élet kezdetét. Több esetben a napszakot is feljegyezte, amely szerint az írás többnyire éjszakai foglalatossága volt.

Fontos probléma a szöveg műfaji kérdésének tisztázása. Amennyiben szigorúan ezt a textust nézzük – és nem vesszük figyelembe a szövegben tett megjegyzéseket – akkor az írás nagy részét visszaemlékezésnek kell olvasnunk, kisebb részét pedig olyan naplószerű bejegyzéseknek, melynek némi retrospektív jellege is van. Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szövegben utalások olvashatók korábbi, megsemmisített naplókra. A kézirat külalakja igen szép és rendezett, csak elvéve találunk benne szöveg vagy szó áthúzásokat. Ez kínálja azt a feltételezést, hogy lehetett egy piszkozat, esetleg egy előző napló, vagy a leírt történeteket már többször papírra vetette,

---

⁹⁰ Minden bizonnyal nem véletlenül került feljegyzésre ez az időpont, ugyanis a lakás tulajdonlapja alapján 2004-ben került át magántulajdonba az önkormányzati tulajdonú lakás, amely Király Erzsébet életének meghatározó élménye lehetett, hiszen írásában többször félelemmel említette azt, hogy mi lesz az önkormányzati lakás sorsa, illetve hogyan alakul a lakhatása. A lakást egyik barátjáné vásárolta meg, és Király Erzsébet eltartási szerződéssel élete végéig maradhatott a lakásban.

így ennek köszönhetően rögzültek a szöveg írójában a korábban leírt események, egyes drillek, klisék, szövegfordulatok, sőt valószínűleg a többszöri átgondolásnak és leírásnak köszönhetően a szöveg meglehetősen koherens, tehát egy erősen megkonstruált szöveggel állunk szembe. Így felmerül az a kérdés, hogy a koherencia létrehozása érdekében milyen történettöredékeket felejtett ki, hallgatott el, érzelmileg túlzott el vagy tompított.⁹¹ Milyen áron sikerült ezt az összefüggő, logikus szöveget megteremtenie? Míg a naplóíró saját magához szól és az igazságot igyekszik megvallani, viszont amikor ezen írások bekerülnek egy „történetformát öltő elbeszélésbe, a regénybe vagy a memoárba, egyszerűen továtűnik az érintett szöveg mondhatni zavartalan és naiv igazmondása.”⁹²

Az írás céljával kapcsolatban nagy bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy nem külső késztetés hatására kezdett el írni, sőt ő maga hozza összefüggésbe peremhelyzetét és az írás, mint a mentális feldolgozás eszközét: „Nagyon sokat elgondolkodom azon, hogy ha apám mint birtokos nem tagadott volna meg és ezáltal én mint hercegnő lehettem volna és nem szenvedtem volna ennyit, vajon megfogalmaztam volna-e naplóm, talán észrevettem volna-e valaha is e számtalan nélkülöző életüket.” Írásos hagyatékával kapcsolatban abban sem bizakodhatott, hogy gyerekeinek valamit átad, hisz nem voltak egyenesági utódai. Közeli vérrokonaival sem tartotta igazán a kapcsolatot, s nem tartozott abba a körbe, ahol végrendelkezni szokás, ráadásul úgy tűnik, hogy személyes iratain és e visszaemlékezésén, naplóján túlmenően nem is nagyon volt egyéb hagyatéka. Azért is tarthatta ezt annyira becsben: „...ha téged sikerül életem története leírásával befejeznem nagyon fogok rád vigyázni hisz minden apró titkomat ami még eszembe jut csak rád bízom.” A szövegben előforduló titok, megkönnyebbülés, megnyugvás szavak használatából következtethetünk az írás funkciójára. Philippe Lejeune a napló négy funkcióját hangsúlyozza, a kifejezést, az elmélkedést, az emlékezést és az írás örömét.⁹³ A kifejezésen belül megkülönbözteti a megkönnyebbülést és a kommunikációt. Az író a gondolatok, érzések, érzelmek kiírása által fellélegzik, és ez összekapcsolódik az iromány megőrzésével vagy annak megsemmisítésével. „Azzal, hogy papírra vetünk valamit, máris elhatárolódunk tőle, megtisztítjuk magunkat, megmosakodunk; később pedig a végsőkig tudjuk fokozni a megtisztulást azáltal, hogy megszabadulunk a papírtól is.” – írja Lejeune.⁹⁴ A megsemmisítés azonban azzal is összekapcsolódhat, hogy legbensőbb titkokba valaki beleolvasson, – Lejeune kifejezését használva – a napló „erőszakos halált” hal. „Légy átkozott, ha-e naplót elolvasod” – e rontással próbálta megvédeni Király Erzsébet legbensőbb titkait.⁹⁵

A kommunikálás is nagyon fontos lehetett Király Erzsébet életében, hiszen nem volt igazán, akinek kiöntse a szívét, ezért a naplóba zárja bánatát, lényegében egész életét.

---

⁹¹ SIPOS Balázs 2022: 47.

⁹² GYÁNI Gábor 2019: 6.

⁹³ Philippe LEJEUNE 2003: 216-217.

⁹⁴ Philippe LEJEUNE 2003: 216.

⁹⁵ Az átok nem erre a szövegre, hanem egy korábbi naplójára vonatkozik, az érthetőség miatt a teljes idézet: „Arra gondoltam, hogy engem vádol talán, mivel elolvasta a naplóm, melyben az volt írva, hogy Légy átkozott, ha-e naplót elolvasod.” A távolfartási átok persze magába rejti a más általi megismerés lehetőségének feltételezését is.

A hosszú elmélkedésnek és töprengésnek nem igazán látjuk nyomát, a visszaemlékezésben néhány igen tömör mondatban, de talán ami ennél lényegesebb, hogy mégiscsak reflektált korabeli viselkedésre. Az írás naplójellegű részében gyakrabban tűnnek fel helyzetelemzések, töprengések, de ezek is a mindennapi problémák – betegség, nélkülözés – a tévében hallott közéleti információk, az egyre látványosabban megjelenő társadalmi rétegek közötti gazdasági különbségek és egyetlen „társa”, a kiskutyája körül mozognak. A sok nehézséget azonban mintha kompenzálná az írás öröme. Számára örömet jelenthetett a visszaemlékezés, a napló írása, miáltal nyomot hagyott maga után. Újból és újból megteremtette identitását, megkonstruálta önmagát. Az aktuális önkifejezésen túl kompenzációs teremtés *„létrehozni egy tárgyat, amiben felismerjük önmagunkat”*⁹⁶

Írását önmaga naplóként definiálja: megszemélyesítve ez az a valaki – *„Kedves Naplóm”* – akinek elmeséli élettörténetét és kommentálja, értékeli az akkori helyzetét. A naplót összesen 41-szer szólítja meg, vagy tesz rá említést a szövegben. A visszaemlékezés írása során a naplót (egyik korábbi naplóját), mint már létező irományt először ekképp említi *„Lassan kezdtem gyógyulni közben írtam tovább a 4.-ik naplóm, de soha nem értem utol magam.”* Amennyiben ez igaz, akkor már 1971 telén naplót írt. Ráadásul azzal a formulával nyitja a kéziratos füzetet:

„...ha jól vissza emlékszem te vagy a 4.-ik naplóm, mert sajnos idáig mindig kíváncsi gonosz emberek kezébe kerültek naplóim és bánatomba mind összetéptem...”

Az írás során arra is ügyelt, hogy a tulajdonában lévő dokumentumokat átolvasva – esetenként adatokat is ellenőrizve –, a fotókat megnézve vesse papírra a visszaemlékező sorokat: *„Kedves naplóm most vettem kezembe a zárójelentést, össze vagyok már zavarodva, ez az eset 1983 decemberébe történt, akkor még nem is dolgoztam a konyhán. Akkor még valahol italmérő voltam.”* Az idézet alapján jogosan felmerül, mint más szubjektív források esetében, így az oral history anyagoknál, memoároknál, önéletírásoknál az emlékezés megbízhatatlansága, a megfigyelés szelektív természete, a köztörténetnek, társadalmi elvárásoknak megfelelési vágya és kényszere. Ezekkel a kérdésekkel számos kiváló tanulmány foglalkozik, itt ezt a problémakört részletesen nem vizsgálom.⁹⁷ Egyrészt azért nem, mert ebben az esetben a visszaemlékező nem volt egyetlen köztörténet szempontjából fontos esemény szemtanúja vagy résztvevője, hanem elsősorban az ő látókörében lévő eseményekre koncentrált, és ez a forrás amúgy sem valamifajta eseménytörténet rekonstruálása miatt jelentős. Másrészt a levéltári források és a szakirodalom segítségével megpróbáltam az általa megemlített köztörténeti és magánjellegű események adatait primer forrásokkal is alátámasztani, amennyiben erre volt lehetőség. Az egodokumentumok gazdag és sokszínű – visszaemlékezés, naplótöredék, fényképek és levelek – mivolta nem csupán az egyéni életút árnyaltabb, sokrétűbb ábrázolásához járul hozzá, hanem úgy mond *„hitelesítik”* is egymást⁹⁸ és megteremtik az egykori tapasztalat szöveges és képi „valóságát”.

---

⁹⁶ Philippe LEJEUNE 2003: 217.

⁹⁷ E témakört vizsgálja: GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, K. HORVÁTH Zsolt, NIEDERMÜLLER Péter, Paul RICOEUR, VÉRTESI Lázár, KOVÁCS András

⁹⁸ Az egodokumentumok hitelességének kérdéséről lásd: SIPOS Balázs 2022: 17-18.

Egyébként az emlékeivel kapcsolatosan saját maga is felhívja a figyelmet arra, hogy „*sajnos a nevekkel nálam mindég probléma.*” Az általa felemlgetett időpontok többnyire pontosak, habár ki ne emlékezne a saját esküvőjének, válásának pontos dátumára, persze emellett más típusú időpontokra is hivatkozik. A nevek és dátumok említése mellett – amely jelentősen segítette a levéltári forrásanyagban történő kutatást – igazán fontos Király Erzsébet a mindennapi léhelyzetekre, problémákra, nehézségekre, örömökre minden modorosságtól, fontoskodástól és közhelytől mentes visszatekintő, átélő, újraátélő perspektívája.⁹⁹ Saját helyzetén felül társadalmi környezetére is találóan reflektált. Egy-egy kaland, történés felidézése során szinte az az érzésünk, mintha közvetlen közel pörögnének a „filmkockák”, ez nyilván nem csupán Király Erzsébet újraátélő nézőpontjának, hanem ilyesfajta megfigyelőkészségének, talentumának és írói vénájának is köszönhető. Környezetében megforduló rokonokra, barátokra, ismerősökre vonatkozó értékelés mellett saját korabeli viselkedését, érzelmeit egy-egy tömören megfogalmazott kijelentés kíséri: „*Meg kell mondjam kedves Naplóm, hogy nagyon buta gyerek voltam, e miatt sok bajom is volt, de ez a butaságom követett végig egy életen át.*” Gyakorta „butánk” titulája saját magát vagy „butaságnak” viselkedését. Sok esetben megismerhetjük a korabeli Király Erzsébetet, de egyben az írás pillanatában létező értékelését, az útközben megszerzett tapasztalatot, közeg- és önreflexiót is tükröz. A naplótöredékekben egy-egy igen fanyar mondattal summázza saját – főleg a rendszerváltás utáni – léhelyzetét: „*Csupa paradicsom az élet csak ehetetlen.*” / *Ez a rendszer bogáncsot termel és fojtogató gyomokkal vagyok körülvéve, mely a halálba taszít.*” / „*Szétmálasztanak, mit óceán hullámai az erős sziklát.*” / „*Mindenesetre az élettől citromot kapok, melyből megpróbálok limonádét csinálni.*” / „*A citromból már alig lehet limonádé...*” / „*Ilyen zaklatások után most fáradtan hagyom a víz folyását a maga medrében folyni, semmihez semmi kedvem*” / „*Úgy érzem magam mint egy túlöntözött cserép virág, mely a sok víztől rohadni kezd.*” Ebben a részben a napi politikai történések is egyre gyakrabban kerülnek elő. Megjegyzendő, hogy a naplótöredék azon részében, amelyben a körülötte lévő világot vázolja fel, a jó és a rossz, az Isten és a Sátán mentén értelmezi, erre vallásos olvasmányainak fogalom- és szóhasználata vetült rá.¹⁰⁰ Továbbá ez a rész egyfajta negatív lélekállapotról is tudósít,¹⁰¹ és a múltat is ezen szűrőn keresztül értékeli: „*Belegondolok, hogy soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt, amit különböző sufnikban tengődtem át, de mégis szép volt.*” – írja az 1998. évi országgyűlési választás időpontját követő feljegyzésében Az írásban a köznapi szereplők értékelései alapján oly sokszor említett Kádár-kor iránti nosztalgia jelei sem fedezhetők fel.

---

⁹⁹ A visszatekintő, átélő, újraátélő narratív perspektíváról lásd PÓLYA Tibor: A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In: Erős Ferenc (szerk.): Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében. Budapest, 2004. 89-107.

¹⁰⁰ A hagyatékában vallásos jellegű, Jehova tanúi által terjesztett füzetek is találhatóak.

¹⁰¹ A modern pszicholingvisztika már képes szöveg alapján mentális állapotok feltérképezésére. Megállapításuk szerint depresszióval küzdők gyakrabban használnak múlt idejű ígéket, általános névmásokat, tagadó formulákat, szomorúságot, dühöt és magányosságot kifejező szavakat és jellemző a sematikus gondolkodás (Kapitány-Fövény 2021:76). De e korkép megállapítása nem a társadalomtörténeész terepuma, csupán felvettem, hogy egy szöveg elemzésénél számos szempont merülhet fel.

3.2 Panaszlevelek

A hétköznapok kutatásának egyik legértékesebb forrásai¹⁰² a különböző beadványok, kérelmek, segítségkérő levelek, panaszlevelek, egyéb megkeresések, amelyet a különböző hivatalos szerveknek, párttitkároknak, szakszervezeti funkcionáriusoknak, tévének, rádióknak, újságnak, lottónyertesnek¹⁰³ vagy magának az MSZMP első titkárnak, Kádár Jánosnak címeztek¹⁰⁴ a panaszosok, kérvényezők. A panasztevés, a kérelmek és beadványok írása mind az autoriter, mind pedig a demokratikus berendezkedésű államokban jól ismert eszköznek számít, azonban másfajta tematikával, és más céllal születnek ezen beadványok. A Szovjetunióval kapcsolatban Sheila Fitzpatrick, az NDK vonatkozásában Erik G. Huneke – alapvetően egyetértésben az olyan jelenkori autoriter rezsimek mint Kína működésével foglalkozó kutatókkal – arra hívták fel a figyelmet, hogy az ilyen jellegű levelek valójában a politikai-társadalmi stabilitás biztosításának egyik eszközeként funkcionálnak. A panaszok, kérelmek által a lakosság elégedetlensége megismerhetővé válik, egyben a rezsimek ellenőrzött módon biztosított keretben a társadalmi problémák megvitatásához. A politikai elit pedig egyúttal az alsóbb szintű végrehajtási hatalmat is ellenőrizni tudta ezek révén. Sheila Fitzpatrick az 1930-as évek sztálinizmusa kapcsán hangsúlyozta, hogy: „*A levélírásnak ez a gyakorlata kétirányú volt, egyrészt a társadalom kontrollját jelentette a bürokrácia alsóbb szintjei felett, másrészt a rezsimek információkat gyűjtött az állampolgárokról.*”¹⁰⁵ Laura A. Henry megállapítása szerint e nyilvános panaszok funkciója lényegében az volt, hogy feltárja a problémás, nem hatékony közigazgatási területeket; megmutassa a korrupciós gyakorlatot alsóbb közigazgatási szinten; megteremtse a nyilvánosság számára a rezsimek elszámoltathatóságát, és az egyéni elégedetlenség kezelése által meggátolja a tömegek kollektív fellépését.¹⁰⁶

A panaszlevél megnevezés használata némi magyarázatra szorul, ugyanis az általam vizsgált levelek nagy részét alapvetően nem hivatalos kérelemként, inkább

---

¹⁰² A helyi lakosok által írt beadványok, panaszos levelek értékét a hétköznapi élet vizsgálata szempontjából már az 1990-es évek elejétől, az archívumok, levéltárak megnyitásával párhuzamosan felismerték a sztálini hétköznapokat vizsgáló kutatók: Sheila FITZPATRICK: *Suplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s*. *Slavic Review*, 1996/1. 70–105. DOI: <https://doi.org/10.2307/2500979> (Letöltve: 2022. 08. 05.); Sheila FITZPATRICK: *Editor's Introduction: Petitions and Denunciations in Russian and Soviet History*. *Russian History*, 1997/1–2. 1–9. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/24657765> (Letöltve: 2022. 08. 05.); BARTHOLOMEW GOLDYN: *Letters of Complaint as a Source for the Social History of Poland: The Case of Nowa Huta*. *The Polish Review*, 2000/3. 355–366. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/25779205> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

¹⁰³ MAJTÉNYI György: *A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban*. *Korall*, 2016/64. 157–181. A panaszlevelekkel kapcsolatban lásd még MAJTÉNYI György: *A Kádár-kor társadalma*. Doktori disszertáció. 2020. Forrás: http://real-d.mtak.hu/1381/8/dc_1784_20_doktori_mu.pdf (Letöltve: 2022. 08. 05.)

¹⁰⁴ Lásd HUSZÁR Tibor–NÉMETHNÉ VÁGYI Karola (szerk.): *Kedves, jó Kádár Elvtárs! (Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989)*. Budapest, 2002.

¹⁰⁵ Sheila FITZPATRICK 1999:177.

¹⁰⁶ Laura A. HENRY: *Complaint-making as political participation in contemporary Russia*. *Communist and Post-Communist Studies*, 2012/3–4. 243–254. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/48610346> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

félhivatalos iratként kell értelmeznünk, habár elvéve akad néhány olyan írás a vizsgált levelek körében, amelynek írója rendszerjobbító szándéktól vezérelve javaslatokat fogalmazott meg, ezért fordult valamilyen hivatalos fórumhoz. Mégis a panaszlevél kifejezés használata mellett döntöttem, mert a rezsím működése, a hivatalok és a levélírók, a hatalom és az állampolgár viszonya jobban megragadható általa, mint ha hivatalos levélként, nyilvános levélként (public letter, ahogy azt Fitzpatrick¹⁰⁷ az 1930-as évekbeli Szovjetunió kapcsán használja) vagy beadványként (ahogy Huneke az NDK vonatkozásában az Eingaben fogalmát választja)¹⁰⁸ címkéznénk. Leginkább tehát a Bartholomew Goldyn által a lengyelországi Nowa Huta mindennapjainak elemzése során használt letters of complaint megnevezéssel azonos módon.¹⁰⁹

A vizsgált korszak panaszleveleit hivatalos jellegű levélnek tekintjük abból a szempontból, hogy hivatalnak, hivatalos személynek, közszereplőnek, esetleg – az érdekkijáró szerepet is felvállaló – intézmények, sajtóorgánumok, rádió vagy tévé főszerkesztőjének címezték,¹¹⁰ ugyanakkor többnyire erősen privát jellegű információkat tartalmaznak. Tehát a felhasznált panaszleveleket félhivatalos jellegű iratnak tekintem, a magánlevél és a hivatalos levél sajátos elegyének: a mindenható paternalista és patriarchális autoriter állam és a „kiskorúsított” állampolgár közötti sajátos kommunikációs csatornájának. Ezt egy nyilvánvaló alá-fölé rendeltségi, voltaképp klientúravizony jellemezte, amelyben a hétköznapi ember lakhatási körülményei és egyéb materiális körülményeinek javítása tekintetében a rezsím és hivatalnokai jóindulatára volt utalva. Ahogy Huneke az NKD kapcsán fogalmaz: „*klientúravizonyban, amelyben a szívésségek és jutalmak szelektíven kerülnek elosztásra, cserébe a lojalitásért, az együttműködésért, a kooperálásért és egyéb megkívánt társadalmi, politikai és gazdasági viselkedésért*”.¹¹¹

A korszak panaszlevelei azonban nem teljesen előzmény nélküliek, ugyanakkor korábban nem létezett ennek egy magasabb szinten kiépített bürokratikus gyakorlata, intézményrendszere. A panaszlevelek előzményének tekinthetők lokális szinten a jobbágylevelek, amelyek elsősorban jobbágyok, zsellérek – gyakran egy egész helység lakóinak –, ritkábban egy céhközösség tagjainak panaszait, kérelmeit, vélt sérelmeit felsoroló írásos beadványok voltak, amelyekkel a panaszosok vagy kérelmezők azon felettes személyhez vagy testülethez fordultak, akitől vagy amelytől megértést, segítséget és igazságtételt reméltek,¹¹² a két világháború között is megvolt ennek a gyakorlata. Az

---

¹⁰⁷ Sheila Fitzpatrick az ilyen típusú beadványokat nyilvános levélként (public letter) definiálja, meghatározása szerint lényegében ez a fajta nyilvános levélírás a hatóságokkal folytatott privát kommunikáció formája volt magánéleti és nyilvános témákban egyaránt. Sheila FITZPATRICK 1996:80.

¹⁰⁸ Erik G. HUNEKE: Morality, Law, and the Socialist Sexual Self in the German Democratic Republic, 1945–1972. Doktori disszertáció. Forrás: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/97942/ehuneke_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltve: 2022. 06. 17.)

¹⁰⁹ Bartholomew GOLDYN 2000: 355.

¹¹⁰ Erről lásd: TAKÁCS Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Napvilág Kiadó, Budapest, 2020.

¹¹¹ Erik G. HUNEKE: 2013:21. (Idézi: Andrew I. PORT: Conflict and Stability in the German Democratic Republic. Cambridge University Press, New York, 2007. 269.)

¹¹² HORVÁTH László: Panaszlevelek a kapuvári és a (fertő-)szentmiklósi uradalom területéről (1724–1800). Soproni Szemle, 2007/2. Forrás:

általam vizsgált levelek szövege e premodern, de egyben modern vonásokat is magukon viselik, amely az alázatos és hivatalos stílus keveredésében nyilvánul meg. A segítségnyújtáson és megértésen túl az autoriter rendszerekben a helyzetükből fakadó dühük, frusztrációik részben levezetődnek a cselekvés – jelen esetben kérelem, segítségkérő levél írása – által. A cél elérése esetén pedig megélhették azt is, hogy képesek bizonyos szintű kontrollt gyakorolni saját életük felett.¹¹³ Sőt azt a hamis érzetet is kelthette a levélírókban, hogy valójában nem diktatúrában élnek, hiszen leírhatták kritikus véleményüket. Ugyanakkor a panaszkodás nemcsak az elégedetlenség közlésének egyik módja, hanem együttérzést is kelthet a hivatalnokokban, ami aztán – vagy vélhetően – konkrét reakcióhoz vezet a címzettek részéről, azaz a panaszos ügyét elintézik.

Az általam vizsgált panaszlevelek többsége szociális és családtámogatás, gyermekellátás és nyugdíjkiegészítés, -emelés tárgykörében született, vagy valamilyen „hátrányos” helyzetből való „kilábaláshoz” – akár elhelyezkedés, válás vagy bírósági ítélet ügyében – kérte a hivatal segítségét, közbenjárását. A Kádár-korszakban a panasztevés lényegében hivatalos keretek között intézményesült.¹¹⁴ A különböző szintű hivataloknak címzett kérvények írása társadalmi normává, gyakorlattá vált. Az állami gondoskodás megerősítette az állampolgár államtól való függését, de egyben a kérvényező, a társadalom egy részének ellenőrzését is jelentette a hatalom részéről.¹¹⁵ Egyes panaszosok esetében ez tényleges ellenőrzést jelentett helyszíni kiszállással, környezettanulmány készítésével, egyéb illetékes, országos vagy lokális hivatalokkal folytatott levelezéssel, amely által a panaszos állításainak hitelességéről, élethelyzetének valódi körülményeiről informálódtak az ügyet intéző hivatalnokok. Az állami gondoskodásról, nemi szerepekről szóló közbeszéd, a tömegkommunikáció pedig formálta a társadalom identitását, valamint a levélírók szerepkonstrukcióihoz is támpontot adott. A politikai hatalom maga is arra ösztönözte állampolgárait, hogy éljenek a panasztevés, a kérelmezés eszközével. Panaszirodát működtettek a minisztériumok, a szakszervezetek, a Népi Ellenőrzési Bizottság,¹¹⁶ az MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya (Kádár Jánosnak címzett panaszokkal, kérésekkel foglalkoztak).¹¹⁷ Levelezőrovatot vezettek az újságok, rendszeresen érkeztek hozzászólások, kérdések televíziós műsorokhoz, de panaszt tehettek például a tanácsoknál, vállalatoknál, tévészkögyűléseken, vagy a kereskedelmi egységekben rendszeresített panaszkönyvekben is.

---

http://epa.oszk.hu/01900/01977/00235/pdf/EPA01977_soproni_szemle_2007_2_015-027.pdf (Letöltve: 2022. 08. 05.)

¹¹³ Erről lásd: Maciej KOWALEWSKI: Dissatisfied and Critical Citizens: the Political Effect of Complaining. Society, 2019/56. Forrás: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12115-019-00398-x> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

¹¹⁴ A Szovjetunióban és az államszocialista államokban ez egy elfogadott és a hatalom által ösztönzött gyakorlat volt. Az NDK-ban az alkotmány külön biztosította ezt a jogot: „*Minden állampolgárnak joga van beadványt benyújtani népképviselői szervhez.*”

¹¹⁵ HORVÁTH Sándor 2012: 23–24.

¹¹⁶ Erről lásd ISPÁN Ágota Lídia: „Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. Ethno-Lore, 2014/30. 145–200.

¹¹⁷ MAJTÉNYI György 2020: 76–93.

A dolgozathoz két forráscsoportot használtam fel: a Szakszervezetek Országos Tanácsa Nőmozgalom és a Szociális Osztály¹¹⁸ 1969-1979 közötti archivált levelezését és Király Erzsébet 1970-1990 közötti lakásigényléssel kapcsolatos panaszos írásait. Az előbbi iratanyag nagyjából 200 darab hosszabb-rövidebb levelet jelent. A forráscsoport elég töredékes, előfordul az is, hogy az eredeti levél nem került archiválásra, ám az egyik szervtől a másik szervhez továbbított levél alapján rekonstruálhatjuk a magánszemély megkeresésének tárgyát. Az anyag, ha hiányosan is, de tartalmaz hivatalnokok által írt válasz- és közbenjáró leveleket is. Ezen dokumentumokból töredékes képet kapunk az alsóbb szintű hatalom és a kérelmezők interakcióiról, valamint arról is, hogy a hivatalnokok milyen metodikát alkalmaztak egyes problémák megoldásához, jellemzően hogyan jártak el adott ügyekben. A Nőmozgalom iratai alapvetően női megkereséseket tartalmaznak, a Szociális Osztály iratai között férfiak által írt levelek is találhatóak. A dolgozatban alapvetően a női levelek elemzésére koncentráltam, a férfiak által írt levelek olyan szempontból voltak csak fontosak számomra, hogy általuk vizsgálhatók voltak a szerepkonstrukciók, illetve, hogy a korszak szociális ellátásához való viszonyulás tekintetében milyen hasonlóságok, különbségek figyelhetők meg nemi szempontból.

A vizsgált levelek írói között fővárosi és vidéki nagyvárosok és kistelepülések lakói is találhatóak. Néhány levelet – a megmaradt feljegyzés szerint – a *Magyar Televízió*, illetve a *Nők Lapja* szerkesztőségének címezték, ők juttatták el a szakszervezethez. A beérkezett levelekkel a hivatal ténylegesen foglalkozott, több esetben személyesen is kiszálltak, és megbizonyosodtak a leírtak hitelességéről, esetleg a helyi illetékes hivataltól kértek információkat. Néhány kérést a SZOT Nőbizottság elnöke támogató feljegyzés formájában továbbított az illetékes hivatalhoz, tanácshoz, vagy a helyi Nőbizottság vezetőjével vette fel a kapcsolatot a probléma rendezése érdekében. Általánosságban elmondható, hogy valamilyen módon igyekeztek a magánszemélyeknek valódi vagy elvi támogatást nyújtani, jogi tanácsot adni, vagy az érdemi segítséget nyújtani képes helyi hivatalnak továbbítani kérésüket, emellett azonban határozottan elutasító válaszok is születtek.

A vizsgált panaszlevelek stílusa, nyelvhasználata, külalakja igen változatos összképet mutat. Vannak köztük lényegre törő, a hivatalos levél formai és tartalmi elvárásainak megfelelő beadványok, és akadnak igen alázatos hangnemben megfogalmazott, a kérelmező nehéz körülményeit, életét hosszan ecsetelő – néhol több oldalt kitevő – írások, és akadnak ironikus, gúnyos hangvétellű megkeresések is. Ispán Ágota Lídia Hanák Péter és Eckhard Sándor népi levelek és jobbágyi-paraszti levelek stílusával foglalkozó munkái alapján kimutatta, hogy a jobbágylevelekre jellemző esdeklő, segítségkérő hangnem a Népi Ellenőrzési Bizottsághoz az államszocialista időszakban írt panaszlevelekben is fellelhető.¹¹⁹

A vizsgált levelek nagyrészt megszólítással indítanak, majd ezt követi a levél tárgyának felvezetése, amely – mint az alábbi példák mutatják – lehet tömör, de

---

¹¹⁸ A Magyar Nők Demokratikus Szervezet üzemi szervezeteinek megszüntetésekor, 1951 decemberében létrehozták a Szakszervezetek Országos Tanácsa keretében a nőbizottságokkal foglalkozó női osztályt, melynek vezetője tagja lett a SZOT Elnökségének és Titkárságának.

¹¹⁹ ISPÁN Ágota Lídia 2014: 181.

nemegyszer érzelmileg is megalapozza a mondanivalót, igyekszik a címzettben empátiát ébreszteni: „*Alulírott F. Lajosné Dunaföldvár [...] alatti lakos az alábbi kéréssel fordulok a T. címhez.*”¹²⁰ / „*Levellem kezdetén először is elnézést és türelmet kérek szíves meghallgatásért, melyet rendkívül szomorú sorsomban írok Önökhöz. Egyetlen bizalmam az Öntől várt segítségben van. Ezért nagyon szépen kérem, az Országos Nőtanácsot, ne tessenek elutasító választ küldeni, mivel úgy érzem szocialista-társadalmunkban önök lehetnek az egyetlen segítségem, akihez még mint anya fordulhatok. Bízom abban, hogy nem hagynak összeroppanni, mert úgy érzem álmatlan éjszakákon át, hogy nincs messze tőlem.*”¹²¹ / „*Utolsó elkeseredésemben fordulok Önökhöz és kérem, hogy legyenek a segítségemre.*”¹²²

A főszövegben a levélírók rövidebben vagy terjedelmesebben kifejtették levelük tárgyát, életkörülményeiket. Érvrendszerüket elemezve alapvetően három típusú érvelést tudok megkülönböztetni, amelyek azonban az egyes levelekben vegyesen fordulnak elő. Egyrészt több levélíró a tévében vagy rádióban hallottakra, látottakra, az újságban olvasottakra, elvétele néhány levélíró az alkotmányra vagy valamilyen jogszabályra hivatkozott, ezzel kérésük jogosságát, helyességét igyekeztek alátámasztani. Néhol nyíltan megfogalmazták azt, hogy a jóléti intézkedésekből ők is szeretnének részesedni: „*A Népszava 1979. február 18-án közölt családpolitikának és a szakszervezetek c. írásából merítettem a bátorságot, hogy Önhez forduljak problémámmal.*”¹²³ / „*Nagyon szépen megkérném, hogy mindig hallom a rádióba a tévébe, hogy a nagycsaládosokon mennyire segítenek. Hát nékem is van 5 gyermekem még soha sem segítettek, ha nem az elnyomást éreztem mivel 5 gyermekem van. Nem is tudnám leírni, ha nem inkább a kihallgatásomat kérném, melyik napon fogadna az elnök elvtárs mert jobban megtetszene érteni. Az ügyes bajos dolgaimat elmondanám.*”¹²⁴ / „*Évek óta egyre többet hangoztatják, hogy az egyedülálló anyákat Kormányunk és a szakszervezet is a maga módján védi.*”¹²⁵ / „*Örömmel olvastam a folyó évi március 22-én megjelent újságban, hogy egy újabb lakás helyzet felmérése után milyen kedvezményben részesülnek a nagycsaládosok, amit sajnós az én családommal nem élvezhetek.*”¹²⁶

Másrészt a panaszosok lelkiismeretes munkájukra, munkával töltött életükre alapoztak, esetleg társadalmi munkájukra hivatkoztak, ami megfelelt a „munkásállam” ethosának, egyben alkotmányos megerősítést is kapott. Az ország alkotmányának 45. §-a rögzítette, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja állampolgárai számára a munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást, ami az oktatást, egészségügyi ellátást, a művelődést és az üdülést is magába foglalta: „*Úgy érzem, hogy a nyugdíjkorhatár után, végzett 25 évi munkámmal, a kerületben végzett társadalmi és pártmunkával (1945. óta párttag vagyok) részszolgáltam arra, hogy*

¹²⁰ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. özv. Sz. Istvánné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1972).

¹²¹ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. Molnár Imréné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1977).

¹²² MNL OL XII. 2/16. 32. ő. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályának (1977).

¹²³ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. M. Ferencné levele a SZOT Nőbizottságának elnökéhez (1979).

¹²⁴ MNL OL XII. 2/19. 18. ő. e. N. Jánosné levele dr. Czerván Mártonnéhoz (1971).

¹²⁵ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. P. Éva levele a SZOT Nőbizottságához (1977).

¹²⁶ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. F. Lajosné levele a SZOT Nőbizottságához (1977).

hátralévő éveimben kevésbé legyenek anyagi problémáim.”¹²⁷ / „Munkámat igyekeztem mindenkor legjobb tudásom szerint ellátni. 22 éve párttag, 24 éve szakszervezeti tag vagyok és egy alkalommal részesültem belföldi szakszervezeti üdülésben.”¹²⁸

Ez utóbbi idézetben már feltűnik a harmadik fontos hivatkozási alap, több kérelmező saját vagy férje, esetleg apja munkásmozgalmi múltjára, értelmezhető politikai szerepvállalására hivatkozik. Az alábbi első idézet írója a levél címzettjével feltehetőleg szorosabb kapcsolatot ápolhatott, erre utal a tegező formula, ebben az esetben a protekció motívuma is felsejlik. Ugyanakkor a levelek szövegeiből arra következtethetünk, hogy csak a levélírók egy nagyon kis része volt bármiféle kapcsolatban valamilyen szakszervezeti funkcionáriussal, és remélt emiatt támogatást. A kérelmezők így írnak: „[...] hozzád fordulok, hogy ha tudnál segíteni, hogy egy kicsivel nagyobb nyugdíjat tudnék kapni. Sajnos már 10 éve, hogy betegeskedek és ebben a drágaságban betegen, ahol a kis 870 forintból kínlódom sajnos én nem érdemeltem ki az 1919-től leigazolt munkásmozgalmomba részvételem és az egész sok harcom és tevékenységem hogy legalább valamivel felemelték volna a nyugdíjamat [...]”¹²⁹ / „Nem előnyszerzésből, de a történelmi igazság kedvéért megemlítem, hogy édesapám a század elején – tehát a legnehezebb időkben – közel 30 évig volt szervezett munkás. [...] Politikai vonalon is képeztem magam, társadalmi munkát mint Ü. B. tag, pártalapszervi és csúcsvezetőségi tagként végeztem. Több alkalommal részesültem gazdasági és politikai téren végzett jó munkámért elismerésben, jutalomban és négy alkalommal voltam kiváló dolgozó.”¹³⁰

A levelek végén következett a záróformula, többnyire a nyomatékosítás és egy esetben – újra csak a kölcsönszívésségek felajánlásaként, ami igencsak kivételesnek számít az általam vizsgált anyagban – a protekció is megjelent. „Nagyon kérem, hogy segítsenek, és mindenképpen választ várok. Ha teljesíthető a kérésem, ha nem.”¹³¹ / „Nagyon kérem sürgősen válaszoljanak és legyenek a segítségemre, minden reményem Önökben van. Válaszukat nagyon várom.”¹³² / „Ismételten kérlek, hogy ne haragudj zavarásomért, de más ismertségem nincs e téren! Ha viszonyozhatnám környezetemben bölcsődei, vagy óvodai probléma megoldásával, mindenkor szívesen teszem.”¹³³

Dolgozatom főszereplője, Király Erzsébet nem a szakszervezethez, Nőbizottság vezetőjéhez, hanem többnyire a lakáskiutalást ténylegesen intéző tanácsokhoz címezte leveleit. Panaszleveleiben a tendenciákhoz hasonlóan a munkával töltött életére, de ennél is hangsúlyosabban kiszolgáltatottságára, árvaságára, hányattatott életére, és ezek következtében megromlott egészségi állapotára hivatkozott. Leveleiben, de a visszaemlékezésében is hangsúlyosan jelen van az állami gondoskodás igénye és annak hiányossága, a visszaemlékezésében így ír erről: „Igaz az állam törődött velem a maga módján, de pl. Hajdúnánáson soha senki nem ellenőrizte, hogy milyen sorsunk van, hogy

¹²⁷ MNL OL XII. 2/16. 5–6. ö. e. D. Ferencné levele a SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

¹²⁸ MNL OL XII. 2/16. 5–6. ö. e. F. Józsefné levele a SZOT Nőbizottságának elnökéhez (1974).

¹²⁹ MNL OL XII. 2/19. 18. ö. e. Sz. Istvánné levele a SZOT Nőbizottságához (1971).

¹³⁰ MNL OL XII. 2/16. 5–6. ö. e. B. Ilona levele SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979).

¹³¹ MNL OL XII. 2/19. 13. ö. e. H. Jánosné levele a Magyar Televízió Jogi esetek c. műsorához. A szerkesztőség továbbította a Nőbizottsághoz (1972).

¹³² MNL OL XII. 2/16. 32. ö. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályhoz (1977).

¹³³ MNL OL XII. 2/19. 14. ö. e. J. Matild levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez. (1974).

ócska köpenyben és felemás cipőbe meneteltünk a suliba, és mindég éhesek voltunk.” Tehát legfőbb hivatkozási alapja a levelekben az árva sorsa és abból fakadó nehéz, marginális életkörülményei voltak. A hivataloknak címzett leveleiben az évek múlásával egyre erőteljesebb indulattöltettel fogalmazta meg gondolatait. Első leveleiben a szokványos formulával indít: *„Következő kéréssel fordulók...”* Évek múltán már ekképp kezd bele: *„Úgy érzem már nem kifejező az a szó, illetve az a mondat, hogy kétségbeesésem kényszerít írásra.”* Levelei záróformuláiról is ugyanez a tendencia mondható el, első leveleiben még megköszöni a türelmet, esetleg szíves elnézést kér, addig 1988-ban e sorokkal zárja panaszos levelét: *„Ne dobják kosárba e leveletem, ígérem ez az utolsó, hisz csak egy porszem vagyok, de jól megtaposott.”* A levelek törzsének tartalma, amelyben rövidebben-hosszabban kifejti hányatatott sorsát, hasonló. Ugyanakkor a visszaemlékezésben leírtakat a hivataloknak címzett levelek tartalmával összehasonlítva kirajzolódik, hogyan konstruálja meg önmagát, és rendezzi össze az életmozaikjait úgy, hogy az a célt, a tanácsi lakás megszerzését szolgálja.

4 A nő és az állam

A II. világháborút követően a nők társadalmon belüli helyzete a politikai és gazdasági átalakulás következtében jelentősen megváltozott. A magyarországi női lét és ezen keresztül a női szerepek, a nők helyzetének 20. századbeli változásának számos aspektusa, vizsgálandó területe van: nők jogi emancipációja, a foglalkoztatás, oktatás terén végbement nőket érintő változások, feleség–anya–fizetett munkát végző nő ideájának megjelenése a politikai propagandától a korabeli médiáig. Ezekkel a kérdésekkel számos hazai társadalomtörténész¹³⁴ foglalkozik. A korszakban alapvetően a nőpolitikával, női szerepekkel kapcsolatos kereteket is a Szovjetunió határozta meg, amelyet a helyi sajátosságok is alakítottak.¹³⁵ Viszont teljes mértékben hiányoztak az alulról szervezett törekvések, amelyek ösztönzői voltak a nyugat-európai feminista mozgalmaknak. A Szovjetunió és a szovjet típusú országok a nőpolitika és családpolitika tekintetében a fejlődés más útját járták be, ugyanis a Szovjetunió 1917-et követően engedékeny családpolitikát támogatott, amely meggyengítette a házasság intézményét a válások egyszerűsítésével, és részben ehhez kapcsolódva a legális terhességmegszakítás hozzáféréseinek lehetőségével és a közösségi nevelés szorgalmazásával. Az 1917-es családjogi törvény eltörölte az egyházi esküvőt, csak a polgári házasságot ismerte el, bevezették a „szabad házasság” intézményét, a házasság előtt és közben szerzett vagyont is különvagyonként kezelték, megtiltották az örökbefogadást.¹³⁶ A bolsevikok első generációja a női emancipáció megvalósítását másképp gondolta el, amely azonban maga után vonta a hagyományos családi keretek lebontását is és a közösségi nevelést biztosító intézményhálózat megteremtését: *„A nő továbbra is házirabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához, a gyerekszobához, a munkaerejét barbár módon terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nők igazi felszabadítása csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá.”*¹³⁷ Később az erőteljes iparosítással már teljesen más szempontok kerültek előtérbe: *„Az asszonyok a Szovjetunióban minden nap 36 millió órát töltenek főzéssel. Ami 8 órás munkanapra levetítve azt jelenti, hogy 4 és fél millió, vagyis a nehéziparban foglalkoztatottak duplája főzéssel foglalatoskodik. Míg közösségi főzés által ugyanakkora mennyiségű ételt képesek lennének előállítani hatod ennyi idő alatt és négy millió háziasszony szabadulna fel a produktív munka számára.”*¹³⁸ Míg korábban a fizetett női

¹³⁴ A teljesség nélkül: Susan ZIMMERMANN, PETŐ Andrea, Palasik Mária, KÁDÁR Judit, KOVÁCS Éva, Acsády Judit, SCHADT Mária és TÓTH Eszter Zsófia.

¹³⁵ Malgorzata Fidelis a lengyel nőkről szóló könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy a térség országainak kommunista pártok legitimitása gyenge volt, ezért a kelet-európai vezetők alkalmazkodtak a nemzeti és helyi feltételekhez is. Malgorzata FIDELIS 2013: 6.

¹³⁶ Horváth Attila 2008: 59.

¹³⁷ Lenin Összes Művei. Budapest, 1959. 437. Idézi: HORVÁTH Attila 2008: 57.

¹³⁸ Susan Kingsbury and Mildred Fairgild, *Factory, Family, and Women in the Soviet Union* (New York, 1935), 202. idézi: Gail Warshofsky LAPIDUS 2003:221.

munkát a női függetlenedés eszközének és módjának tekintették,¹³⁹ az 1928-as első öt éves terv meghirdetésével ez megváltozott, a női szerepek, feladatok alárendelődtek az iparfejlesztési stratégiának, mely nagyarányú fizetett munkaerőigénnyel társult és melynek a nők haszonélvezői, de egyben eszközei is lettek.¹⁴⁰ Ugyanakkor a női szerepek és család tekintetében egyfajta visszarendező történt. Az 1936-os családjogi törvény megnehezítette a válást, betiltotta az abortuszt, a gyermektartás elmulasztását büntetőjogi felelősség alá vonta, a családi állapotot a személyi igazolványba is be kellett vezetni.¹⁴¹ E folyamatok következtében a nők új szerepei, kötelezettségei, illetve lehetőségeik régi értékekbe és viselkedési mintákba ágyazódtak bele, létrehozva a hagyományos és a modern női szerepek sajátos ötvözetét.¹⁴² Míg a szovjet nők számára e konzervatív fordulat visszalépést jelentett az 1920-as állapotokhoz képest, a kelet-európai országokban élő társaik számára¹⁴³ jelentős változást hoztak az 1945 utáni évek.¹⁴⁴

A nők korabeli helyzetét vizsgáló történészek alapvetően két tényezőre hívják fel a figyelmet a reprodukciós és a fizetett munka kettős terhére, illetve a rapid industrializációra, amely lehetővé és szükségessé tette nagyszámú, képzeleten nő bér munkásként való megjelenését. Malgorzata Fidelis a kettős teher fogalmát Lengyelország kapcsán nem csupán átvette, hanem azt vizsgálta, hogy a produktív és reprodukciós munka kettős terhe hogyan segítette a nők alárendelt szerepének megőrzését, a nemi diszkrimináció „intézményesítését”,¹⁴⁵ ami az alacsonyabb bérekben, gyengébb munkahelyi és érdekérvényesítő pozícióban realizálódott. A kettős tehernek azonban egy olyan értelmezése is lehet véleményem szerint, hogy a nők, akik alapvetően a férfi, a család felügyelete alatt voltak, részben kikerülve onnan, és közvetlenül az állam felügyelete alá kerülve az állami munkahelyen, egyéb intézményeken keresztül, lényegében kettős alárendelt függelékbe kerültek, és ez nem csupán a fizetett és nem fizetett reprodukciós munkák ellátását jelentette. Ezt jól jelzi egy viszonylag triviális kérdés, a családi pótlék kifizetésének rendszere, amelyet egy elégedetlen, emancipációs retorikát alkalmazó panaszlevél író nő a következőképpen tett szóvá a SZOT-hoz címzett írásában: „*Sokat foglalkoztat az a kérdés, hogy a dolgozó nő miért nem kaphatja meg a családi pótlékot a maga jogán (munkaviszonya) alapján? Miért csak a férfiak illetékesek? Fontos ebből bírósági pert indítani és miért? Ma már a dolgozó nők többsége a maga*

---

¹³⁹ Gail Warshofsky Lapidu 2003: 217.

¹⁴⁰ Szovjet nők munkavállalása a második öt éves terv következtében meredeken emelkedett, 1937-re elérte 9,4 milliót, a teljes foglalkoztatottak 34%-t, ez a szám 1939-re az ipari szektorban még magasabbra növekedett 41,6%-a, a háború következtében pedig a modern szektor viszonylatában, minden idők legmagasabb arányát érte el 56%-al. Gail Warshofsky LAPIDU 2003: 220-221. Aztán 1961-re ez 48%-ra csökkent.

¹⁴¹ Horváth Attila 2008: 62.

¹⁴² Gail Warshofsky LAPIDUS 2003:218.

¹⁴³ A Szovjetunió és a Kelet-Európai országok nőpolitikájáról, nemi szerepekről lásd: Malgorzata FIDELIS: Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland, Cambridge 2010; Jill MASSINO: Ambiguous Transitions: Gender, the State, and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania. Berghahn Books, 2019.; Gail Warshofsky LAPIDUS: Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change In: The Essential Readings ed. David L. Hoffmann. Oxford, 2003. 213-236.

¹⁴⁴ Malgorzata FIDELIS 2013: 9.

¹⁴⁵ Malgorzata FIDELIS 2010: 12.

jogán élvezhetné a családi pótlékot. Nem egy családanyával beszélgettem és azt mondta, hogy a férje a fizetés gyanánt adja oda a családi pótlékot. Magam is több egyhelyben eltöltött idővel rendelkezem, mint a férjem, azaz 18 éve 1 helyen dolgozom. Hol van ebben a kérdésben is a női egyenjogúság. Mert a több munkához nagyon erősen megvan a jogom, mint a férjemnek [...]. Férjem fizetesként adja le a családi pótlékot és fizetéséből kevesebbet, betudva a családi pótlékot. Úgy gondolom nem egy probléma ez. Egyenjogúságunkhoz tartozónak kellene lennie. Sima kéressel is átigazolható lehetne a nők részére a családi pótlék kifizetése a munkaviszonyban álló anya jogára is nem csak bírósági úton. 1973-ban élünk.”¹⁴⁶

A nagyszámú képzetlen és olcsó női munkaerő felvételét a korszak elején az intenzív iparosítás tett lehetővé. A nők többes szerepköre, jelentős és rövid időn belüli bevonásuk a háztartáson kívüli munka világába, már a kortársakat is megosztotta, de ez már az 1950-es évek második felében a női szerepek hagyományos irányba való eltolódásának a jele: „...a nők ilyen nagyarányú bevonása az aktív keresők közé bizonyos mértékig túlzott volt, nem egy vonatkozásban – elsősorban az ifjúság családi nevelést illetően – kedvezőtlen körülményekkel járt. A nők munkába állásának folyamata túlságosan gyors volt, s így már eleve sem lehetett minden oldalról, sem gazdasági, sem társadalmi vonatkozásában kellően megalapozott. A bölcsődék, a napközi otthonok, a közétkeztetés [...] szükségesnél lényegesen kisebb mértékű fejlesztése, a háztartások alacsony színvonalú gépesítése nem vette le a dolgozó nő válláról a háztartási és gyermeknevelési gondokat.”¹⁴⁷ Ugyanakkor a nők elhelyezkedési esélyeit mindig az állam humán erőforrás kívánalmi szabták meg, az épp aktuális gazdasági igényeknek megfelelően, és nem az erőteljesen hangoztatott emancipációs politika. Többnyire ezzel magyarázható az is, hogy a női fizetett munka fokozottabb módon ki volt téve a változó gazdasági helyzetnek.

---

¹⁴⁶ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. Az akkor hatályban lévő rendelkezések alapján az egyedülálló szülők esetében azonos módon kellett elbírálni a családi pótlék megítélését. Azonban, ha a szülők együtt éltek, és a családi pótlékre jogosultság mindkét fél esetében fennállt, akkor az apa jogán kellett a családi pótlékot megállapítani. Amennyiben az apa ezt a családi juttatást nem rendeltetésszerűen használta fel, azt a tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szerve által kiállított bizonyítvánnyal kellett igazolni, és kérni a folyósítás rendjének megváltoztatását. Érdekes adalék, hogy Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa munkásnőkről szóló írásukban kitérnek arra, hogy vannak, akik szerint a nő egyenjogúságát sérti, hogy a családi pótlékot az apa kapja meg, a két szerző ugyan nem vonja kétségbe ennek célszerűségét, mégis amellel érveltek, hogy a gyakorlaton nem kell változtatni, ugyanis az előítéleteket erősítené, azt, hogy a gyerek ellátása az anya feladata. (Turgonyi-Ferge 1969: 77.)

¹⁴⁷ Lengyel 1958:765 idézi SCHADT Mária 2005: 69.

Áttekintve röviden a női egyenjogúsítás hosszú folyamatának lépéseit: a háború után közvetlenül, 1945-ben általános választójogot¹⁴⁸ vezettek be.¹⁴⁹ A nők politikai emancipációja mellett, az anyák szempontjából is különösen fontos változást jelentet az 1946. évi XXIX. törvénycikk, mely kimondta, hogy a korábban törvénytelennek, tehát házasságon kívül született gyermekeket ugyanazon jogok illetik meg, mint a házasságon belül született társaikat, elvileg teljes értékű állampolgárrá válva. A politikai emancipáció mellett a magyar törvényhozás 1945-47 között sok olyan törvényt fogadott el, amelyet a nőmozgalmak¹⁵⁰ a század első felében követeltek így az egyetemek korlátozás nélküli megnyitását, a családjogi reformot, nyugdíjak rendezését, gyereknevelési pótlék szabályozását, a nemi alapú diszkrimináció megszüntetését egyes szakmákban. 1947 után a nők számára jogi és elvi szinten megteremtődtek a munka világában a férfiak pályaválasztási és munkavállalási jogaival azonos lehetőségek.

A privátszféra terén az új családjogi törvény, amely az 1936-os szovjet mintára teremtette meg a házaspár közötti jogegyenlőséget. Az 1952. évi IV. családjogi törvény kimondta, hogy „*a szocialista házasság két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalmára alapított közösség*”. A házassághoz kapcsolódóan még egy fontosabb változást kell megemlíteni: az új családjogi törvény hatályba lépéséig az 1877. évi XX. gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló törvénycikk szerint az atyai hatalmat törvényes és törvényesített gyermeke felett az apa gyakorolta.¹⁵¹ Női szempontból változást jelentett gyámság tekintetében a jogszabályi változás, ugyanis az új szabályozás szerint a szülői felügyeletet legitim módon az anya is gyakorolhatja. Korábban ehhez az özvegyeknek és a felnőttkorú leányanyáknak és örökbefogadó nőknek volt meg a joga.

Tehát állampolgári és családjogi téren elvileg megvalósult a férfiak és nők közötti egyenlőség, ugyanakkor a gyakorlatban a családi munkamegosztás, a fizetések, bérek,

---

¹⁴⁸ A női szavazati joggal először az 1870-es években foglalkozott az országgyűlés, ennek elsősorban az adott apropót, hogy az arisztokrata nők korábban képviselt útján gyakorolhatták jogaikat, ugyanakkor érdekes, hogy épp egy évvel korábban kapták meg a nők a választójogot az USA-beli Wyoming államban. 1918. évi I. néptörvény adott legelőször választójogot a nőknek, ami a Fridrich-kormány választójogot szabályozó törvény után egyre jobban szűkült. A magyar női választójog történetéről bővebben lásd: Pető Andrea – Szapor Judit (2004): A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848-1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. SIMÁNDI Irén (2004): Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848-1938. 1945-öt megelőzően számos ország női állampolgárai kapták meg a szavazati jogot a teljesség igénye nélkül: Ausztrália (1902); Finnország (1906); Norvégia (1907); Szovjetunió (1917); Nagy-Britannia (1918); Németország (1918); Írország (1918); Dánia (1918); Hollandia (1919); USA (1920); Spanyolország (1931); Franciaország (1944); Olaszország (1945); Svájc (1971) Ezek az eltérő dátumok jól jelzik a helyi sajátosságok meghatározó mivoltát.

¹⁴⁹1945.VIII. törvénycikk mindkét nemnél az életkori határ 20 évben állapította meg, biztosította az általánosságot, a titkosságot, és eltöröltek mindenféle korábbi cenzust, ezt a későbbiekben 18 évre csökkentették.

¹⁵⁰ Nőmozgalmakról lásd: PETŐ Andrea: Napasszonyok és holdkisasszonyok. Budapest: Balassi, 2003.

¹⁵¹ Ugyanakkor a kiskorú gyermek elhelyezéséről és tartásáról elég homályosan rendelkezett a 1894. évi XXXI. házassági törvénycikk. Abban az esetben, ha a szülők másként nem egyeztek meg, a gyermekek hét éves életkorukig anyjuknál maradtak, ezen életkoron túl a nem vétkes szülőnek, ha mind a két szülő vétkesnek bizonyult, a fiúk apjuk, a lányok anyjuk gondviselésére bízták. A bíró azonban a körülmények figyelembevételével másképp is intézkedhetett.

munkahelyi pozíciók tekintetében számos anomália figyelhető meg, amely az elvek, propaganda és a gyakorlat között húzódott. Ennek a kettőségnek remek illusztrációja a *Nők Lapja* 1970/9. számának a Politikai Bizottság jelentését kivonatoló része a nők politikai, gazdasági és szociális helyzetéről, ami megállapította, hogy a nők sok tekintetben hátrányt szenvednek, amiért részben a múlt ideológiáját, és a rosszul berögzött mintákat kárhoztattatta: „*A tapasztalatok azt mutatják, hogy a múlt ideológiájának, az életmód felfogásnak egész rendszere, valamint a nők hivatásának torz felfogása, amit nemzedékek – úgy a férfiak, mint a nőnemzedékek – adnak át egymásnak, különleges macacssággal tartják magukat. Hatásuk még napjainkban is érezhető.*” Miközben a cikk végén, szinte az egész oldalt betöltő fénykép látható egy boldog, mosolygó anyáról nagyobbacska gyerekével az ölében.¹⁵² Ugyanakkor azt is elismerik, hogy a nők helyzetében beállt változás tekintetében elsősorban a nők munkához való jogában (vagy inkább kötelességben) mutatkozott meg, ennek azonban volt a fizetett munkát végző nők identitására vonatkozóan pozitív következménye is, az hogy „...megvalósult az az állapot, amikor a nők tömegesen elsajátították a történeti kialakultság tekintve férfikultúrát, és ebben az értelemben bizonyos férfias tulajdonságokat is kialakítottak, amely a sikeres munkával járt.”¹⁵³ Emellett a gyereket nevelő, a mindennapi megélhetésért dolgozó nők látva ezt, – elvekben kimondott jogaikra hivatkozva – sok esetben az alacsony női szervezethez is, cselekvőként próbáltak fellépni apró-cseprő ügyük érdekében. Erről adhatnak számot az újságok szerkesztőségeit és a különböző hivatalokat elárasztó nők által írt panaszos levelek, különböző kérelmek és megkeresések.

4.1 Női szerepek

A makrohatalom nőkkel szemben támasztott egyik legfőbb elvárása az volt, hogy olcsó bérmunkásként bekapcsolódjanak az industrializációba, és emellett a reprodukciós gyermeknevelési és háztartási munkákat is ellássák, ez kettős női szerepet és idővel kettős identitást is teremtett. Ez a hagyományos női szerepek tovább élését jelentette és egy radikálisan új szerepkört is létrehozott. E kettőség ábrázolása jellemző politikai hatalom szerepelvárásait közvetítő propagandára is, azonban a korszak alatt változott, hogy épp melyikre tevődött a hangsúly. Keresztesné Pataki Mária könyve a következőképpen mutatja be a dolgozó- és háziasszony hétköznapi teendőit az 1950-ben, és egyben a nők számára egy szigorú munkahelyi és otthoni időbeosztást és rendet írt elő: „*Reggel, mielőtt*

---

¹⁵² *Nők Lapja* 1970/9. A nők helyzete c. cikk

¹⁵³ JOÓ Mária 2005:47. A nők fizetett munkához való megváltozott attitűdje a rendszerváltást követően is kimutatható volt. Pamela CAMPA, Michel SERAFINELLI szerzőpáros ezt vizsgálta az NDK-ra vonatkozóan, és arra a következtetésre jutottak, hogy a kelet-német nőknek a munkához és a munkaerő piaci részvételhez való hozzáállásuk kevésbé volt negatív és tradicionális. A vizsgálat szerint a kelet-német férfiak és nők is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a munkának, mint a nyugat-németek, a nőknél nagyobb különbség figyelhető meg. Ez a különbség az újraegyesítés után is fennmarad. Pamela CAMPA, Michel SERAFINELLI: *Politico-economic regimes and attitudes: female workers under state-socialism* Forrás: https://www.tcd.ie/Economics/assets/pdf/Seminars/20172018/campa_serafinelli_draft_v7.pdf (Letöltve: 2023. június 5.)

munkába megy takarít. Az ágyazást egyetlen reggelen sem mulasztja el, bármilyen kevés az ideje [...] Szabóné 7 órára jár munkába. Az út az üzemig 14 perc, tehát Szabóné legkésőbb 20 perccel 7 óra előtt indul el hazulról. [...] Szabóné akkor kezd a takarításhoz, mikor már megmosakodott, felöltözött (vagy előkészítette a ruháját), elkészítette a családnak a reggelit és a tizórait. Hazafelé jövet bevásárol, [...] legtöbbször 5-6 óra körül ér haza és akár rendben van a lakás, akár hátra van még a takarítás egy része, először a konyhában lát munkához. Közben a rádiót is bekapcsolja. [...] soha nem ül tétlenül. Párhuzamosan lehetőleg két vagy három munkát is végez [...] Ha vendége érkezik, barátnő vagy munkatárs, leülteti ott, ahol éppen dolga van, a konyhában, vagy a szobában. Ő főz, mos, mosogat, közben beszélgetnek. Ha más dolga nincs, Szabóné ilyenkor a varrnivalóját veszi elő és így takarít meg magának időt. [...] Közben beszélgethet, rádiót hallgathat, férje felolvashatja az újság érdekesebb cikkeit... ”¹⁵⁴

A korszak elején az 1950-es években a dolgozó nő ideálja¹⁵⁵ jelent meg dominánsan a tömegtájékoztatásban, a filmekben, a plakátokon és a propagandában. Ugyanis a nagyfokú iparfejlesztésnek szüksége volt a női munkásokra, másrészt a fizetett munkához nem szokott nőkre is nagyobb nyomást helyeződött a társadalmi elvárás által. A *Nők Lapja* 1950. 17. száma a következőképpen festi le a korszak nőideálját: „*A női ideál szerencsére megváltozott. Nem kötelező már nádszálkarcsú, légies tüneményként járkálni a világban. Az esett vállú, kigyózó modernség már senkinek sem tetszik. Örülünk a gyermekkocsi fölé hajló telt fiatalasszonynak, jól felépített - stramm - nőket szeretünk látni a darun, s az sem baj, ha a SZIT-es kislány majd kicsattan a duzzadó élettől*”¹⁵⁶ Egy más olvasatban lényegében a hatalomnak olyan nőkre volt szüksége, akik bírták a megterhelő fizikai munkát a munkahelyen és otthon is. Az 1940-1950-es évek fordulóján fizikailag legmegterhelőbb munkakörökben: traktoristalányokat¹⁵⁷, bányásznőket és egyéb férfias szakmában dolgozó nőket jelenített meg követendő mintaként a korabeli politikai propaganda. Schadt Mária pécsi bányásznők vizsgálata kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy a nők 1950-es évekbeli földalatti munkára való bevonása nem az emancipációs törekvéseket, hanem a szénbányászat munkaerőhiányát próbálta kompenzálni. Schadt Mária által készített élettörténeti interjúk alapján egyértelműen feltárul, hogy a földalatti munkát vállaló nők esélyei messze elmaradtak mind az ott dolgozó férfiak, mind az egyéb szektorban dolgozó nők többségének lehetőségeitől. Ezt a nehéz fizikai munkát csak a hátrányos helyzetben élő nők vállalták, akik családjukat vagy saját magukat másképp nem tudták volna eltartani, ezeknek az asszonyok többnyire meghatározó gyermekkori élménye volt a szegénység. A politikai hatalom felhasználta ezeket a marginális helyzetben lévő nőket a bányászat pillanatnyi munkaerőhiányának

---

¹⁵⁴ KERESZTESNÉ PATAKI Mária 1950: 9-11.

¹⁵⁵ A hatalom nőideálja alatt Gyarmati Gyöngyi a politikai hatalom megfogalmazott nőekkel szemben támasztott elvárásokat érti, ami a nők munkavégzésével, intézményes oktatásával, politikai szerepvállalásával, valamint a családdal kapcsolatos elképzeléseit foglalja magába. GYARMATI Gyöngyi 2009: 133-155.

¹⁵⁶ Idézi VALUCH Tibor 2013: 236.

¹⁵⁷ Erről lásd: FARKAS Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorral!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: Korall 2003./13. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00400/00414/00009/pdf/04farkasgyongyi.pdf> (Letöltve: 2023. június 2.)

csökkentésére. Ugyanakkor a kisközösség szintjén a női bányász munka hátrányos megkülönböztetést jelentett.¹⁵⁸ „Az államszocialista időszak egyik legmarkánsabb jelképei, privilegizált dolgozói a bányászok voltak, akikről a nemi hovatartozásra utalás nélkül mindenkinek a széncsaták bátor férfiai jutnak az eszébe. Amikor a nők átlépve a tradicionális női szerepek határait, hasonló feladatokat vállalva lementek a bányába dolgozni, elsősorban bányászletük ideje alatt főleg a megvetés, hosszú távon pedig a felejtés vált osztályrészükké.”¹⁵⁹

Nagy Imre hivatalba lépésével kísérletek történtek törvényi védelem kialakítására a munkahelyeken. Ezek a törvények azonban nem az egészségkárosító és rosszul fizetett munkakörökben próbálták a női munkavállalók helyzetét rendezni, hanem arra irányultak, hogy a jól fizető, hagyományos férfiszakmákból eltávolítsák őket.¹⁶⁰ Ehhez társult a női munkások gyenge szervezethez. A nők ugyan részt vettek a szakszervezeti munkában és egyéb társadalmi szervezetekben, de ez mégsem jelentett hatékony támaszt a női munkások érdekeinek védelmében, pl. a nők alacsony bérezése, a túlórázás rögtönzött alkalmazása és a szociális és egészségügyi ellátásra vonatkozó követeléseik tekintetében.¹⁶¹ A *Nők Lapja* 1960. június 23. számának cikk írója már az egykoron férfias szakmákban dolgozó nőket kutatta fel: „Hová tűntek az esztergályosok, a marósgépek mögül ők, a kék overános, fehér fejkendő lányok? A tavaszi fecskék, akik elsőként hatoltak be a férfiak világába. Alig látni közülük itt-ott egyet-kettőt, hírmondónak. Vajon mi lett sorsuk?” A cikk írója néhányuk nyomára bukkant a többnyire női munkaerőt foglalkoztató Magyar Pamutiparban. A cikkben szereplők – eredeti végzettsége szerint lakatos, marós, esztergályos – elmondásuk szerint vagy nem is kísérelték meg, hogy eredeti szakmájuk szerint helyezkedjenek el, vagy a gyárban nem nézték jó szemmel az ilyen jól fizető szakmában a nőket, ezért gyárösszevonáskor utcára kerültek. A cikk írójának végső konklúziója az, hogy a termelést úgy gépesítsék, hogy az lehetővé tegye a nők mentesítését a nehéz fizikai munka alól.¹⁶²

Az 1950-es években a bér munkát végző nő képéhez kapcsolva erőteljesen megjelent a normakövető és a normasértő nő dichotómiája, amely az 1970-es években is jelen volt a sajtóban, igaz kifinomultabb formában. A *Nők Lapjában* a fiatal nők életkörülményeikről szóló diskurzusban a „tisztes” és a „rossz” nő sztereotípiája rendszerint felbukkant. A „tisztes lányok” erkölcsösen éltek, szorgalmasan dolgoztak a gyárban, leányotthonban laktak, és keresetük egy részét megtakarították. A „rossz” nők túlságosan alkalmazkodtak a nagyvárosi életmódhoz, szokásokhoz, indokolatlan szórakozási és materiális igényekkel rendelkeztek, gyakran változtatták munkahelyüket, és „intenzív” volt a férfiakkal való kapcsolatuk. Mindezt a cikkírók többnyire a „züllött” társasággal, a rendezetlen családi háttérrel magyarázták. A „rossz” és tisztes lány közötti határt meglehetősen flexibilisnek mutatták. Gyakran azt az érzetet keltik, hogy a lányok a könnyebb megélhetés, a nagyvárosi igények kielégítése érdekében vagy rossz társaság hatására könnyen „lezüllhettek”, és akár prostituálttá is

¹⁵⁸ SCHADT Mária 2009: 202.

¹⁵⁹ SCHADT Mária 2009: 214.

¹⁶⁰ Mark PITTAWAY 2006:13

¹⁶¹ TURGONYI Júlia - FERGE Zsuzsa 1969:85-86.

¹⁶² *Nők Lapja* 25. sz. 1960. június 23. Megtalált lányok, elveszett évek c. cikk.

válhattak. A korabeli retorika célja a nevelési szándék, a „lecsúszott lányok” az elvárt női szerepeket ellenpontozták. Sok esetben kérdés az is, hogy ezeknek a nőknek prostituáltként való feltüntetése mennyiben jelentett tényleges prostitúciót, és mennyiben a szexuális szokások és erkölcsök megváltozását esetleg átmeneti megélhetést a nagyvárosban: „Ezek a lányok még nem kérnek pénzt... divatból cserélgetik a fiúkat és aztán... leggyakrabban a nemi beteg gondozóban kötnek ki.”¹⁶³ A prostitúció egyik kiváltó okaként tartották számon a vidékről felkerült fiatal nők kiszolgáltatottságát.¹⁶⁴ Az átmeneti munkanélküliség, szálláshiány következtében ezek a fiatal nők ideiglenesen könnyen prostituálódhattak. Igen hasonló narratíva jelenik meg a két világháború között a nagyvárosba került fiatal lányokról, akik cselédként dolgoztak: „A leány, aki a vidék egyszerű es tiszta levegőjében nőtt fel, hiszékeny és balga lelkiületével a főváros izzó, szenvedélyes, tündöklésében elvakító, káprázatos, csábos, elkábító es kísértésekkel teli légkörben nehezen tud megállni: elbukik, s szégyenében lefele zuhan a züllés útján, mert nincs erkölcsi es lelki ereje, mely feltartoztathatna.”¹⁶⁵

A „rossz” nők ugyanakkor mind a *Nők Lapja*, mind a *Magyar Rendőr* hasábjain differenciáltan jelentek meg. A *Nők Lapja* megkülönböztette azokat, akik a könnyebb kereset miatt prostituálódtak, illetve azokat, akik a rendezetlen családi élet és a rossz társaság miatt kerültek ebbe a helyzetbe. Az utóbbiak a társadalmi segítség által ezen az életformán változtatni is tudtak. Mindkét lapban megjelentek olyan lecsúszott nők, akik ellen nem hoztak bírósági ítéletet,¹⁶⁶ és a társadalom segítségével a későbbiekben tisztességes életet tudtak élni. A börtönviselt nőkről és zárt intézetek lakóiról szóló diskurzusban rendszeresen megjelent a társadalmi segítség és a nevelés szándéka: „Aki hosszabb büntetést kapott még szakmát is tanul. Értékesebb munkaerőként kerülnek ki sokan, mint ahogy bejöttek. S mivel nem kártevőket akarunk termelni, sem leértékelt emberanyagot, hanem ellenkezőleg – a mi dolgunk segíteni őket.”¹⁶⁷ Azonban ez a fajta narratíva inkább a politikai hatalom önlegitimációját támasztotta alá, mint valódi segítséget jelentett a válságba került nőknek. A *Magyar Rendőr* is kétféleképpen ábrázolta ezeket a nőket: akiken a társadalom még tudna segíteni, illetve azok a végletesen „lecsúszott” nők, akik ellen nemcsak prostitúció, hanem egyéb büntetett – lopás, zsebtolvajlás, csalás, sikkasztás stb. – miatt is folytattak bírósági eljárást. A vizsgált lapokban prostitúcióhoz vezető sztereotip momentumként jelent meg a rossz családi környezet, az árvaság, a vidéki származás, a túlzott szórakozási igény, a munkahelyi elbocsájtás, a munkásszállás vagy albérlet elvesztése, illetve a könnyű pénzszerzés

---

¹⁶³ Magyar Rendőrség Hetilapja, 1969/37:11.

¹⁶⁴ TÓTH Eszter Zsófi–MURAI András 2014:86.

¹⁶⁵ Azzal kiegészítve, hogy az 1913-as évi adatok alapján a prostituáltak 43.2 %-a vidékről származó cseléd. Doros Gábor: A prostitúció leküzdésének kérdése Magyarországon (In.: Doros Gábor (szerk.). Küzdelem a leánykereskedelem és a prostitúció ellen, Budapest, 1935. Idézi: VARGA István 2017: 80.

¹⁶⁶ A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve alapján az üzletszerű kéjelgést börtönbüntetéssel sújtották a korszakban. A 283. § 1. és 2. bekezdése szerint az üzletszerű kéjelgést az alábbiak szerint büntették: „Aki a közösülést, természet elleni vagy egyéb fajtalanságot üzletszerűen folytatja, egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha az elkövető visszaeső.” A törvénycikkelyt 1979-ben úgy módosították, hogy börtönbüntetés helyett javító-nevelő munkát vagy pénzbüntetést róhattak ki az üzletszerű kéjelgés elkövetőjére.

¹⁶⁷ Nők Lapja, 1959/15. Ezért szoktak visszakerülni a lányok c. cikk

igénye. Az alábbi – *Nők Lapjában* megjelent történet – is egy ilyen sztereotip esetet ír le: „Eleinte rendesen dolgoztam, aztán egyik nap társaságba keveredtem, egész éjszaka szórakoztunk, másnap nem tudtam munkába menni, mert fáradt voltam. [...] Az igazolatlan mulasztásokat bizonyos idő múlva elbocsájtás követte. Aztán felmondott a lakásadó. Mert ki tűr meg a lakásában olyat, aki nem dolgozik? Aztán jöttek a kétes jó barátok, néhány hónapig egyik, aztán a másik, s ha kitelt az esztendő, két megoldás között választhatott: Vagy hazamegy a falujába, vagy új férfit keres, akinél megszállhat. Így kötött ki az éjszakai mulatókban.”¹⁶⁸ Sztálinváros kapcsán így magyarázza ezt a fajta szabadságot, és értelmezi az egyik visszaemlékező: „Az akkori átlaghoz képest művelt nő volt. Egyedülálló, a harmincas éveiben. Nálam idősebb, ugye. És rettenetesen tartotta magát. Erkölcsei prédikációk is voltak. Aztán egy német szerelővel megismerkedett, átesett a szexuális tűzkeresztségen, és attól kezdve valami olyan széleskörű nemi életet élt, ami mutatja azt, hogy az embernek valahol azért ebben a világban egy furcsa speciális szabadságot kaptak. Most ez a furcsa speciális szabadság nem a politikától való szabadságot jelenti. Hanem azt, hogy kiszakadva az általános szociológiai környezetből megízlelték az önállóságnak, a saját döntéseknek, és a saját lehetőségeknek az ízét, mindenféle vonatkozásban. Mind a munkahelyi előrelépésben, mind a munkafajtákban, mind akár a szexualitásban is.”¹⁶⁹

A nők jogi emancipációjával, a kisközösségek felbomlásával, az urbanizációval párhuzamosan a korszakban megjelent egy látszólag autonómabb, szabadon vagy szabadosabban élő nő.¹⁷⁰ A tudatosabb női szerepfelfogás, mozgástér, – amely a munkára és a magánéletre is vonatkozott – az 1960-70-es évek országosan közkedvelt táncdal-fesztiválok női énekesei által sugallt képben és egy-egy dal szövegében is felfedezhető: Zalatnay Sarolta „*Nem leszek a játékszered*” vagy Kovács Kati „*Nem várok holnapig*”. Sőt még a férfi után vágyódó nő Fenyvesi Gabi dalából is a dühös, elszánt nőképp tükröződik: „*Hogyha megjössz, nagyszerű a kifogásod/És én sajnos egy-kettőre megbocsátok,/Meddig tart még bennem ez a türelem?/Mikor mondom végre azt, hogy*

---

¹⁶⁸ *Nők Lapja*, 1963/47. A vádlottak padján c. cikk

¹⁶⁹ V. Tibor visszaemlékezése (2001. március 28.) Idézi: HORVÁTH Sándor 2005:288.

¹⁷⁰ Fidelis könyvében Zambrów lengyel ipari város – ahová számos nő vándorolt be és vállalt gyári fizikai munkát – közbeszédében megjelent a szabadosabban élő (gyárigazgatókat megerősztoló, férfiakat szexuális vágyaikkal üldöző) nő képe, ugyanakkor arra mutat rá amellelt, hogy nyilván voltak olyan nők, akik éltek ezekkel az új „szabadságjogokkal”, ennek pontos mértékét és természetét nem lehet meghatározni. Ezért ehelyett, inkább arra fókuszál, hogy a dolgozó nők szexualitásának kérdése miért vált a korabeli közbeszéd tárgyává, amit a hagyományos férfi női szerepek visszarendeződésével magyaráz, ugyanis ez a nőképp az sugallja, hogy a „megkísértett” nőnek szüksége volt a férfi felügyeletre és a családi keretre. Malgorzata FIDELIS 2010:188. Király Erzsébet visszaemlékezése tesz utalást ilyen „rámenős” női viselkedésre saját maga és egyik nőismerőse kapcsán is: „Közben azon gondolkodtam, jó volna, ha egy krapek kielégítené már, mert addig nem jön haza, vérmes csaj volt. [...] Végre már jön, meglepődött de nem tartott sokáig ittasan magyarázta, hogy a Flóriánba volt, jött hazafelé mikor leszállt a HÉV-ről útközben talált egy személyi igazolványt és addig kajtatott míg meg nem találta a férfi gazdáját, akinek azt mondta, hogy nem adja vissza a személyit, míg őt ki nem elégíti, de a pali nem állt kötélnek, így ez a hülye kurva mászott rá, míg el nem élvezett a palinak nem ágaskodó micsodáján. [...] nem engedtem, hogy haza vigyen valahol otthagya a kocsit és vittem olyan külterületre ahol senki nem lát. Nagyon meglepődtem magamon, mert szinte rámásztam erre az idegenre.” A fenti idézettel csak arra kívántam rámutatni, hogy a jelenség, ha elvéve is, de létezett.

*NEM? NEM!/Véget érnek majd a mesedélutánok,/S hogyha nem, hát egyszerűen odébb állok,/ Unom ezt a bibliai szöveget,/ Bosszankodva mondom nevedet!*¹⁷¹ – énekeli. Maguk az énekesek, a dalszövegek és a hangszín is határozott, kezdeményező és magabiztos női képet sugallnak, olyan nőként, akik tudják, hogy mit akarnak, a passzív, a lírai és szerelmi bánattól szenvedő nőkép ezekben a dalokban a múlté. Ehhez a „keményebb” nőképhez remekül társul a hangszerelés, de még a női előadók gyakran darabos, szűk és minimális térhasználatra korlátozott mozgása is.¹⁷²

Az egyedülálló fiatal nőekkel szemben a házas vagy elvált tradicionális családanya képe a *Nők Lapjában* többnyire pozitív, idealisztikus ábrázolást kapott, akár gyári munkáról, akár magánéletről volt szó. Két jellemző csoport többször megjelent a lapban: az egyedül maradt, illetve a férj miatt kiszolgáltatott helyzetbe került asszony. A *Kiszolgáltatottak* című 1957-es cikk írója a sokgyermekes anyák sorsáról számolt be: példáiban sztereotip módon az agresszív és alkoholista férjek voltak felelősek a család rossz anyagi helyzetéért. Több esetben a gyár, az üzemi vezetés olyan patriarkális szereplőként tűnt fel, amely adott esetben beleavatkozhat az ilyen család magánéletébe: „*Nem nyúlnak bele senki életébe. Addig – míg nem okoz gondot a társadalomnak, míg cselekedete nem megy a köz rovására.*”¹⁷³ Az 1956-os forradalom után Svédországba távozott férfi itthon maradt felesége és két gyereke életében az állam úgy jelent meg, mint amely a szociális ellátás révén – a 13 éves kislány a Balaton-Zamárdi gyermekotthon lakója, 6 éves testvére pedig a Csokoládé Gyár óvodása volt – a családapa funkcióját töltötte be, a cikk ekképp interpretálja: „*De a gyerekek gondjait annyira megosztja vele az állam, hogy semmiben sem szenvednek hiányt.*”¹⁷⁴ A gyár, az üzemi közösség segítő szándékának hangsúlyozása végigkíséri e nehezebb helyzetben lévő családfenntartó asszonyok életéről szóló cikkeket, tipikusan az állam paternalisztikus szerepkörét túlhangsúlyozva. Ezekben a riportszerű írásokban a férjezett társaikkal szembeni hátrányok is megfogalmazásra kerültek úgy mint, kevesebb jövedelem, bérük nagyobb arányát költik élelmiszerre, saját magukon takarékoskodnak, nem költenek ruhára, fodrászra, kevesebbet tanulnak, és a család eltartása szinte minden erejüket felemészti.¹⁷⁵ Az 1970-es évek elejétől a sajtóban rendszeresen megjelent a válás témája és ezzel összefüggésben az elvált gyereket nevelő asszonyok képe, ezen túlmenően a nagycsaládosok problémái is. A pártszervezetek és a szakszervezetek is rendre megvitatták, jelentéseket írtak és intézkedéseket hoztak e gyakorivá váltó társadalmi jelenségek valamifajta kezelésére. A *Nők Lapja* is rendszeresen tudósított és vitát generált a nők hátrányos helyzetéről mind a munkahelyen, mind a privátszférában. Ezen női gondokról a panaszlevelek témáival és szövegével részletesebben foglalkozó fejezetben írok.

---

¹⁷¹ Fenyvesi Gabi „Ádám hol vagy?” c. dalból részlet. Az 1967-es Táncdalfesztiválon hangzott el.

¹⁷²A témához kapcsolódik: DALOS Anna: „Nem várok holnapig!” Egy feminista olvasat-kísérlet címmel tartott előadást „Könnyűzene - könnyű zene? Magyar populáris zene a 20-21. században” c. konferencián (2014. 01. 31 – 02.01)

¹⁷³ *Nők Lapja*, 1960/18. Nem magánügy c. cikk

¹⁷⁴ *Nők Lapja*, 1961/7. A gyár – az más c. cikk

¹⁷⁵ *Nők Lapja*, 1963/14. Családfenntartó asszonyok c. cikk

4.2 Női bér munka

A vonatkozó szakirodalomból jól ismert, hogy az 1940-es évek végétől jelentősen megemelkedett a női bér munkások létszáma, amely részben az erőltetett iparosítással, részben az egzisztenciális kényszerrel magyarázható.

AKTÍV NŐI KERESŐK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA 1910-1990 KÖZÖTT									
	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Országos	675.151	1.061.754	976.684	1.145.207	1.192.859	1.691.127	2.055.192	2.202.046	2.013.498
Buda pest	176.038	194.653	242.900	315.042	282.597	447.688	522.847	483.678	-

Forrás: 1990. évi népszámlálás 25. Foglalkozási adatok. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1993.
1980. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok II. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1981.

AKTÍV NŐI KERESŐK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA 1910-1990 KÖZÖTT %-BAN									
	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Országos	17,7	25,8	22	24,1	24,9	32,8	38,6	39,9	37,4
Buda pest	31,3	29,7	31,5	34,7	32,8	46,1	49,6	44,3	

Forrás: 1990. évi népszámlálás 25. Foglalkozási adatok. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1993.
1980. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok II. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1981.

A fizetett munkát végző nők számát összehasonlítva országos és fővárosi viszonylatban, azt állapíthatjuk meg, hogy addig, amíg tartott a növekedési trend a század folyamán nagyjából háromszorosára gyarapodott a dolgozó nők száma, amennyiben 1949-től nézzük akkor a kétszerest sem érte el. A legintenzívebb időszak 1949 és 1970 közé tehető. Az növekedési trendben voltak kisebb visszaesések, az első világháború után országos szinten, a második világháborút követően pedig a fővárosban csökkent valamelyest a női keresők létszáma. A növekedési trend az 1970-1980-as években fordult meg és csökkenő tendenciát jelez, ugyanakkor ezzel párhuzamosan 1970-hez képest jelentősen megemelkedett – nyugdíjban, gyermekgondozási díjban részesülő – az inaktív nők aránya, 1960 és 1980 között háromszorosára nőtt.

AKTÍV NŐI KERESŐK MEGOSZLÁSA GAZDASÁGI ÁGANKÉNT %-BAN ORSZÁGOSAN						
Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Egyéb
1930	14,1	0,1	48,3	0,9	7,2	29,4
1949	15,3	0,3	54,7	1,4	6,5	21,8
1960	26	1,8	41,5	3	9,2	18,5
1970	36,8	2,8	23,5	3,9	11,7	21,3
1973	36,7	3,3	20,9	4,1	12,25	22,5

Forrás: Adatgyűjtemény a kereső nőkről KSH 1977.

AKTÍV NŐI KERESŐK MEGOSZLÁSA GAZDASÁGI ÁGANKÉNT %-BAN BUDAPESTEN									
Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Vízgazdálkodás	Személyi és gazdasági szolgáltatás	Egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás	Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatások
1930	33,5	2,8	1,6	7,3	14,0	0,4	15,6	5,8	8,4
1949	37,5	2,7	1,4	7,4	11,6	0,3	8,8	7,3	11,4
1960	40,1	5,1	1,4	6,9	10,7	0,3	5,4	9,2	6,6
1970	32,5	4,4	1,3	5,3	10,2	0,4	4,2	9,0	5,6
1980	22,2	4,9	2,2	5,5	9,6	0,4	4,3	11,2	4,8

Forrás: 1980. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok II. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1981.

Az országos és a fővárosi női ipari alkalmazottak hosszútávú változásait összehasonlítva egy fontos tényezőt kell kiemelni, hogy Budapest szintjén a növekedés, és a csökkenés is kiegyensúlyozottabb képet mutatott, amely egyrészt a főváros vidék

eleve eltérő adottságából, másrészt az elsősorban Budapest centrumú iparfejlesztésekből következett. A fővárosi aktív női népesség jelentős részének, 1950-1960-as évekbeli tapasztalata a gyári munkához kapcsolódott. Az 1950-es években a legtöbb nőt a tradicionálisan női munkaerőt foglalkoztató textilipar vonzotta, azonban a többi iparágban, így például a gépiparban foglalkoztatott nők száma is folyamatosan emelkedett, de sokan dolgoztak a híradástechnikai és a műszeriparban is. Szembetűnő a női ipari munkásság csökkenése, míg 1960-ban a nők 40,1%-a dolgozott az iparban, 1980-ra ez a szám majdnem a felére csökkent. A vizsgált években az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás terén – e szektor bővülésével párhuzamosan – duplájára emelkedett a női alkalmazottak száma, de így is alacsony maradt, viszont a személyi és gazdasági szolgáltatás terén közel egyharmadára csökkent a női alkalmazottak létszáma.

Vidéken kicsit más folyamatok történtek: a mezőgazdasági foglalkoztatottság radikális csökkenése következett be, ami az 1960-as évek fordulóján gyorsan végrehajtott kollektivizálás egyik hozadéka volt. 1960-ig lassú ütemben, de ugyan növekedett a mezőgazdaságban dolgozó nők létszáma, 1960-ig elérte a 703 ezret, azonban ez 1970-re 483 ezerre apadt.¹⁷⁶ 1970-ben a mezőgazdaságban dolgozók 62,4% férfi, 37,6% nő volt.¹⁷⁷ Míg 1949-ben az aktív nők 57,7% önálló, segítő családtag volt, azaz többnyire mezőgazdasági dolgozó, addig 1970-re a nők csupán 3,5% számított önálló, segítő családtagnak. Minek következtében ezek a szakképzettséggel nem rendelkező főleg fiatalabb nők, ha volt lehetőségük, a környező főleg könnyűipari üzemekben helyezkedtek el, vállalva egy „kizsigerelő” ingázó életmódot, vagy továbbra is otthon maradtak és ellátták a háztartás és a háztartás körüli tradicionális munkákat. Az időszakos foglalkoztatottság is rájuk volt jellemző, 1969. évre vonatkoztatva a gazdaságilag aktív nők 10%, azaz 200 ezer fő dolgozott minimum 90 napot az év folyamán. Az időszakos munkanélküliség, az elhelyezkedési nehézségek is elsősorban a falusi nőket érintette.¹⁷⁸ 1970-ben a munkaképes nők foglalkoztatottsága legmagasabb volt Budapesten (79%) a legalacsonyabb Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdu-Bihar megyékben, a többi megyében pedig 50-60 % között mozgott. Ennek megfelelően a munkaképes korú női népességen belül az eltartottak aránya legmagasabb volt Hajdu-Bihar (50%), Borsod-Abaúj-Zemplén (47%) és Szabolcs-Szatmár (45%) megyékben, legalacsonyabb Budapesten (15%), valamint Pest és Győr-Sopron megyében (21-28%) és a megyeszékhelyeken.¹⁷⁹ Alapvetően a számok alapján úgy tűnik, hogy a kétkeresős családmodell (vagy női családfő) elterjedése elsősorban a városi életformához kapcsolódott, a községekben jelentős arányban a tradicionális modell maradt még hosszú ideig.

Végül becsült gazdasági aktivitási ráta alapján nemzetközi összehasonlításban azt kell megállapítani, hogy Magyarország munkaképeskorú női népességének foglalkoztatottságának aránya elmaradt az összes szovjet rendszerű országtól 1970-ben,

---

¹⁷⁶ Adatgyűjtemény a kereső nőkről KSH 1977.

¹⁷⁷ KSH 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I.

¹⁷⁸ Erről lásd: Kisörsi Zsófia: Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1960–1990) PhD disszertáció Forrás: file:///C:/Users/grexa.izabella/Downloads/dissz_kis%C5%91rsi_zs%C3%B3fia_tortenelemtud.pdf (Letöltés: 2024.02.26.)

¹⁷⁹ KSH 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I.

és két évtizedre már a korábban jóval alacsonyabb női foglalkoztatottságú egynéhány nyugati országhoz tendált.¹⁸⁰

	1910	1920	1930	1949	1960	1970	1980	1990
0-13	65.786	80.057	34.851	26.037	-	-	-	-
14					9420	9958	2225	1446
15-19	168.271	249.755	218.502	204.050	180.453	219.504	127.426	117.763
20-29	157.634	309.203	276.258	317.268	371.862	494.537	545.523	389.629
30-39	84.795	160.470	153.274	192.781	390.452	495.052	611.204	660.076
40-54	138.735	179.429	164.733	259.844	469.416	639.018	801.180	816.363
55-59			37.518	62.319	93.209	103.952	68.701	19.358
60+	59.930	82.840	91.548	130.560	176.315	93.171	45.787	8863
ÖSSZES	675.151	1.061.754	976.684	1.192.859	1.691.127	2.055.192	2.202.046	2.013.498

Forrás: 1990. évi népszámlálás 25. Foglalkozási adatok. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

Az alkalmazott nők korösszetételének vonatkozásában is történtek elmozdulások. A bérmunka a női korosztályok majd mindegyik csoportját érintette a század egészében, csak míg a század első felében a fiatalabb, többségben hajadon női korcsoportok vállaltak fizetett munkát, ez a második világháborút követően eltolódott az idősebb, 20-25 év feletti többnyire házas, gyermekes korosztályok irányába. A 60+ fizetett munkát vállaló női korcsoport létszáma is viszonylag magas volt, 1930-ban elérte a 91 ezret, ami 1960-ra megduplázódott, viszont – a társadalombiztosítás teljes lakosságra való kiterjesztésével – 1970-re felére apadt és ettől az időponttól már rohamosan csökkent létszámuk. Fontos különbség, hogy a század első felében a hajadon, özvegy esetleg házas nők többnyire átmenetileg vállaltak fizetett munkát akkor, amikor a háztartásnak átmenetileg készpénzre volt szüksége.¹⁸¹ A század második felétől viszont a nők jelentős része már fiataloktól nyugdíjas korukig dolgozott azzal, hogy többségük a GYES lehetőségével időszakosan azt felfüggesztette. Az egzisztenciális kényszer végig meghatározó volt, az özvegyek és elvált asszonyok¹⁸² esetében különösen, mint családfőknek nem igen volt más alternatívájuk, hogy maguk és gyermekeik napi szükségleteit így biztosítsák.

A nők foglalkoztatottsága mellett a nők iskolai végzettsége tekintetében jelentős mennyiségi és minőségi változás történt az előző korszakhoz képest. 1960 és 1980 között országos viszonylatban kevesebb, mint felére csökkent a 8 osztállyal nem rendelkező nők száma, és ennek is a jelentős részét az idősebb korosztály tette ki. 1980-ra az adott női népesség 61%-a 8 évfolyamot, 22,4%-a 12 évfolyamot végzett. Az egyetemen, főiskolával rendelkezők számaránya 1,1%-ról, 4,4%-ra emelkedett 1960-1980 közötti időszakban. 1980-ra az adott női népességből 941.629 fő érettségivel és 170.032 fő egyetemi vagy főiskolai oklevéllel rendelkezett. A csupán 8 osztályt végezett nők száma még mindig igen magas volt: 2.700.871 fő volt, 70.079 nő nem végezte el a 8 osztályt.¹⁸³

¹⁸⁰ Néhány nemzetközi példa becsült gazdasági aktivitási ráta alapján nemzetközi %-ban 1970/1990-ben: Magyarország 51/53; Ausztria 39/44; Bulgária 59/57; Csehszlovákia 56/62; NDK 54/62; NSZK 39/41; Dánia 45/58; Lengyelország 63/60; Svédország 41/55; Egyesült Királyság 41/46; USA 42/50. In: Nők a világban 1970-1990. KSH, 1992.

¹⁸¹ GYÁNI Gábor 1987/88:366.

¹⁸² Az 1970-es évre vonatkoztatva az özvegy családfők alig egyötöde és az elváltaknak csupán egyharmada volt férfi.

¹⁸³ Forrás: www.ksh.hu

Minőségi különbség is volt, ugyanis a női és férfi szakképzés nem volt egyenértékű: a férfiak többsége 3 éves szakképzésben részesült, a nőknél a képzési időszak többnyire rövidebb volt. 1966-os évre vonatkozóan szakiskolát vagy tanfolyamot végzetek 15%-a volt nő, akiknek többsége azonban a férfiakkal ellentétben nem továbbképző tanfolyamot, hanem céltanfolyamot végezett, ami rövidebb ideig tartott és szűkebb ismereteket adott.¹⁸⁴ Az eltérő szakmai képzettség részben indokolta az eltérő bérkülönbségeket, de nem minden esetben. 1972-ben átlagosan 34%-kal volt alacsonyabb a nők bére, mint a férfiaké, adminisztratív munkakörben 45%-kal, munkásoknál pedig 31%-kal. 1972-ben a szakmunkásnők havi átlagkeresete a férfi segédmunkások kereseténél is kisebb volt. 32 megfigyelt szakmában a férfiak bére minden esetben felülmúlta a nők bérét.¹⁸⁵

---

¹⁸⁴ TURGONYI Júlia - FERGE Zsuzsa 1969: 32-33.

¹⁸⁵ Adatgyűjtemény a kereső nőkről KSH 1977: I-IV melléklet

5 Király Erzsébet

2015-ben vagy 2016-ban Király Erzsébetről rövid spontán beszélgetést folytattam egykori szomszédasszonyával, akinek korábban odaadtam az akkor megjelent visszaemlékezést. A könyv elolvasása után meglepően jegyezte meg, hogy meghökkentette, hogy Király Erzsébetnek ilyen viszontagságos élete volt, ugyanis főszereplőm viselkedése alapján azt feltételezte, hogy egy magasabb státuszú nő lehetett. Ennek az egykori szomszédasszony által konstruált képnek mondanak részben ellent az egodokumentumok által megrajzolható „identitás kontúrok”, ugyanakkor a tekintélyes birtokos családból származó feltételezett apa képe valamifajta „kivételesség” érzetet is adhatott neki, mintegy ellenpontozva alapvetően egzisztenciálisan kiszolgáltatott női mivoltát.

„Közben betöltöttem a 16 évemet és kellett személyi igazolvány beküldtek a szegedi tanácsba, kérték az anyakönyvi kivonatot, amit oda is adtam, de közölték, hogy ez gyermek könyv és az van benne, hogy Nagyváradon születtem és Király Erzsébet. Közöltem, hogy onnan jöttem, ott találtak. Elküldtek, majd értesítenek, de írnak előbb a nagyváradi intézetbe. Drága Naplóm alig vártam az a napot, gondoltam talán előkerülnek szüleim. A várakozás 1 évnél tőnt nekem 1 hónap. Végül közölték, hogy Nagyváradon semmit nem tudnak rólam. Kértek, hogy diktáljak képzelt szülőket, a sírástól és a csalódástól nem tudtam szólni, végül ők diktáltak nekem, hogy ez jó, meg anyja neve? Nekem minden mindegy volt.” Az idézett történet Király Erzsébet identitása, önképe szempontjából döntő jelentőségű lehetett. Tulajdonnevünk mellett pontos születési adataink önmeghatározásunk fontos része, ennek hiánya alapvetően meghatározta Király Erzsébet általános, sehová sem tartozás létérzetét, amely mind a visszaemlékezésben, mind indulatosabb panaszleveleiben is visszaköszönnek. Ugyan később valódi születési adatai kiderültek, azonban Király Erzsébet hivatalos irataiban – elmondása szerint – soha nem került sor fiktív születési adatai átírására, így kitalált személyes adatai elkísérték élete végéig.¹⁸⁶

A házassági anyakönyvi bejegyzésekben az ekkor kapott fiktív adatok szerepeltek: születési időpont: 1942. augusztus 28., születési hely: Hajdú-Bihar megyei, a Derecskei járásban lévő Nagyléta. Szülők neve: Király László és Kovács Erzsébet. A valódi születési adatainak kiderítését visszaemlékezése alapján egykori anyósa nyomozásának köszönhette, ugyanis az korszak intézményrendszerében feltételezhetően jól tájékozódó egykori házfelügyelőnek az 1960-as évek közepén sikerült fényt derítenie Király Erzsébet

---

¹⁸⁶ Az állami gondozott gyermekek azonosítása sok esetben gondot jelentett a korszakban, ugyanis pl. a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely budapesti intézetének irattárának dokumentációja a II. világháború alatt eltűnt vagy megsemmisült, ugyanis az intézet a bombázások elől balatoni épületébe költözött. Az iktató és mutatókönyvek jelentős része megsemmisült, többi irat rendezetlenül jóval a II. világháború után került elő. A hatóságok ezen iratok hiányát akkor érezték először, amikor 1953-ban a személyigazolvány bevezetésével sok volt gondozott részére az intézet munkatársai nem tudtak az előéletükről felvilágosítással szolgálni. Dickmann Máttyás: A fővárosi gyermek- és ifjúságvédő intézet (GYIVI) története Forrás: http://www.tegyesz.hu/file/Szakmai_informaciok/Kiadvanyok/Dr%20Dickmann%20M%C3%A1ty%C3%A1s%20A%20f%C5%91v%C3%A1rosi.pdf (Letöltve: 2012. december 27.)

valódi származására: „Rövidesen jelentkezett anyósom, hogy menjek vissza hozzájuk, mert megtalálta szüleimet vöröskereszt által, és mutatta a levelet, hogy ezt az én anyám írta és, hogy mihamarabb látni akarja a rég nem látott lányát, már mint engem. Kicsit szíven talált, hát mégis van nekem saját anyám?! [...] Na szóval elindultunk Anyósommal vonatra szálltunk és Balástyán kellett leszállni. Persze az információt anyósom kutatása nyomán 1965 szeptemberében kapta a Gyermek és Ifjúságvédő Intézetől Bp. VIII. Kállai Éva-tól. [...] Meglepetésemre 1965. nov. 25.-én már megérkezett az eredeti születési anyakönyvi kivonat. Lázasan az izgalomtól siettem Óbudára a Timár utcába átíratni a személyi igazolványomat. Az utcából messziről hallatszott a rendőrségi bejáratnál valami veszekedés, jött velem szembe az ideges rendőr nem érdekelt, hogy ideges megállítottam, hogy informáljon annak ellenére, hogy milyen ideges volt a kivonatomban azt mondta, hogy nem jó mert nincs rajta az apja neve. Annyira megdöbbentem, hogy lemerevedtek a lábaim és nem is figyeltem, hogy a rendőr magában tovább menve mennyire dühöng. Nagy csalódásomban visszafelé fordultam, persze eredeti születésem Király Erzsébet Gyál 1942. március 18. Anyja Király Margit házicseléd....” Az eredeti és a kitalált adatainak létéről az egyik hivatalnak címzett levelében is beszámolt az alábbiak szerint: „Kétségbe esve fordulok Önökhöz. Kérem vegyék figyelembe venni a lakásigényléshez csatolva rövid önéletrajzomat. B. Imréné született Király Erzsébet 1942. VIII. 28. születési helyem Nagyvárad Nagyléta és Gyálliget. Végül maradt a képzelt adatok után a Nagyléta. Ennek részletes tisztázása hosszú, de iratokkal tudom bizonyítani.”¹⁸⁷

Az azonosítást az segíthette, hogy Király Erzsébet által említett dokumentumon – gyermekkönyvben – feltüntették a gyermektörzslap számát, amelyet a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhelyre történő felvételkor kapott, így a törzslapszám alapján sikerülhetett a személy azonosítása. Az alsónémedi születési anyakönyv alapján – és saját elbeszélése szerint is – Király Erzsébet 1942. március 18-án, Gyálligeten született, az anyáról, Király Margitról annyit tudunk meg, hogy a gyerek születésekor 21 éves, gyálligeti lakosú római katolikus vallású, hajadon házicseléd volt. A bejegyzés az apára vonatkozóan semmiféle adatot nem tartalmaz. Az anyakönyvből még annyi derül ki, hogy a szülés az anya tartózkodási helyén történt, az anyakönyvi bejegyzés és a gyerek születésének bejelentése a szülést követő második napon, 1942. március 20-án történt meg, a bejelentést Király Mária tette, aki az anya közeli hozzátartozója, annak anyja vagy testvére lehetett, erről tanúskodik a visszaemlékezés is. A dokumentumban a néviro is fel van tüntetve, melyből arra következtethetünk, hogy a bejelentő, Király Mária írástudatlan volt.¹⁸⁸ Ebben a forrásban az anya származására nem találtam adatot, azonban Király Erzsébet gyermekmenhelyes törzslapján fel van tüntetve az anya születési helye: Kiskunmajsa, 1920. május 13.¹⁸⁹ Király Erzsébet gyermekmenhelyes törzslapja¹⁹⁰ alapján

---

¹⁸⁷ Király Erzsébet Lakásügyi Osztálynak címzett levélpiszkozata (1986) Király Erzsébet személyes hagyatékából.

¹⁸⁸ MNL PML XXXIII. 1/VIII. kötet Alsónémedi születési anyakönyvi másodpéldány (1936-1947)

¹⁸⁹ BFL VIII. 1127/428. doboz Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely iratai

¹⁹⁰ A 1920-1944 közötti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely törzslapjai megtalálhatók a Budapesti Fővárosi Levéltárban. A törzslapon feltüntetették a gyermek születési adatait, a szülők adatait, amennyiben

még megtudjuk, hogy 1942. március 30-án vették fel a gyálligeti előjáróság kezdeményezésére a 12 napos csecsemőt és a szoptató anyát a menhelyre, a felvétel oka az anya keresésképtelensége volt. Az apa személyéről ebből az iratból sem tudunk meg többet, csak annyit, hogy ismeretlen. Az anyáról, Király Margitról a születési adatokon kívül, azt is megtudjuk, hogy annak anyja Király Mária, gyálligeti lakos. Az apára vonatkozó rubrika ebben az esetben is üres, tehát itt is leányanyaság állhatott fenn. Király Erzsébet és az anyja Király Margit 1942. október 9-ig volt a budapesti gyermekmenhelyen, ekkor a csecsemőt az anyával **(2., 3. sz. fotó)** együtt átutalták a nagyváradi tagintézetbe.

Király Erzsébet identitásának alapvető létélménye, identitásának fundamentuma illegitim mivolta és árvasága. E gyermekek társadalmi megítéléséről árulkodik a házasságon kívül születettekhez vonatkozó korabeli szóhasználat: szerelemgyerek, virágbóvót; természetes gyermek; megesett lány (magzata); lelencgyerek; balkézből született gyermek; potyagyerek; pottyantott gyermek; hadigyerök; törvénytelen ágyból született; tisztátalan ágyból származott; orozva csinált kölök; zabigyerek; fattyú.¹⁹¹ A házasságon kívül születettek 1946-os egyenjogúsítása ellenére a nyelvben és a köztudatban hosszú ideig tovább élt a törvénytelen, elhagyott gyerekekhez való negatív attitűdje. A két világháború közötti időszak e témával foglalkozó szerzői e gyerekek vonatkozásában a kiközösítést, szerencsétlen, nehéz sorsot, a megvetést emelik ki. Ami megjelent a magasabb csecsemőhalandóságban és a prostituálódással kapcsolatban is.¹⁹² Király Erzsébet visszaemlékezésének többször visszatérő eleme „menhelyes” lételeme, és gyermekkori társas közegének negatív viszonyulása öhozzá. A naplórészben kétszer is „törvénytelen” személynek minősíti önmagát: „*Most kezdem érteni, hogy egész életembe egy törvénytelen ember vagyok. Bizonyára anyám személyiben sem létezem...*” A megigényelt tanácsi lakással összefüggésben leveleiben hangsúlyosan megjelenik ez az árva létállapot, és szüleinek elvesztésének „dramatizálása” azáltal, hogy szüleinek elvesztését a háborúhoz köti, az alábbi levélidézetbe már ez a narratíva került be: „*Árva gyerek voltam, szüleimet a háborúban vesztettem el, így az állam nevelt 16 éves korig.*”. Az állam felelősségének hangsúlyozása a szülői háttérrel nem rendelkező egyének kapcsán a visszaemlékezésben jelenik meg erőteljesen, azonban bújtatottan, közvetett módon panaszleveleiben is feltűnik. A „pária” önkép élete végéig elkísérte.

Király Erzsébet visszaemlékezésében az elhagyatottsága mellett a fizetett dolgozói lét meghatározó eleme írásainak. Mindazzal együtt, hogy a szöveg alapján nagyipari gyárakban eltöltött 10 év nem hagyott mély nyomot identitásában, a klasszikus munkásnői lét, munkásidentitás nem alapélménye. Ez két tényezővel magyarázható: egyrészt egy minden szempontból periférikus helyzetű munkásnőről beszélünk, másrészt a visszaemlékezéseit a rendszerváltást követően kezdte lejegyezni, és arra az időszakra maga ez a társadalmi kategória is erősen devalválódott. Alapvetően a munka világát tekintve vendéglátósként határozta meg magát, a munkával kapcsolatos identitás

---

sor került rá a gyermek elhelyezési adatait, a felvétel okát és körülményeit, a felvétellel és elbocsájtással kapcsolatos határozatokat.

¹⁹¹ VARGA István 2017: 64-65.

¹⁹² VARGA István 2017: 65.

tekintetében ezzel a foglalkozási csoporttal azonosult: „Mindannyiukat tegezem, mert mind öreg vendéglátós minden idős kollégámat tegeztem és ez természetes volt, ezáltal nem szeretek magázni senkit, de ez ne tévesszen meg senkit a tiszteletadás is megvan kinek-kinek érdeme szerint.” Azonban a munka, mint tevékenység, illetve munkahelyek leírása fontos szerepet játszott a memoárban. A munkásidentitása, ha közvetlenül nem is hangsúlyos, a gyárba való beilleszkedés, a gyári munkával kapcsolatos napi rutin, a gyári munkatársakkal kapcsolatos szabadidős tevékenység leírása az 1960-1970 közötti időszakra vonatkozó visszaemlékezés fontos részét adja, maga a „gyár” szó is több mint 50-szer fordul elő az írásban. A visszaemlékezés és naplótöredékek szövegében összesen 222-ször fordul elő a dolgozni, dolgozó¹⁹³ különböző formákban, ennek szleng változata, a melő 10 esetben. A panaszlevelek íróihoz hasonlóan ő is az államszocialista korszak ideológiájának és propagandájának is köszönhetően a munka értékét, fontosságát hangsúlyozta. A rendszerváltás követően szegényes nyugdíjas éveiben is a munkával töltött élet volt az egyik legfőbb hivatkozási alapja: „Nagyon rosszul esik, hogy hivatalosan 33 évet ledolgoztam és ilyen iszonyú árak mellett nem bírok az átkozott cigiről lemondani. A kenyér 3.60 forint helyett 130-150 forint 1 kg, egy kis doboz gyufa 40 fillér helyett 7 forint, a tej 1.50 helyett 70-80 forint, a húsokról nem is beszélve, és egyáltalán mindenről. Ami még eléggé bosszant, hogy nagyon sokan vannak, akik egyáltalán nem dolgoztak és férjük után kapják a nyugdíjat, 20-30 ezer forintot. Vannak akik 10 évet dolgoztak és magas nyugdíjuk van.” Munkával töltött élete és annak következtében megromlott egészségi állapotának részletezése rendszerint feltűnik lakásigénylésével kapcsolatos leveleiben, levélpiszkozataiban is. Az alábbi idézetben összekapcsolja a megfelelő lakhatási körülményeket az egyént erőteljesen igénybe vevő munka ellátásával is. „A munkahelyem nem könnyű fizikai munkát igényel már maga a szó, hogy konyha azt hiszem elképzelhető a fizikai igény, ezért is szeretném már, ha pihenten és az én otthonomnak nevezett helyről járhatnék be dolgozni.”¹⁹⁴

Király Erzsébet identitásának általa említett harmadik leghangsúlyosabb eleme női mivolta, ennek erőteljes hangsúlyozása szinte végigkíséri a teljes írást. A korszak többi nagyvárosban került fiatal nőhoz hasonlóan Király Erzsébet életében igen fontos volt, hogy külsőségekben a nagyvárosi női szépségideálnak megfeleljen, ez jól nyomon követhető a megőrzött fotókon, míg az 1950-60-as évek fordulóján szinte egy vad „suhanc” tekint ránk, addig néhány év múlva már egy divatos és kihívó nő, ami alapvetően a fogyasztási lehetőségek bővülésével is összefügg. **(4., 5. sz. fotó)** A tömegesen Budapestre került lányok sikeres városi beilleszkedésének egyik fontos csomópontja volt a házasságkötés, amely a korabeli szociográfiákban is megjelenik.¹⁹⁵ A

---

¹⁹³ Erről lásd: SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Forrás: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCYQFjAA&url=http%3A%2F%2Fepa.oszk.hu%2F00400%2F00414%2F00019%2Fpdf%2F151-171.pdf&ei=_S2DU86XJsGD4gTu14H4Cw&usq=AFQjCNF8P5J5E3aIxHHw7OANKNLbeWMwPw&bvm=bv.67720277,d.bGE (Letöltve: 2014.05.26.)

¹⁹⁴ Király Erzsébet Tanácselnöknek címzett levele. (1987/1988) Király Erzsébet személyes hagyatékából.

¹⁹⁵ Erről lásd: SULYOK Katalin: Messzi lát a falu szeme. Forrás, 1976/9. 34–41.; MÁTYUS Aliz: "Végtelen óta folynak a percek..." Lányok a munkásszállón. In Pelle János (szerk.) Írószemmel 1977, Budapest: Kossuth. 149–175.

lányok férjhezmeneteli stratégiái, illetve az egzisztenciális kiszolgáltatottságuk a szexuális szokásokat erősen befolyásolták. Többször elmeséli, férfiakkal való rövidebb-hosszabb viszonyát, és gyakorlatilag a férfiakkal való kapcsolatainak elbeszélése adja a szöveg hangsúlyos vonulatát. A visszaemlékező, Király Erzsébet, nem a hatalom által elvárt anya szerepét testesítette meg. Magánéletében a gyakori kiszolgáltatottság mellett állandó függetlenségi vágy, néha önérvényesítés, kezdeményező, lázadó attitűd jellemezte, amely azonban az 1970-es évek második felétől életének erőteljes marginalizálódásához vezetett, alkoholizmussal és egyre gyakoribb öngyilkossági kísérlettel. A panaszleveleiben női minőségét illetően teljesen más narrációt olvashatunk. Míg a visszaemlékezésben az anyai szerep elutasítása, illetve az abortuszaiban az egyéni döntés a hangsúlyosabb, a hivataloknak címzett levelekben a rossz körülményeket, férjét és a lakásnélküliséget okolja azért, hogy a vágyott anyaszerepet el kellett utasítania, valamint későbbi, más kapcsolatokból származó terhességeivel is összemosza: „*Ebben az időben történt a férjemmel többszöri vitatkozás, miután közölték velem, hogy vigyázzak a számra, mert nem otthon vagyok. Ez nem volt számomra meglepő, mert soha nem éreztem magam otthon, azóta sem. Ezek után azonnal intézkedtem gyermekem elvételéről melyről annyit álmodtam. Azért még reménykedtem férjem változásán, de gyakran nem járt haza pénzt soha nem adott, ezek után még két gyermeket elvettem és öngyilkosságot követtem el.*”¹⁹⁶

5.1 Király Erzsébet társadalomképe és társadalmi közegének töredékei

Norma alatt értjük a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint „*a társadalmi együttélés során kialakult szabályt, irányelvet*”. Ez egy igen tág meghatározást jelent, Ralf Dahrendorf a norma kötelező, illő és lehetséges szintjét különbözteti meg.¹⁹⁷ A kötelező norma szerinti viselkedést a jog, az illő és lehetséges elvárásokat az erkölcs, a hagyomány és az íratlan társadalmi szabályok határozzák meg. „*A norma szükségképpen értékkepzeteket képvisel; bennük gyökerezik... az értékek mindig az elvont általánosság nyelvén fogalmazódnak: nem adnak kézzelfogható útbaigazítást a konkrét viselkedési aktusra vonatkozóan. A norma rendeltetése éppenséggel az, hogy közvetítsenek az értékek elvont általánossága és az egyedi élethelyzetekben.*”¹⁹⁸ Király Erzsébet visszaemlékezésében remekül megragadható a vidéki és nagyvárosi elvárások, értékek együtthatása, esetleg konfrontációja, de a régi és az új értékrendek keveredése is. Amennyiben csak Király Erzsébet fogalomhasználatát, értékrendszerét nézzük, jól megfér egymás mellett a polgár és az elvtárs; az éjféli mise látogatása¹⁹⁹ és a KISZ tagság;

---

¹⁹⁶ Király Erzsébet Lakásügyi Osztálynak címzett levele (dátum nélküli, indigós másolat). Király Erzsébet személyes hagyatékából.

¹⁹⁷ PATAKI Ferenc 2011:541.

¹⁹⁸ PATAKI Ferenc 2011:548.

¹⁹⁹ Király Erzsébet nyugdíjas korában Jehova tanúja lett. A visszaemlékezés szövegében többször felbukkan a Biblia, mint olvasmány, illetve az egyházi ünnepek említése. Kérdéses, hogy ez a visszaemlékezés írásakor meglévő vallásosságának visszavetítése, avagy egész élete folyamán ténylegesen jelen volt valamilyen hit.

Nagy Imre kivégzésének vélt jogossága és a TSZ-ek elleni megnyilvánulása; valamint a szocialista operett klasszikusa Dunajevszkij: Szabad szél és Huszka – Martos: Lili bárónő c. művek dalainak dudorászása. A fogalmi keveredés az alábbi idézetben remekül megragadható: *„Történt egyszer, hogy klubdelután rendeztünk és a Szovjetunióból meghívtunk olyan fiatalokat mint mi voltunk. Nagyon meglepődtem, mert nagyon egyszerű, szegényes ruhába voltak öltözve. Nem csoda, hisz a szovjet kormányzásának fegyvergyártásra, rakétára és űrhajóra kellett minden pénz, amit a polgároktól sanyargattak ki.”* A szövegrész jól tükrözi a visszaemlékező kritikai véleményét, ugyanakkor fogalomhasználat tekintetében meglehetősen zavaros a szóhasználata, amelyre már a rendszerváltás nyelvhasználata is rávetült, azonban ennek ellenére az idézett sorokból jól körvonalazódik, hogy a visszaemlékező az erőltetett iparosítást az alacsony életszínvonallal, jelen esetben a szegényes fogyasztással – ruházkodással – állította szembe. Az életszínvonal, mint hivatkozási alap mindvégig megtalálható az írásban. Elsődlegesen a fogyasztás – ételmiszer, ruházkodás és persze a lakókörülmények – határozták meg közérzetét. Az Óbudai textilgyárban már komoly „rendszerkritikaként” is értékelhető a visszaemlékezés alábbi szövegrésze: *„(...) összevesztem egy nővel, nem tudtam, hogy kommunista, közöltem, hogy utálok az oroszokat, meg behajtják az embereket a TSZ-be, és kérdeztem még, hogy miért kell fizetnünk a KISZ-nek két forintos bélyeget stb. Büntetésből leraktak a műhelybe lézerkezelőnek, ahol ügyelni kellett arra, hogy a festett és dobszáritón kijövő anyagot nehozzakapja a gép”* Ehhez az értékeléséhez hozzájárulhatott, hogy vidéki gondozóit és annak családját érinthette a földek államosítása, és ez Király Erzsébet mentalitásában is nyomot hagyott. A vidéki származású munkások általában az alapján ítélték meg a rendszert, hogy a földbirtokok kollektivizálása milyen hatással volt a családjukra.²⁰⁰ A visszaemlékező a fent idézett szövegrészben a KISZ-re is tett utalást. A női panaszlevelek körében is található kettő levél, amely hasonló narratívát alkalmaz. Ezek a levélírók a szakszervezetnek fizetett összeg kapcsán emelték fel szavukat, ugyanis úgy érezték, hogy a fizetett összeg ellenére támogatást nem kaptak a szervezettől: *„Ha és a szakszervezettől támogatást nem kapok, akkor én a havi 15 Ft-mal ugyan miért támogassam a szakszervezetet?”*²⁰¹ D. Éva is hasonlóan érvelt: *„Jelentkezésemkor beléptem a szakszervezetbe és fizettem a bélyeget rendesen. Oda is elmentem ott ráadásul durva is volt velem. Segélyt is kértem, de még egy év múlva sem kaptam.”*²⁰²

Király Erzsébet a fizetési kötelezettségen túl a KISZ által szervezett szabadidős tevékenységekre, kirándulásokra pozitívan emlékezett vissza: *„A falra kiragasztottam az újságból kivágott színész képekkel és volt egy nagy, amit a szovjet lapokban szoktak mellékelni felismertem magam, eszembe jutott mikor a csillaghegyi Lenáruba dolgoztam, szabadidőben a KISZ tagok engem festettek, de nem voltam rá felkészülve egy nejlon kendő volt kötve a nyakamba és valami egyszerű ruha volt rajtam, a KISZ vezető többször látott csinosan öltözve és úgy vettem észre belém volt esve, de kerültem, azonban a lefestés elől nem tudtam menekülni. Valakinek sikerült úgy lefesteni, hogy valóban felismertem*

---

²⁰⁰ BARTHA Eszter 2011:73

²⁰¹ MNL OL XII. 14/5. 157. ö.e. B. Gyuláné levele Gáspár Sándor SZOT főtitkár részére (1970)

²⁰² MNL OL XII. 2/16. 32. ö. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályának (1977).

magam, csak az a fránya nejlon kendő nem tetszett rajtam, úgy néztem ki mint egy úttörő. A sikeres festés miatt jelent meg a szovjet lapokban. Végül ezt is kitűztem a falra.” A KISZ-el kapcsolatos megítélését a KISZ-vezetővel kapcsolatos negatív emléke viszont valamelyest befolyásolta: „Egyszer gyári rendezvényt, mint KISZ tagok el voltunk kékestetőre, hát fuldokoltunk a nevetéstől majd egész éjjel. Még voltunk valahol egy barlangba mentünk és kihasználva a sötétséget a zsidó KISZ titkár letámadott, alig vártam, hogy kiérjünk, nagy mérgesen kiabáltam, hogy mit akart ez tőlem és a lányok kinevettek, némelyik komolyan vette.”

Király Erzsébet visszaemlékezésének a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó részei a fentebb olvasható két kritikus véleménye és 1956 megéléstörténete mellett további politikai jellegű eseményt, történést nem rögzített. Király Erzsébet az 1956-os forradalmat a Hajdúnánási Leányotthonban, általános iskolai tanulóként élte át. A kelet-magyarországi kisvárosban jelentős megmozdulásokra került sor, melynek hatása a helyi iskolákban is érződött: *„Azonban egy téli napon nem emlékszem pontosan, hogy leckét írtam-e, vagy verset, mert sajnós tanulni nem szerettem, csak az irodalmat, a verseket és mindenféle dalokat, balladákat, ami a társaimtól tanultam. Lényeg az, hogy arra rebbentem föl a társaim az orosz könyveket tuszkolják a kályhába, nagy volt a zivajg mondván kitört a forradalom, én is fogtam a könyvemet és idétlenül, de benyomtam a kályhába. A nevelőnő rémülten figyelt minket, egyik másik sírásba kezdett, hogy mi lesz a szüleikkel, és hogy talán sohase látják egymást, én azonban figyelmen kívül hagytam sírásaikat és jó hangosan kijelentettem bár csak háború lenne, akkor én meghalnék. Mintha darázsba nyúltam volna úgy rám támadtak, mire igyekeztem higgadtan a nevelő közölni velük, hogy nem kell a dolgot komolyan venni, mert Király Erzsinek nincsenek szülei azért mondott ilyeneket. Aztán nem törődtek velem ők tovább sírtak a szüleik után. Ettől kezdve folyamatosan szólt a rádió az ebédlőbe és szív szorongatva álltunk vigyázba még evés közben is valahányszor elhangzott a himnusz. Aztán áttértünk a német nyelv tanulásra, ez nekem jobban tetszett, csak az volt nálam a baj, hogy hiába volt könnyebb én hamar elfelejtettem, akár a többi leckét. Később bemondták a rádióba, hogy Nagy Imrét felakasztották hazaárulás vádjával, gondoltam úgy kell neki, annyira vádolták őt, hogy akkor azt gondoltam megérdemelte.”* Október 30-án a helyi gimnáziumban és a két általános iskola is megalakította a Pedagógus Munkástanácsot. A település gimnáziumában már október 26-án megszüntették a DISZ szervezetét, megalakították a diákszövetséget és összeállították – a budapesti és vidéki egyetemeken megfogalmazottakhoz hasonló – a 34 pontból álló követelésüket és utcai demonstrálásra készültek, de aztán e szándékuktól elálltak. Eközben a város főterén a több mint 1000 fős tömeg leverte a kommunista jelképeket, behatoltak a városházára, az adóhivatalba, ahonnan kidobálták a begyűjtési lapokat és adóíveket. Október 27-én Debrecenből érkezett egyetemistákkal megalakították a Forradalmi Bizottmányt. Az általános iskolások már az első napokban összetépték a tankönyveket.²⁰³ A visszaemlékezés szövegrésze Nagy Imre kivégzésének megítélésével kapcsolatban is fontos adalékként

---

²⁰³ Az 1956-os forradalom és szabadságharc hajdúnánási recepciójáról lásd: VÖLGYESI Zoltán: Helyi forradalom Hajdúnánáson 1956-ban. Hajdúnánás, 1993.

szolgál, láthatjuk azt, hogy a visszaemlékező mit gondolt a múltban, és ez a kollektív emlékezet hatására hogyan változott.

Király Erzsébet társadalmi kategóriákra vonatkozó fogalomhasználatáról: az ország lakóinak megnevezésére a memoárban a nép, a polgár, polgárság, az állampolgár szavakat használta, nyilvánvalóan ezt a rendszerváltás jellemző szóhasználata határozta meg. Király Erzsébet ezeket a fogalmakat szinonimaként alkalmazta a közemberek, bérből és fizetésből élők leírására. Ugyanakkor sem a munkás, sem a dolgozó – a szocialista ideológiában használt állampolgár értelemben – nem fordul elő a visszaemlékezésben. A visszaemlékezés és napló szövegében nyolcszor fordul elő a polgár szó, az 1990 előtti részben csupán a fenti idézetben, a többi a rendszerváltás utánra vonatkozó részben. Az állampolgár kétszer található meg és kizárólagosan az 1990-t követő szövegben. Az elvtárs szót ötször használja: Rákosi elvtársról; Kádár elvtársról; két esetben egyik munkatársa nevéhez köti és egy esetben általában említi az 1990 után vonatkozó részben: *„Persze tudom, hogy ingerültsége nem nekem szólt, de az illetékes elvtársnak hiába háborog, azon kívül nem akarja tudomásul venni, hogy nála sokkal szerencsétlenebbek is vannak.”* Az államszocializmus két meghatározó személye közül se Rákosi Mátyás se Kádár János nem jelenik meg politikai kontextusban a visszaemlékezésben. Egyszer említi az 1950-es évek első felének emblematisz figuráját Rákosi Mátyást, de ebben az esetben sem úgy, mint a hatalom egyik meghatározó személyét, hanem az első cigarettagyújtási élményéhez kapcsolódóan: *„Képzeld el kedves Naplóm egyszer a B. Marikával mentem kimenőre, nagyon jópofa volt, vidám, vicces és olyan fiús típus volt. Végig mentünk a korzón ez a (szegedi) csillagbörtön közvetlen közelében volt, állítólag Rákosi elvtárs is ott volt lényeg, hogy fiús tempójával a Marika becsalt egy kapu alá és elővett egy cigarettát, és mondta, hogy a füstöt le kell nyelni.”* Kádár Jánost pedig csupán, mint egy korszak névadóját említi a rendszerváltás utáni időszak összehasonlító kontextusában, amelyben a Kádár-rendszer valamelyest pozitív megítélést kapott: *„Először ők nagyon minimálisan segítettek, mert az adófizető népek fizettek és a nyugdíjasok hisz már harmadik éve nem kaptunk emelést miközben az élelmiszerek emelkednek és szinte minden a minőség meg egyre pocsekább. Viszont a Kádár-rendszer folyamatosan építette az országot, hogy legyen sok lakás, melybe ez a sok féreg betelepedett, a rászorulok mindég az utolsók mindenbe. Mióta Kádár meghalt egy lakást sem építettek (...)”*

A munkás szó egyszer sem fordul elő a szövegben, ugyanakkor háromszor használja a segédmunkás szót, hét esetben a szövönőt, többnyire mint tanult szakmáját. Paraszt hét esetben fordul elő, vagy társadalmi kategóriaként használja, vagy többnyire negatív töltetű jelzőként. A tanárok, tanítók, orvosok és rendőrök mellett a korszak eszményképe a kiváló dolgozó is feltűnik, az idealizált kiváló dolgozó anyát a normaszegő férjjel állította szembe visszaemlékezésében: *„Később elköltöztem, mert azért a poloskákat nem lehetett teljesen kipusztítani. A gyár mellett egy idős asszonyhoz kerültem. A mellette lévő lakásban lakott a lánya családjával, aki szintén szövönő volt, méghozzá kiváló dolgozó. A férje ezt a nagyszerű, kisfiát nevelő asszonyt nagyon sokszor megverte, mert mindég részeg volt és nőzött.”*

Király Erzsébet fogalomhasználata összecsúsztva, keveredve egy sajátos elegyet hozott létre a szövegben. Ezt erősen befolyásolhatta az, hogy rendszerváltás után

közbeszédből beemelt fogalmakat a szövegbe és visszavetített jelenségeket. Ugyanakkor írása különösen alkalmas arra is, hogy megfigyeljük a különböző történeti korszakokon átívelő kontinuitást, de egyben az egyén életén átszűrődő és lecsapódó jelentősebb politikai, társadalmi és gazdasági cezúrákból fakadó változási trendeket is érzékeljük.

Feltételezett apjával és annak családjával összefüggésben a birtokos megnevezés hat esetben, az uraság kétszer fordul elő a szövegben. Ezzel összefüggésben magára mint „hercegnőre” utal többször is a szövegben: „(...)igaz apám által birtokos hercegnő vagyok, de ez csak álom maradt, mert akkor nem tudtam, hogy ügyvédek is vannak a világon mert akkor örökölhettem volna.” Származási anyjával és annak családjával kapcsolatosan – tekintettel azok fizetett munkájára – a cseléd meghatározást használja: „Nagyon elgondolkodtam ezek mind a 3-an cselédek voltak azért dobtak el bennünket az uraságoknak csak addig kellették míg mi lettünk. Azért anyám férjhez ment egy paraszthoz akinek jó pár gyereket szült, ezek nem lettek eldobva.” A korábban vázolt történet nem lenne teljesen elképzelhetetlen, Király Erzsébet fogantatási és születési körülményei nem voltak szokatlanok a korszakban. Anyja feltételezhetően a gyermekmenhelyi törzslap alapján az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején – mint sok vidéki szegényebb sorsú lány²⁰⁴ – Budapestre szegődött háztartási alkalmazottnak, azaz cselédnek egy budapesti polgári háztartásába.²⁰⁵ E réteg cselédként való elszegődése volt túlnyomó részben az első saját családi háztartásán kívüli kereső foglalkozása.²⁰⁶ A 19. század végétől a visszaemlékezésben említett gyáli Jálics vagy Károlyi-gazdaságban is számos állandó gazdasági cselédet és alkalmi munkást alkalmaztak²⁰⁷, Király Erzsébet nagyanyja, talán nagynénje is, mint gazdasági vagy házi cselédek dolgozhattak valamelyik birtokon és anyja Király Margit oda mehetett a gyereket megszülni, ugyanis bejelentett lakóhelye a 11. kerületi, akkori Szent Imre herceg útja volt (ma Villányi út), valószínűleg egykori alkalmazójának lakása. A visszaemlékezésben az 1960-as évek közepén már az Alföld egyik tanyáján, születési helyétől, Kiskunmajástól mintegy 25 kilométerre lévő Balástya közelébe találkozunk Király Erzsébet anyjával **(6., 7. sz. fotó).**

Király Erzsébet apja ismeretlenként szerepel a gyermekmenhelyi törzslapján. A korabeli gyermekmenhelyi törzslapokon rendszerint megtalálhatjuk a következő bejegyzéseket az apára vonatkozóan „az apa ismeretlen”, „az apa ismeretlen helyen tartózkodik”, „az apa rendszeres keresettel nem bír”. A gyerekek menhelyre való beutalásának gyakran előforduló okai: az anya/apa elhagyta a családot; hajléktalan valamelyik szülő, vagy a gyerekeket a telepről utalták be valamilyen ok folytán. A 20. század eleji Budapesten az élveszületettek egynegyed része házasságon kívül született, tehát korabeli értelemben törvénytelen születésű volt. Ez az arány a két világháború

---

²⁰⁴ Gyáni Gábor kimutatásai szerint a budapesti cselédek valamivel több mint fele mezőgazdaságban dolgozó családi háttérrel rendelkezett, itt elsősorban kis- vagy törpeparcellával bíró napszámos családfenntartóra kell gondolni. A cselédség negyed része kisiparosi háttérrel, kis része pedig a szolgáltatásban dolgozók gyermekeiből került ki. (Gyáni 1983. 64-65. o.)

²⁰⁵ BFL VIII. 1127/428. doboz Magyar Király Állami Gyermekmenhely iratai.

²⁰⁶ GYÁNI Gábor 1983: 61.

²⁰⁷ Gyál történetéről lásd: CZAGÁNYI László: Gyál története – A település krónikája a kezdetektől napjainkig I-II., Gyál, 2010.

között mérséklődött, de az 1930-as évek végén még mindig 15,4%-os arányt tett ki.²⁰⁸ Viszont országos viszonylatban ezek a számok alacsonyabban voltak 7-10% közé esett.²⁰⁹ A századelőn e törvénytelen születésű gyermekek felét, a két világháború között harmadát cselédanya hozta a világra. Budapest viszonylatában ez a századelőn 2500-3000, az 1920-as, az 1930-as években 700-1000 csecsemőt jelentett évente.²¹⁰ Az újszülött gondozása apai támogatás nélkül az anyára és annak rokonságára hárult, sok esetben az anya rokonsága nem voltak olyan helyzetben, hogy képesek legyenek egy gyermeket felnevelni. A korabeli hivatalos szervek is elismerték, hogy: „A cselédi minőségben alkalmazott, tehát mások háztartásában s függő viszonyban élő egyéneket közigazgatási úton arra kényszeríteni se nem lehet, se nem célszerű, hogy gyermekeiket magukhoz vegyék, mert ez esetben keresetükben gátoltatva egészen illetőségi községük terhére esni kényteleníttetnek.”²¹¹

Ilyen körülmények között a cselédek gyermekei a fővárosi gyermekmenhelyre esetleg az anya szüleihez, rokonokhoz kerültek, vagy csekély díjazásért fejében vidéki dajkaságba adták: „Köztudomású, hogy nagy azon csecsemők száma, kik a fővárosban szolgálatban álló cselédektől törvénytelen származnak s kiket anyáik maguk – mivel velük szolgálatban álló nem fogadtatnak – nem gondozhatván, dajkaságba adni kénytelenek. Az ilyen megesett cseléd legtöbbször 6-10 forint havi bérnél többet alig kap, gyermekét tehát oly helyre – leginkább a közeli falvakba – törekszik dajkaságba adni, hol tartását csekélyebb havidíj mellett elvállalják, de hol aztán a gyermeket a csekély fizetésének megfelelően nem emlőn, hanem csaknem kivétel nélkül vizes marhatejen üvegből, vagy tejbe áztatott kenyérbélből álló ún. czuczlin szoptatják, mely tápláléktól a gyermekek nem csak nem gyarapszanak, hanem rövid időn teljesen elpusztulnak.”²¹² A felmérések alapján a csecsemő- és gyermekhalandóság igen magas volt a cselédek bér-dajkaságba adott gyermekei körében. Az 1920-as években a cselédanyák szülőitei közül minden ötödik a csecsemőhalál áldozata lett.²¹³ Király Margit, Király Erzsébet anyja 1920-ban, ugyanúgy házasságon kívül született.²¹⁴ A leányanyaság ebben a családban megszokott volt, Király Margit két leánytestvére is hajadonként hozott gyermeket a világra. A házasságon kívül teherbe esett nőknek az árvaszék nyújtott segítséget, azáltal, hogy tájékoztatták őt vagy törvényes képviselőjét az apával szembeni igények jogi úton való érvényesítés lehetőségéről, a születendő gyermek társadalmi helyzetéről és annak javítását szolgáló lehetőségekről: utólagos házasság, atyai elismerés, örökbefogadás.²¹⁵

Király Margit, az anya 1942. március 18-án Gyálligeten, rokonainál anyjánál vagy testvérénél²¹⁶ hozta világra a gyermekét. A korabeli előírások szerint a kiskorú hajadonok

---

²⁰⁸ GYÁNI Gábor 1983: 213.

²⁰⁹ VARGA István 2017:42

²¹⁰ GYÁNI Gábor 1983:213

²¹¹ GYÁNI Gábor 1983:214

²¹² gr. Károlyi Sándornénak, a Budapesti Első Gyermekmenhely Egylet alapító elnökének a 19. század végén írt beadványából. Idézi: GYÁNI Gábor 1983: 215.

²¹³ GYÁNI Gábor 1983: 213.

²¹⁴ A közösségi, családi támogatást nélkülöző árva, félárva, elhagyott gyermekek cselédnek szegődtetése általános volt a korszakban. A menhelyen nevelkedett leánygyermekeket cselédmunkára készítették fel.

²¹⁵ VARGA István 2017: 52.

²¹⁶ Miután anya és lánya ugyanazzal a névvel szerepe, nem lehet megállapítani.

gyermekének születési anyakönyvi kivonatát az anyakönyvvezetőnek át kellett küldeni a gyámhatóságnak, miáltal az értesült és intézkedni tudott. A házasságon kívüli születést a községi előjárásnak is jelenteni kellett és a kiskorú gyerekről nyilvántartást kellett vezetni.²¹⁷

A korabeli születési anyakönyveket átnézve még egyszer találkoztam Király Mária nevével, – azonos lehet az anya testvérével – aki 1943. június 17-én adott életet egy fiúgyermeknek, akinek az apja egy 28 éves borbélysegéd volt. 1910-1947 közötti időszakra vonatkozóan, az előbb említetteken kívül még három esetben fordult elő a Király vezetéknév: 1915-ben, 1927-ben és 1940-ben,²¹⁸ azonban ők névrokonok vagy a család távolabbi rokonai lehettek, tekintettel arra, hogy református felekezetűek voltak.²¹⁹ Király Erzsébet visszaemlékezésében részletesen taglalja vér szerinti családtagjaival való első találkozását és kissé zavarosan a fennálló rokonsági fokot és kapcsolatokat: „*Később Anyósommal elmentünk Gyálligetre a másik nagynénémhez, aki megmutatta a még meglévő heverő felét ahol Anyám engem megszült. Közölte hol lakik a Húgom pár házzal odébb ő is szőke volt mint Anyám, mosolyogva közölte velem, hogy ő tudott a létezemről mire olyan ideges lettem, hogy neki akartam rontani Anyósom vigyázott mert legszívesebben szét tapostam volna, pedig akkor utolsó hónapos terhes volt az első gyerekével. Ott hagytam a francba és később anyósom utánam jött és próbált csillapítani. Ezek után gyorsan teltek az események, megtaláltuk az unokabátyámat aki nagyon hasonlított rám és 4 kicsi fia volt, elmesélte, hogy ahol én születtem az-az ő Anyja, és katonatiszt volt mikor tudomást szerzett édesanyja hollétéről, aki előbb letagadta őt, hogy neki lenne egy fia és mesélte, hogyan sikerül anyját meggyőznie, hogy ő tényleg fia. Gondoltam jó firmák ez a 3 anya mindegyik eldobta az első gyermekét, de bátyám azért megbocsájtott neki és a másik utcába megnősült, hogy közel legyen anyjához. Sokáig nem beszélgethettünk, mert a felesége belepofázott, hogy hagyjuk abba ami volt az volt lényeg, hogy ők megértik egymást és nevelik gyerekeiket. Persze ezt az unokabátyámat Király Sándornak hívták. Végül elmentünk. Anyósommal és férjemmel elmentünk a Hársfa utcai Nagynénémhez, ahol megismertem az unokahúgomat aki nem igen tetszett nekem később kiderült, hogy neki is van egy bátyja, de nem tudja hol van. Ami számomra érdekes, hogy unokahúgomat Király Erzsébetnek hívták az anyját szintén és engem is. Az enyém meg Király Margit az édes húgom meg Király Margit. Apánk egyikünknek sem volt. Kérdeztem a Nénémet, hogy ők 3-an vannak testvérek vagy vannak-e még valahol? A válasz az volt, hogy voltak Bátyáik is, de valahol a Don-kanyarban meghaltak. Ezt úgy mondta mintha azt mondta volna nekem menjek a közértbe egy fél kilo kenyérért.” Király Erzsébet származási családjának nőtagjai az idézet alapján hasonló életpályát és a házasságon kívüli teherbeesés, illetve ennek kényszermegoldása tekintetében is hasonló megoldást választottak. A család nőtagjai részéről nem volt idegen – más megoldás híján, hiszen önmaguk és gyermekük eltartására nem voltak képesek – a házasságon kívül született gyermekek állami gondozásba adása. Ugyanakkor a szöveg az anyák érzéketlenségére,*

²¹⁷ VARGA István 2017:52-53

²¹⁸ Ebben az esetben az anyakönyv szerint a születésről szóló bejegyzés, illetve bejelentés a szülést követő 20. évben történt.

²¹⁹ MNL PML XXXIII. 1/V., VI., VII. és VIII. kötet Alsónémedi születési anyakönyvi másodpéldány (1910-1947)

közömbösségre is reflektál, a névadás is ezt erősíti meg, illetve az egyén helyettesíthetőségét és pótolhatóságát is sugallja, mintegy rámutatva a személy „fogyóeszközszerűségére”²²⁰ is. Király Erzsébet elmondása szerint egy ideig még tartotta a kapcsolatot VII. kerületben élő nagynénjével és unokahúgával, akikről fényképek is maradtak **(8., 9. sz. fotó)**. Az anyjától és a nagynénjétől kapott információk alapján a feltételezett apa képeről is tudomást szerzett. Elmondásuk szerint az apa a Jálícs család egyik férfitagja lehetett. Kevésbé valószínű (de nem kizárt), ugyanis az anyjának a bejelentett lakása Budán volt, a XI. kerületben, tehát nem túl gyakran fordult meg Gyálon, hogy erre sor kerülhessen.²²¹ Persze az is lehet, hogy Gyálon szolgált gazdasági cselédként és teherbe esését követően kellett elhagynia Gyált és ideiglenesen a fővárosban vállalt szolgálatot. Ugyanakkor az is figyelemreméltó, hogy a fogantatása júniusi hónapban kellett megtörténnjen, talán épp a kassai bombázást követően elrendelt mozgósításkor. Ennek azért van jelentősége, mert a néprajzi szakirodalomból jól ismert, hogy a katonai mozgósítások során megemelkedik a fogantatások száma.

Gyál 1896-ig Soroksárhoz tartozott, ekkor csatolták Alsómémedihez és ettől kezdve 1945-ig a község külterülete volt. A földterületek két birtokos tulajdonában voltak: 18,8%-a, Szőlősgyál Jálícs Gézáé, 81,2%-a gróf Károlyi Lászlóé volt.²²² A földterületek kikapcsolása már az 1910-es években megkezdődött. A növekedő népesség egyre több feladatot és anyagi nehézséget rótt a földbirtokosokra. Az 1920-as években a Jálícs- és a Károlyi birtokon is megjelentek a lakótelki parcellák és felépültek az első házak. Gyál területén már az 1920-as évektől mind a Jálícs-birtokon kialakuló Gyálszőlőn, mind a Károlyi-birtokon kikapcsolott Gyálligeten a nem mezőgazdasági foglalkozásúak, iparosok, kereskedők egyre nagyobb arányt képviseltek, a II. világháború alatt már ők voltak többségben a korábban betelepült, a majorságok lakosságával szemben.²²³ „*Őn okos ha Budapest mellett olcsó telket kis részletre Gyálligeten vesz*” Hirdette a kispénzű embereknek gróf Károlyi László felparcellázott lakótelkeket egy korabeli plakát.²²⁴ Az olcsó teleklehetőségeket kihasználva a szegényebb egzisztenciák mellett kisebb-nagyobb vállalkozók, módosabb polgárok, nyugdíjasok is megtelepedtek. A betelepültek családfőinek jelentős része a peremkerületek üzemeiben dolgozott és ingázott naponta vonattal, jó idő esetén kerékpárral a munkahely és a lakóhelye között. A lakosságszám növekedése következtében, amely 1941-ben 3515 főt tett ki, a lakosság igényeit kiszolgáló kiskereskedők, kisiparosok – cukrász, hentes, asztalos, borbély – is megtelepedtek Gyálon.²²⁵

²²⁰ Nem tekinthetünk el attól a tényről sem, hogy a történelmi, a csoport és egyéni sorstragédiák nem voltak a korszak közbeszéd diskurzusának tárgyai, sőt ezeket teljesen lefojtotta és tiltotta az uralom.

²²¹ A két világháború között a bentlakó cselédek többsége hetente egy napos – többnyire vasárnap délután – kimenőt, kapott munkaadójától. A cselédek ezt a rövid szabadidőt a cselédkorzón töltötték, ahol cseléd társaikkal találkozhattak, illetve itt kerülhettek kapcsolatba férfiakkal: iparoslegényekkel, katonákkal... stb.

²²² CZAGÁNYI László 2010: 237.

²²³ CZAGÁNYI László 2010: 255.

²²⁴ CZAGÁNYI László 2010: 257. *A gyálligeti lakótelkek kiállítását Károlyi központi irodája koordinálta olyan lehetőséggel, hogy: „Irodánkból minden vásár- és ünnepnap ingyen autójáratok indulnak Gyálligetre és vissza a parcellázások megtekintésére az előzőleg [térítés nélküli] jeggyel ellátott érdeklődők részére.”*

²²⁵ CZAGÁNYI László 2010: 260.

A feltételezett földbirtokos apára így emlékszik vissza Király Erzsébet: „*Később anyósomnak megint eszébe jutott valami és megint elmentünk Gyálra. Egy sarkon megállt és mutatta, hogy merre menjek, közben a csizmámmal kotortam szét a havat. Egy fehér rózsafüzér csillant meg, felvettem és zsebre tettem. Aztán anyósom mondta, hogy menjek, egy katolikus pap fog fogadni engem, kérjem el tőle az eredeti anyakönyvi kivonatomat. Odamentem, a kertben egy melegítőben volt az ember, jó napot kívántam és közöltem vele, hogy miért jöttem. Behívott a házba, valamit lapozgatott és mondta, hogy majd küldi a kivonatot. Én nem tartottam nagy jelentőségét ennek az egésznek, azonban többen megszólítottak, hogy jó, itt van az uraság lánya, még be is invitált egy asszony, hogy meséljen apámról. Abból kiderült, apámék többen voltak testvérek, akik birtokosok voltak, az egész Gyál nekik dolgozott. Az apám katolikus pap is volt, és én neki vagyok a lánya. 1947-ben elvették a birtokot, és mentek, ki merre látott, Amerikába. Egyedül apámék húga maradt Gyálon, de mentegetőzött és tagadta, hogy ő bármit is tud rólam. Ebben maradtunk, és én otthagytam a fenében.*” A Jálics család a nemesi rangot a 18. század végén nyerte el, ekkor adományozta I. Ferenc Jálics Kristófnak a tekintélyes budai polgárnak és mészárosmesternek. A család polgári foglalkozást is üzött. A hegyi szőlőket érintő filoxéra következtében megnőtt a homoki szőlők értéke, így Jálics Géza, a pesti bornagykereskedő Gyálon, a Károlyi családtól vásárolt birtokra szőlőt telepített és létrehozta a homoki szőlők termesztésének egyik legnagyobb központját. Jálics Géza az 1880-as években e birtokon szőlőt telepített és modern szőlészeti és borászati üzemet építtetett.²²⁶ A vizsgált időszakban a birtok felett az 1893-ban született Jálics Kálmán rendelkezett, aki 1925-ben vette feleségül dr. Fricke Izabellát. Közös otthonuk a gyáli birtok lett. A házasságból hét gyermek született, a legidősebb 1926-ban, a legfiatalabb 1945-ben.²²⁷ A család legidősebb fia, Ferenc 1926-ban született és katolikus pap volt. Azonban a 1941-ban, a mindössze 15 éves fiú ebben az időszakban végezte el a kőszegi katonai alreál iskolát és átkerült a marosvásárhelyi hadapródiskolába, ahol páncélosokon való szolgálatra képezték ki.²²⁸ A II. világháború után a család a kilakoltatás és birtokelkobzások után még megpróbált megélni egy kevés földből, a nagyobb lányok a közeli üzemekben vállaltak munkát. A család – a legidősebb lányt, aki itthon maradt a nagymamát gondozni, és a családfőt leszámítva, aki 1950-ben szabadlára helyezését követően elhunyt – 1956-ban elhagyta az országot és az USA-ba emigrált.²²⁹

A visszaemlékező második részletesebben felvázolható társas közege első férjének és annak családjának miliője. Az első férjjel kapcsolatban nem csupán szokványos házassági anyakönyv másolata maradt fent, hanem büntetőper iratanyag is. Király Erzsébet a visszaemlékezésében többször kitért első férjének családtagjaira. Házasságkötésükkor első férjének családja – a visszaemlékezés és a perirat²³⁰ alapján –,

---

²²⁶ CZAGÁNYI László 2010: 229.

²²⁷ CZAGÁNYI László 2010: 229.

²²⁸ JÁLICS Izabella 2011: 47.

²²⁹ JÁLICS Izabella 2011: 99-101.

²³⁰ Király Erzsébet sógorának 1961-es perirata szerint a család a XI. kerületi Lágymányosi út 17/b sz. alatt lakott. A korábbi, 1955. és 1958. évi perirat szerint a XI. kerületi Karinthy Frigyes út. 13. sz. alatti épületben laktak.

Budán a Lágymányosi utcában lakott. Három generáció – nagyszülők, szülők, a két fiú és azok házastársai – egy szobakonyhás lakásban laktak: „*Végül is hozzájuk mentem, de a Feri a sógorom is megházasodott és anyósom oda hívta őket, így ők aludtak a belső szobába a Nagyszülőkkel, mi meg Gyurival a konyhában aludtunk.*”

A férjről, a férj bátyjáról és anyjukról egy 1958-as, az egyik sógorról részletesebben egy 1961-es büntetőper irataiból, továbbá anyósáról még egy 1954/55-es becsületsértési ügy kapcsán is informálódhatunk. A volt férjet, annak testvérét és anyjukat a II. XI. XII. kerületi bíróság börtön és pénzbüntetésre ítélte magánszemély sérelmére *"tolvajszövetségben feltöréssel elkövetett lopás"* miatt 1958-ban. Az elsőrendű vádlott, a férj bátyja XI. kerületi lakosú, nőtlen, gyermektelen 1.500 forint jövedelmű 18 éves segédmunkás volt. A másodrendű vádlott, a férj, kiskorú, nőtlen, gyermektelen 900 forint jövedelmű segédmunkás volt. A harmadrendű vádlott, Király Erzsébet anyósa férjzett, három gyerekes, 320 forint jövedelmű házfelügyelő foglalkozású családanya volt. A perirat szerint a három vádlott, a társasházuk – sikkasztással letartóztatott²³¹ – egyik lakójának lakásába tört be. Míg az idősebb testvér behatolt a lakásba, addig a volt férj a lakásajtó előtt felügyelt, a volt anyós pedig a földszinten lévő liftajtó előtt őrködött. Az anya bűnrészességét saját maga és gyerekei is tagadták, csak később ismerte el felelősségét. A lopás során a lakásból több ruhaneműt, tárgyat vittek el így: „...*a szekrényből egy világos férfiöltönyt, egy kombinált öltönyt, melynek a zakója, s a nadrágja más színű volt, 5 db. férfiinget, 3 db. férfi alsónadrágot, 1 db. színházi látcsövet tokkal, 13 db. cseh gyártmányú ceruzát, 1 dobozt, melyben különböző szerszámok voltak, 1 pár mandzsétagombot, 2 tekercs magnetofon-szalagot, 1 pár fekete férfi félcipőt, 1 db. Zogky gyártmányú fényképezőgépet tokkal, 1 db. esőkabátot, 1 db. ballonkabátot, 1 db. kék vászont [sic!] shortnadrágot[sic!], ..., melegítő[sic!] nadrágot, összesen kb. 6000-Ft értékben...*”

Az elsőfokú bíróság az elsőrendű vádlottat 10 hónap börtönbüntetésre és 800 forint pénzbüntetésre, a másodrendű vádlottat 7 hónap börtönbüntetésre és a harmadrendű vádlottat 1 évi börtönbüntetésre és 800 forint pénzbüntetésre ítélték. Azonban a bíróság a börtönbüntetést mindhárom személy esetében 3 év próbaidőre felfüggesztette, tekintettel arra, hogy a vádlottak büntetlen előéletűek voltak, a fiúkat *"a házban rendesgyermeknek ismerték, munkahelyükről is kifogástalan magatartásukról adtak igazolást"* és fogva tartásuk alatt is példamutató, megbánó magatartást tanúsítottak. Az anya esetében enyhítő körülménynek minősült, hogy házfelügyelői teendőit kifogástalanul végezte, emellett idős szüleiről, gyermekeiről, férjéről kellett gondoskodnia. Azonban az ügyészség a harmadrendű vádlottra kiszabott ítélet nem találta megfelelőnek, így az ügy a fellebbviteli bíróságra került. A Budapesti Fővárosi Bíróság már az anya erőteljes felelősségét hangsúlyozta gyerekei büntetésében, és hangsúlyozta azt a tényt, hogy házmesterként az volt a feladata, hogy a ház lakóinak érdekeit szolgálja, ezzel szemben visszaélt helyzetével. A fellebbviteli bíróság kétségbe vonta azt is, hogy a család gondoskodásában olyan nagy szerepe lett volna, hiszen az idős szülők eltartásáról

---

²³¹ E perirat nyomát nem leltem.

sem kellett gondoskodnia, mivel ők végezték a társasház ház tisztítását. A fellebbezés során végül az anyát 6 hónap börtönbüntetésre ítélték.²³²

Király Erzsébet anyósának már korábban, 1954-ben volt egy bírósági ügye. Ugyanis egyik szomszédasszonya becsületsértés miatt pert indított ellene és – a név alapján feltételezhetően – annak sógornője ellen, melynek keretében az első fokú bíróság 200-200 Ft pénzbírságra ítélte őket. P. Ferencné – aki már ekkor a házfelügyelő volt – és a ház egyik lakója között haragos viszony állt fent, ugyanis P. Ferencné három gyereke rendszeresen nagy kiabálást, lármát csapott a házban. Emiatt az egyik lakó, aki éjjel dolgozott és nappal aludt nem tudott rendesen pihenni, ezt többször szóvá is tette P. Ferencnének, mint házfelügyelőnek. A pereskedés konkrét kiváltó oka az volt, hogy a gyerekek ismételt nagy lármát csaptak a légópincében, mire a korábban említett lakó szólt a gyerekeknek, akik erre megkopogtatták az utca felőli ablakát, amit a feleség tett szóvá a házfelügyelőnek, aki az alábbi mondattal fogta rövidre a beszélgetést: *„ha nem tetszik kinyalhatod a valagamat.”*²³³ Az ügy azonban az elsőfokú bíróság ítéletével nem ért véget, hanem fellebbviteli bíróságon folytatódott, amelyből egy sokkal szövevényesebb történet rajzolódik ki. Ugyanis kiderült, hogy az említett lakó felesége mellet tanúskodó, szintén a társasházban lakó személy volt korábban a házfelügyelő, akinek helyére a szakszervezet P. Ferencnét helyezte, és így közöttük megromlott a viszony. A másik szintén ellene valló lakóval azért mérgesedett el a viszonya, mert egyszer annak lakásán bejelentés nélkül férfiak tartózkodtak, így a házfelügyelő kihívta a rendőrséget. A haragos viszony miatt a fellebbviteli bíróság a tanúk vallomását nem fogadta el, a fellebbezést elutasította és a vádlót a költségek – konkrét összeg megjelölése nélkül – megfizetésére kötelezte.²³⁴

Király Erzsébet volt anyósával szinte annak élete végéig kapcsolatban vele összefüggésben az utolsó bejegyzés a visszaemlékezésben 1999. június 17. keltezésű. Ezen felül leveleztek is egymással, amelyből kettő darab megmaradt a személyes iratai között. Az egyik fennmaradt levél 1986 februárjában íródott, volt menyének címezve, amely alapján Király Erzsébet anyósáról leleményes, érdekérvényesítésre törekvő kép rajzolódik ki: *„A munkabéredre vonatkozóan azt mondták a Blaha Lujza téren, hogy még félévig önkényes kilépő vagy. Ma került kezembem egy Szabad Föld, ami másként ír. Mellékelem! Ha nem a munkahelyeden reklamálhatod a pénzt és a vállalati ügyvédhez fordulj korigálásért. Erzsikém még nem fordult elő velem, hogy a kérésem félreértették, sőt bebolondítottak, hogy megmagyarázzák miért ráznak le. Node a harmadik minisztériumi leiratot remélem nem rázhatják le. Elég kiadós. [...] Remélem van munkahelyed most, de legalább betegállományban vagy. Elküldtem neki a kereseti kimutatásodat is, ezért azt nem tudtam neked visszaküldeni. Délelőtt otthon vagyok, ha nem találsz, akkor várj meg vagy aládába dobj üzenetet. Mindentől függetlenül jelentkezz az illetékes lakáshivatalban is, biztos ami biztos. A XII kerületben nagyon fognak neked örülni. Ez a dolguk, a ménkü beléjük vághatnak, vagy úgyis attól félnek. Erzsikém a mellékelt újságcikk szerint téged nem alkalmazhattak önkényes kilépőnek ennél a*

²³²BFL XXV. 4/853 doboz Büntetőperes iratok, ügyszám 1958-6463

²³³ BFL XXV. 4 Büntetőperes iratok, ügyszám 1955-2208

²³⁴ BFL XXV. 4 Büntetőperes iratok, ügyszám 1956-762

vállalatnál. Jó kis pénzről van szó. Keresd fel a vállalati ügyvédet, de előbb a munkaiügyist és kérj felvilágosítást. Ha elutasítanak, perelünk akkor is ha már nem vagy ott. Legalább is rájuk uszítom a fél világot persze csak veled megbeszélve mostmár.”²³⁵

Az egyik sógoráról is egy részletesebb kép rajzolható meg egy 1961-es perirat alapján, amely szerint fél év börtönbüntetéssel sújtották tiltott határátlépés miatt. A periratról azonban ennél jóval fontosabb adatok is kirajzolódnak. Egyrészt szembesülünk azzal, hogy a volt sógornak 1956. október 25-én a Deák téren maradandóan megsebesült a jobb lába. Ennek a ténynek az említése az előző peranyagból teljesen kimaradt. A tárgyalás során a szökési kísérletet azzal indokolta, hogy azért akart Nyugatra szökni, mert múltábat akart magának csináltatni. Az apa vallomása szerint 1961 elején felmerült, hogy a lábán további csonkítást kell végezni. Az apa továbbá hangsúlyozta, hogy a fiának csúnya volt a lába, kelések voltak rajta és ezért sokszor el volt keseredve.²³⁶ Ebben az esetben is egy kétes elem keveredik, a „további csonkítás” feltételezi, hogy már 1956-ban csonkítást végeztek a sógor lábán. Amennyiben így volt, akkor az 1958-as betörés során – a vallomás szerint – hogyan mászhatott be a bejárati ajtón lévő keskeny ablakon és ezt miért nem az egészséges öccse tette?

A visszaemlékezésében Király Erzsébet „ügyeskedőnek” és leleményesnek vázolta fel első férjét, akinek több esetben nem volt munkahelye, elvette felsége pénzét, emellett kicsapongó és erőszakos volt: „Utána meglepődve kérdeztem tőle, hogy nem dolgozni kell menned? Hisz minden reggel eltűnik otthonról az én odakészített minden reggeli 20 Ft-tomból. Gondolván egyszer majd csak kapok tőle fizetést. [...] Közben telt az idő Gyuri nem dolgozott nőkhöz járt, végül bevittem a Rádió Technikai Gyárba betanult esztergályozni, mivel sok lányok voltak, akik prégépen dolgoztunk, kikezdett velük...” Király Erzsébet első férje a visszaemlékezés és a megőrzött fénykép (10. sz. fotó) tanúsága szerint az Egyesült Államokba szökött és jó anyagi körülmények között élt állítása szerint kétes forrásból szerzett pénzből: „Szegény anyósom a napokban volt nálam, mivel nagy nehezen jön már a jó idő, ilyenkor mászkál mindenfelé, pedig nagyon rossz állapotban van, de nem hagyja el magát. Büszkén mondta, hogy jön a Gyuri haza és a Hilton szállóba fog menni olyan gazdag. [...] 1997. szeptember 2.-án a volt anyósom volt itt mondván a Gyuri már visszautazott Amerikába és engem vádolt most is, és dicsérte a nőt aki teste által tartotta el Gyurit és gazdagodtak meg.”

Összegezve első férjének családtagjairól a periratok, visszaemlékezés és magánlevelek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy jól ismerték, és jól tájékozódtak abban a közegben, amelyben élniük, vagy túlélniük kellett, ismerték a kódnyelveket, érdekérvényesítő taktikáik jól kidolgozottak voltak. A volt anyós nemcsak kitervelte egy lakás kifosztását, hanem emellett, a visszaemlékező szerint, járva a hivatalokat, kiderítve a visszaemlékező származását, levelet írt volt menyé lakásigénylésével kapcsolatban nem csak az illetékes hivatalnak, hanem a Népszava Szerkesztőségének is. Az általa írt levelekből is az elszántság, határozottság tükröződik.

²³⁵ P. Ferencné levele (1986) Király Erzsébet személyes hagyatékából.

²³⁶ BFL XXV 46 Büntetőperes iratok. ügyszám: 1961-2664

Király Erzsébet harmadik társas közege, amelyről egy viszonylag összetettebb kép rajzolható meg – köszönhető a levéltári iratoknak – az a Csillaghegyi Lenárugyár társadalmának vékonyka szelete. Király Erzsébetről munkahelyeivel összefüggésben nem találtam iratanyagot, azonban a visszaemlékezésben vezetőknévvel említett baráti körének néhány tagjáról igen. Király Erzsébet az 1960-as években szűkebb baráti köréhez tartozó A. Erik, **(11. fotó)** ifj. Cs. Jenő és János **(12., 13. sz. fotó)**, őket többször is megemlítette visszaemlékezésében. A. Erikről fegyelmi és bírósági ügyeivel összefüggésben maradtak fenn iratok, id. Cs. Jenő és ifj. Cs. Jenő kapcsán azért, mert a gyár tőzsgárdájához tartoztak. K. Ilona barátnője vonatkozásában is találtam levéltári iratanyagot, ugyanis a KISZ titkár a lenárugyár igazgatójához fordult levélben azzal a kéréssel, hogy tegye lehetővé azt, hogy tizenkilenc, a gyárban dolgozó fiatal – amely között a barátnő neve is szerepel – az 1960. augusztus 5-én délután kettőkor tartandó összehívású értekezleten részt vehessen.²³⁷ Az említett barátnő és munkatárs így tünik fel a visszaemlékezésben: „*K. Ili is a gyár környékén lakott, oda mentünk hozzá, ahol a háziasszony vetetett velünk a saját borából fél litert és ezt kortyolgattuk miközben zene szólt a rádióban és elkezdtünk Évával sírni, Ili meg mosolygott rajtunk. Most jutott eszembe, hogy a "Ciao-bambinot" játszották és ezen sírtunk.*”

A gyári személyi kartonokból viszonylag sok részlet megtudható A. Erikéről, aki vegyszerraktári és kikészítő munkásként dolgozott 1958. november 28. és 1961. július 12. között a Csillaghegyi Lenárugyárban. A. Erik 1915-ben Szegeden született, apja a magyar hadsereg műszaki alezredese volt, aki 300 négyszögöl telekkel és háromszobás családi házzal rendelkezett Rómaifürdő városrészhez tartozó Keve utcában.²³⁸ A. Eriket egyetemi tanulmányai alatt hívták be katonának a II. világháborúban, 1947-ben főhadnagyként szerelt le. 1951-53 között a családot kitelepítették. Feleségétől különvált, egy gyermeke volt.²³⁹

Az 1950-1960-as években a politikai rendőrség külön figyelmet szentelt azoknak, akik elégedetlenséget szítottak a gyárban, sőt még azt is ellenséges megnyilvánulásként tartották számon, ha valaki a túlórás ellen szólalt fel.²⁴⁰ A politikai rendőrség egyik tájékoztató jelentése így idézi az egyik munkás háborgását: „*letelt a munkaidőd, állj fel, hagyj ott mindent. Mit dolgozol ezeknek, hiszen a pénzt ők teszik zsebre, te pedig melózhatsz*”²⁴¹ Király Erzsébet így emlékszik vissza A. Erikre: „*Később odakerült egy ember A. Eriknek hívták, kiderült, hogy vegyész mérnök és a Chinoinból kirúgták valamiért. Nekem jópofa embernek tűnt. Együtt jártunk a Halászkertbe, ami a Nánási úton volt a gyártól pár lépésre, ő mindig egy kisfröccsöt ivott, míg mi málnát vagy Bambit, a fiúk sört. Erik közölte velünk, hogy nekünk fogalmunk sincs, hogy hány méter árut lopnak el a fejesek naponta és, hogy nekünk csak ezerkétszáz forintot fizetnek havonta.[...] Erik a gyárral szembe lakott egy kis fülkeszerűségben. Abból a nagy emeletes házból csak ez jutott neki, amit ő a két kezével épített a családjának. A lánya és*

²³⁷BFL XXIX. 539. 53. doboz

²³⁸ Budapesti Háztulajdonosok címtára (név- és lakjegyzéke) 1938, 1939 (Budapest, 1938) III. kerület (https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_19_022_02/?pg=85&layout=s)

²³⁹ Király Erzsébet a visszaemlékezésében három gyereket említ.

²⁴⁰ BELÉNYI Gyula 2009:172.

²⁴¹ ÁBTL O-13./582. Tájékoztató jelentés. 1964.dec.16. Idézi: BELÉNYI Gyula 2009:172.

a fia velünk voltak egyidősek. A felesége mellette lakott kisfiával a földszinten egy szoba összkomfortban, ez volt a harmadik gyereke, de nem éltek együtt az asszonnyal. Elmondta, hogy elvették a házát és egy piszkos kommunista foglalta el. Igaz lehetett, mert mikor egy dagadt pali kikönyökölt az ablakba és Erik bátya észrevette, bizonyos szavakkal ordított fel. Mikor megelégtették mocskolódását följelentették, így beidézték a Fő utcába. Minket is magával vitt és mondta, hogy jegyzeteljünk. Ilivel irkáltunk, én éppen azt írtam, hogy a dagadt pali miket mond, mikor a bíróság észrevette és elvették tőlünk a papírokat és Eriket megfegyelmezték. A végén mégsem adtak neki igazat, nem kapta vissza az egyemeletes házát. Később a gyárból is kirúgták bujtogatás miatt, nem bírta tartani a száját. Elhelyezkedett valahová segédmunkásnak, de a kapcsolatot tartottuk. Engem pedig minden vasárnap elvitt a Dagályba, úszni tanított. Az úszómester öt forintért egy órát tanított. Hazafelé gyalog mentünk a hosszú Árpád-hídon, én énekeltem neki azt a dalt Kovács Erzsitől, hogy »Tűzpiros virág volt minden csókod kedvesem« nagyon tetszett neki és nekem is ez volt a kedvenc számom, meg az, hogy »Engem nem lehet elfelejteni, értem könnyeket illik ejteni.»

A. Eriknek az csillaghegyi gyár iratai alapján 4 esetben volt bírósági ügye: 2 esetben rágalmazás, 1 esetben izgatás és 1 esetben feljelentés. Az első büntetőügye 1955-ben volt, az államrendre alkalmazott lealacsonyító kifejezés használata miatt. Ez még korábbi munkahelyén, a Tejipari Vállalatnál volt, akkor a bíróság hat hónapra ítélte, háromévi felfüggesztéssel.²⁴² 1960 és 1965 között rágalmazás, izgatás és hivatalos személy megsértése miatt több esetben: előbb az épp aktuális munkahelyén fegyelmi eljárást majd büntetőpért indítottak ellene.²⁴³ Az egyik iratban ez található róla: „Volt horthysta katonatiszt létére állandó demagóg szólamaival a dolgozók érdekei védőjének igyekszik feltüntetni magát és törekszik lejáratni a jelenlegi vezetőket, alaptalan rágalmaival.”²⁴⁴ Fegyelmi ügyét a Csillaghegyi Lenárugyár vegyészraktárának osztályvezetője kezdeményezte 1960 késő nyarán. A gyár akkori igazgatója teljes mértékben támogatta a fegyelmi vizsgálat lefolytatását, sőt az alábbi szavakkal szorgalmazta azt: „...felkérem, hogy A.-nak az Ön osztályára történő helyezése előtti és most felmerült kérdésben, a kikészítőben a technológiai fegyelem lazításával[sic!] kapcsolatos kérdést is vizsgálja ki és a fegyelmi eljárás során e kérdésben is – annak ellenére, hogy ez nevezett előző munkahelyén történt – az eljárást folytassa le.”²⁴⁵

A. Eriknek a gyári alkalmazott technológia kapcsán újítási javaslatai is voltak. Újítási technológiai javaslat a dolgozók részéről nem volt ismeretlen, a gyár vezetősége ez ösztönözte, külön költségkeret is volt az újítók jutalmazására.²⁴⁶ Az 1950-1960-as évek fordulóján általánosan évente 250-300 javaslatot adtak be a gyár dolgozói, amelynek több mint felét elfogadták, és az újítók pénzjutalomban részesültek.²⁴⁷ A. Erik újító találmányát azonban a gyár nem volt hajlandó elismerni, emiatt A. Erik fellebbezett, ennek következtében az ÜB elnöke ezen újítás elbírálására a Műszaki Egyetem Kémiai

²⁴² BFL XXIX. 539. 25. és 52. doboz

²⁴³ BFL XXIX. 539. 52. doboz

²⁴⁴ BFL XXIX. 539. 25. doboz

²⁴⁵ BFL XXIX. 539. 53. doboz

²⁴⁶ BFL XXIX. 539. 53. doboz

²⁴⁷ SZÉNÁSI Éva 1988:69.

Technológiai Tanszékének szakmai véleményét kérte. Az A.-ügynek aposztrofált történeusről a gyár vezetősége – a levél aláírás nélküli – Könnyűipari Minisztérium Len-Kenderipari Igazgatóságához fordult azzal zárva sorait, hogy „*Ez is jellemző arra, hogy A. ügyeivel mennyit kell foglalkozni. Kérem a megtekintésre csatolt iratokat majd részemre visszaküldeni, mert azokra, ahogyan az ügyeket és nevezettet ismerem még többször szükségünk lesz.*”²⁴⁸ Végül a Csillaghegyi Lenárugyár rágalmozás miatt fegyelmi úton elbocsájtotta 1961. július 12-én, majd az I-III. kerületi bíróság 9 hónap börtönbüntetésre ítélte, amelyet felfüggesztett.

A későbbiekben, újabb per keretében 1965. június 17-én a budapesti I. és III. kerületi bíróság A. Eriket tíz hónapnyi szabadságvesztésre ítélte, egyrendbeli folytatólagosan elkövetett hivatalos személy megsértésében azzal, hogy a vádlott nem bocsájtható feltételes szabadlábra, továbbá a perköltség megfizetésére kötelezték. Ahogy Király Erzsébet is említi a házat államosították, ebből kifolyólag A. Erik nem volt hajlandó a lakbért rendszeresen fizetni, továbbá az ezzel kapcsolatos postai feladószelvényekre az alábbi megjegyzéseket írta: „*A személyi kultusz önkényének tartósítói kényszerítésére lakbértartozásként*”; „*A Rákosi klikk terror és önkényének tartósítói: Gerhard és Jurcsó kényszerítésére, A. Erik, elrabolt családi.* A Erik a személyi kultuszt tette felelőssé emellett – több valójában nem munkásszármazású személyhez hasonlóan – saját munkásszármazását hangsúlyozta és tisztában volt az 1959-ben megtartott VII. pártkongresszus határozataival, amely elhatárolta magát a Rákosi-féle vezetéstől, és hangsúlyozta a személyi kultusz legyőzését és a szocialista törvényesség biztosítását. A hatalom által ellenségnek titulált A. Erik saját perében a hatalom érvrendszerét alkalmazta és szókészletét használta arra, hogy „harcát a lakásáért” legitimáltá tegye a bíróság szemében: „*III. kerület Keve utca 53. sz. alatti ház, családi házunk, személyi tulajdonom. Otthonunkat nagyapám, szüleim és testvéreimmel a közösségért végzett munka ellenértékéből és a családi ház építésére kapott „LÁB” kölcsönből építettük. Ezen házat a személyi kultuszból származó terror és önkény végrehajtói elhurcoltságunk idején törvényellenesen elvették tőlünk. Ezen állapot megszüntetését, amely a Munkáshatalom eszmei tisztaságát is sérti – a Párt és Kormány többször elrendelte, de esetemben is az önkény klikk még aktív tagjai a felelősségvonástól félve, továbbá egyéni érdekből az önkényállapotot tartósítják. Ezek közé tartozik Ön is G. Úr. Ön és Elődei 1951 óta részesei egy munkásszármazású honvád tiszt és családjának üldözésében, az önkényállapot tartósításában. [...] A Munkáshatalom tagjait, évek óta üldözött munkásokat támad, amikor létalapunktól, Otthonunktól akar újra megfosztani. „Felmondás”-ával. Az ember hovatarozását tettei igazolják. Térjen Nép Államunk államigazgatási helyén dolgozóktól megkövetelt öntudatra! Számolja fel elődei büntetéseit! Teljesítse a Párt és Kormány utasításait a VII. Pártkongresszuson a személyi kultusz maradványainak felszámolására tett – kommunistákra kötelező – határozatait.*”²⁴⁹ A. Erik ellenzéki megnyilvánulása mellett, munkásszármazásuként aposztrofálva magát átvéve a hatalom kliséit, nyelv- és érvrendszerét igyekezett saját érdekeit érvényesíteni, és emellett a szakmai előrelépés tekintetében is voltak

²⁴⁸ BFL XXIX. 539.53. doboz

²⁴⁹ BFL XXIX. 539. 52. doboz

próbálkozásai, azonban ezek a megmaradt iratok szerint mind sikertelenek voltak. Király Erzsébet elbocsájtása kapcsán is tanácsokkal látta el a nőt, ugyanis terhességi rosszullétei miatt, több gyárból is elküldték: „Azonban míg fizetést nem kaptam, nem volt egy fillérem sem. Erik bátyámnak eszébe jutott, hogy jelentsük föl a Budafoki Goli Textilgyárat, amiért elküldtek terhesen, és sehol sem tűrték meg az állandó rosszullétem miatt.” A visszaemlékezés még arról informál, hogy A. Eriken idővel a zavarodottság jelei mutatkoztak: „Közben Erik bátyámon éreztem, hogy nem stimmel valami, míg kint voltam a klozeton a kimosott gönceimet be akarta a kályhába dobálni, alig tudtam megmenteni, de rövidesen el kellett mennem tőle.

A. Erik személye, élete mellett teljesen más karakterű gyári alkalmazottakról, akikkel Király Erzsébetnek közelebbi-távolabbi baráti-ismerősi kapcsolata volt, maradtak fenn hivatalos iratok. Egy család három tagjáról van szó, akik ebben az időszakban a Csillaghegyi Lenáru gyárban dolgoztak. Király Erzsébethez hasonló korú Cs. Jenővel és Cs. Jánossal nem csak együtt dolgozott, hanem a szabadidőt is együtt töltötték, közösen jártak kirándulni, zenés-táncos helyekre, a Római-partra és strandra is, erről a visszaemlékezés mellett, a testvérpár által készített több fénykép is tanúskodik **(14. sz. fotó)**. Apjuk id. Cs. Jenő, a gyár raktárvezetője volt, két legidősebb fia a gyárban dolgozott, őket említi Király Erzsébet, a többi fia iskolás és óvodás, lánya szabóipari tanuló volt az 1950-es évek végén. A felesége, aki korábban a Csillaghegyi Téglagyár²⁵⁰ dolgozója volt, később a lenáruban mint takarítónőt, majd mint csévekiadót alkalmazták.²⁵¹ A 9 tagú család a gyár egyik, a III. kerületi Pozsonyi utca 2. emeleti 2 szobás összkomfortos lakásában lakott, amelynek elcserélését kérték ugyanebben a házban lévő földszinti, szintén a gyár szolgálati lakásával 1955 novemberében. Cs. Jenő a lakáscsere igénye mellett azt is kérte, hogy ő, illetve családja a társasház házfelügyelői tevékenységét is elláthassa. A gyár a lakáscserehez hozzájárult.²⁵²

Id. Cs. Jenő kihasználva a lehetőségeket és a politikai elvárásokat is teljesítve szépen haladt a gyári ranglistán. A személyi kartonjából annyi derül ki, hogy a 1915-ös születésű Cs. Jenő előbb önálló fodrászmesterként, majd a II. világháború alatt az Újlaki Papírgyárban, a Rossemann Gépgyárban, az Újlaki Téglagyárban dolgozott. A téglagyárból 1947-ben bocsájtották el mivel létszámfelettinek minősült. Ezt követően helyezkedett el a Csillaghegyi Lenáru gyárban előbb segédmunkásként, majd 1951-ben a párttitkár javaslatára megbízták a segédanyagraktár vezetésével, így raktárvezető lett. Ezt követően végezte el a dolgozók iskolájának 7-8. osztályt, 1962-ben képesített könyvelői, 1964-ben felsőfokú anyaggazdálkodási vizsgát tett. A források arról tanúskodnak, hogy politikailag is megbízhatónak számított, 1933-1935-ben részt vett a fodrászok szakszervezetében, és az ellenzéki mozgalomban, 1945-től volt párttag, a gyár tagfelülvizsgáló bizottságának egyik tagja volt, a forradalomban nem vett részt, sőt bírálta azokat a párttagokat, akik a forradalom alatt nem láttak „világosan”. 1958-tól munkásör, több szervezetnek, így a textilszakszervezetnek, a Vöröskeresztnek tagja és úttörő pártoló

---

²⁵⁰A Csillaghegyi Gyárról lásd Kemény István remek tanulmányát: Csillaghegyi Téglagyár munkásai. In: KEMÉNY István: Velünk nevelkedett a gép. Budapest, 1990. 21–29. o

²⁵¹BFL XXIX. 539. 26. doboz

²⁵²BFL XXIX. 539. 52. doboz

tag is volt.²⁵³ 1960-as gyári értékelés elismerve id. Cs. Jenő szorgalmát, egy kifogást említett az önállóság hiányt. A vázlatos „mintakáder” karrierbe egy gyanús elem keveredik. Egy N. Sándor nevezetű személy a gyár igazgatójánál, Bárkányi Imrénél 1960-ban megvádolta a raktárvezetőt azzal, hogy nyilas párttag volt. Erre az igazgató és a raktárvezető is eljárást, feljelentést kezdeményezett N. Sándor ellen.²⁵⁴ Akinek múltjáról annyi tudható, hogy a háború alatt a helyi rendőrségnél dolgozott, illetve az 1945-ben létrehozott MKP helyi szervezetének lett tagja. Ekkor a kommunista pártszervezet a szociáldemokrata párt helyi szervezetével²⁵⁵ együttműködve megalapította a Lenipari KFT-t, amely keretében működött a csillaghegyi gyár. A Lenipari KFT-ben a kommunisták vezető szerepet játszottak, a kezdeményezésükre jött létre az Üzemi Bizottság, amelybe a két párt képviselői egyformán kerültek be, a titkári funkciókat N. Sándor látta el.²⁵⁶ Azonban N. Sándort az 1950-es évek elején eltávolították a gyárból, letartóztatták és a pártból is kizárták, később rehabilitálták. Így az igazgatót 1960-ban azért kereste fel, hogy régi munkakörébe visszahelyezzék, ennek következtében tett látogatást a gyárban, és ekkor hívta fel az igazgató figyelmét arra, hogy „*a gyárban régi nyilasok irányító munkakörben vannak*”.²⁵⁷ Később N. Sándor visszavonta nyilatkozatát, amelyet elmondása szerint az igazgató kérésére és sugalmazására tett, és írásban közölte, hogy az általa állítottak valóságáról nem győződött meg, azok gyári pletykákon alapultak, és csak arról volt tudomása, hogy az illető leánytestvére – aki ekkor szintén a gyárban dolgozott, mint kivarró és MSZMP tag volt – volt nyilas párttag.²⁵⁸ Id. Cs. Jenő két világháború közötti politikai működéséről a gyári személyi dokumentációban csupán az található, hogy 1938-ban belépett a Szociáldemokrata Pártba, de önéletrajzában szereplő véleménye szerint: „*a helyi öreg szocdemek csak kártyával foglalkoztak nem politikával*”, így kilépett onnan.²⁵⁹

Id. Cs. Jenő gyerekei – hat fia (Jenő, János, Emil, Mihály, Imre, Sándor) és egy lánya (Ilona) – közül kettő is a gyárban dolgozott az 1960-as évek elején, az egyik mint hengerszerelő, a másik a csomagoló üzemben.²⁶⁰ A fiatalabb fia, Cs. János 1960-ban kilépett a gyárból. Legidősebb fia, Cs. Jenő KISZ vezetőségi tag volt, jó munkájáért többször díjazták pénz- és tárgyjutalommal. A gyárban szövőmunkásként kezdett el dolgozni, majd hengerszerelőként foglalkoztatták, később segéd művezető és művezető lett, és elvégezte az ipari technikumot is. 1979-ig volt a gyár gépmestere. „*Művezetői tevékenységére a fegyelmesség jellemző. A főművezetője utasításait végrehajtja. Szakmai problémák esetén nem szégyell a főművezetőjétől, de az idősebb, gyakorlottabb művezetőktől sem tanácsot kérni. Munkatársaival jó viszonyban van. A szövőkkel nagyon nyugodt. Az idősebb szaktársakkal szemben tisztelettudó, mindig udvariasan és finoman*

---

²⁵³ BFL XXIX. 539. 26. doboz

²⁵⁴ BFL XXIX.539. 53. doboz. Az igazgató külföldi kiküldetésre hivatkozva a bírósági tárgyaláson nem jelent meg.

²⁵⁵ A szociáldemokrata párt helyi szervezetét Gondos Lajos művezető hozta létre.

²⁵⁶ BFL XXIX. 539. 26. doboz és SZÉNÁSI Éva 1988:40.

²⁵⁷ BFL XXIX.539. 53. doboz

²⁵⁸ BFL XXIX. 539. 53. doboz

²⁵⁹ BFL XXIX. 539. 26. doboz

²⁶⁰ BFL XXIX. 539. 26. doboz

beszél. Jól együttműködik a váltó művezető társaival. A parti átadásánál a napi műszaki jellegű problémákat alaposan megvitatják."²⁶¹ – áll a minősítésében. Politikailag egy kifogás merült fel ellene az, hogy a művezetői hármas követelmény egyikével a beosztottak politikai nevelésével nem igazán foglalkozott.²⁶² Az említett Cs. fiúkat Király Erzsébet többször említette, de nem a munkahelyével kapcsolatban, hanem közös szórakozás és szabadidőeltöltés kapcsán: „*Később megismerkedtünk a Cs. testvérekkel Jenővel, öccsével Janikával és barátaikkal. [...] Ilivel és Évával alig vártuk, hogy felépüljön a Duna Kioszk vendéglő, lejártunk a Cs.-ékkal a Dunára és figyeltük mikor lesz kész. Természetesen nyitáskor mi voltunk az elsők és mivel nagyon jó volt a zenekar, áttáncoltuk az éjszakát és reggel mentünk dolgozni a szövőgyárba. [...] Munka után mindég lementem a Dunára, nagyon sokat szórakoztunk, a Cs. Janika, aki pont velem volt egyidős és neki nagyon szép lányos arca volt, nagyon szeretett volna velem járni, de a bátyja, Jenő is tetszett, de csak barátok voltunk, sok fényképet csináltak, ez emlék maradt. [...] Valamilyen módon Ili értesült rólam, nagyon megörültem neki, mikor bejött hozzám, pár nap múlva az ablakon kinézve két kézzel integetett a Cs. Janika, intettem neki, hogy menjen el mire ő felkiáltott, hogy szép vagyok, de nem érdekelt. Ő is szép magas hullámos hajjú fiú volt, de mivel ők sokan voltak nem akartam a családjukba kerülni, éreztem mennyire fáj neki az én közömbösségem, de gondolom azért megtalálta kedvesét.*” A Cs. család Szénási Éva Csillaghegyi Lenárugyár történetéről írt könyvében úgy jelenik meg, mint régi munkásdinasztia család. A család számos tagja az 1970-es, 1980-as évek végéig a gyár alkalmazásában volt: a már korábban említett Jenő 1979-ig, Sándor nevű fiú asztalosként dolgozott szintén 1979-ig, feleségét 6 éven keresztül dublázóként foglalkoztatták. Két másik fiútestvérük Emil csőszerelőként dolgozott a gyárban. Mihály villanyszerelőként majd a villanyszerelők csoportvezetője lett. Vidékről származó felesége szövönőként majd dublázóként dolgozott. Imre nevezetű fiútestvér felesége 1983-ig a gyár könyvelője volt. Id. Cs. Jenő két unokája is vállalt nyári munkát a gyárban. Leánytestvére – akiről már korábban volt szó – B. Adolfné kivarróként dolgozott, és a gyárból ment nyugdíjba.²⁶³ Király Erzsébet 1981-es évre vonatkozóan egy Cs. Jenővel való véletlen találkozásra így emlékezett vissza: „*Néha kellett a napi bevételt postára vinni a Nyugatiba, egyik alkalomkor nagy meglepetésemre elém toppant egy pénzügyőr, ez a Cs. Jenő, jó barátom volt. Kicsit megnyúlt az arca, a játékgyárban a felesége mesélt róla, hogy ott dolgozik. Mert munka közben, ahogy beszélgettünk akkor derült ki, hogy ő Jenő felesége. Időnk haladtával sajnos megváltoztunk és bizony már nagyon sok barátomat nem ismernék meg. Gyorsan leadtam a pénzt és baráti búcsú puszival siettem vissza a kocsmába.*”

---

²⁶¹ BFL XXIX. 539. 26. doboz

²⁶² BFL XXIX. 539. 26. doboz

²⁶³ SZÉNÁSI Éva 1988: 122.

5.2 Gyermek és fiatal felnőttek állami felügyelet alatt

Az elhagyott gyermekekről való gondoskodás a korabeli szegényügy keretében szabályozták az 1870-es évektől. Ez alapvetően azt szabta meg, hogy az elhagyott vagy talált gyermekekről való gondoskodás anyagi terhében hogyan osztozik a központi és helyi hatóság, a gyermek illetőségi községe.²⁶⁴ Intézményi szempontból az elhagyottnak nyilvánított gyerekek gondozásáról az állami gyermekmenhelyek felállításáról szóló 1901. évi VIII. törvénycikk rendelkezett, amely 18 gyermekmenhely felállítását rendelte el az országban²⁶⁵ és egyben kiépítette a hálózati gondozási formát.²⁶⁶ A rászoruló gyermekek gondozásában, ellátásában az állami fenntartású intézményhálózat mellett az egyházi és társadalmi szervezetek vettek részt igen nagy arányban, egyfajta dualista rendszert fenntartva.²⁶⁷

Az állami menhelyek vagy lelencintézetek felállításánál fő elv volt, hogy olyan helyeken létesítsék, ahol bábaintézet áll rendelkezésre, és ahol a gyerekek ellátását, „*életképes működését a helyi társadalom emberbaráti tevékenysége megfelelően biztosítja.*” Az állami gyermekmenhelyek – élén a gyermekgyógyász igazgató főorvossal – csupán a beteg, gyenge fejlettségű, különösebb ápolást és orvosi gondozást igénylő gyermekek tartózkodtak. Volt olyan időszak a század elején, amikor az alapvetően az elhagyott gyerekekről való gondoskodásra létrehozott intézményt arra használták, hogy megregulázzák a vándorcigány csoportokat és megoldják a cigánykérdést. Például 1908-ban 6 szekér sátoros cigánytól 14 gyermeket vettek el a hatóságok és utalták őket menhelyre.²⁶⁸ A gyerekeket rendszerint az intézeteken kívül helyezték el, a gyermektelepeken. A menhelyek így igazgatási feladatokat is elláttak, működtették a telepeken lévő nevelőszülői hálózatot. Állami gyermektelepnek az a község minősült, amelyen legalább harminc állami menhelyről odakerült gyermeket neveltek nevelőszülők. 1908-ban 238 telep működött az ország különböző községeiben.²⁶⁹ A telepeket a telepfelügyelők látogatták, feladatuk volt a családok segítése és az életkörülmények ellenőrzése. A családok a nevelésért gondozási díjban részesültek, amely a gondozott gyerek korától függött.

Az I. világháború után is megmaradt ez a gondozási rendszer, azonban az állami gondozásra szoruló gyermekek száma, előbb a háború, majd a gazdasági válság

---

²⁶⁴ A szegény és gyermekről való gondoskodás változó szabályozásáról lásd: Pomogyi László 2001: 84-95.

²⁶⁵ Budapesten, Debrecenben, Nagyváradon, Gyulán Kolozsvárott, Aradon, Szegeden, Kecskeméten, Veszprémben, Rimaszombaton, Kassán, Munkácson, Marosvásárhelyen, Pécsen és Szombathelyen, Temesváron és Szabadkán létesítettek gyermekmenhelyet. A trianoni békeszerződés következtében 9 intézet az elcsatolt területen maradt. 1926-ban Miskolcon újabb intézetet alapítottak.

²⁶⁶ A fővárosi intézmény történetéről és forrásairól lásd: KÖRMENDINÉ Pók Zsófia: A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma. Forrás: https://real.mtak.hu/132319/1/a_budapesti_magyar.pdf (Letöltés: 2024.02.28.)

²⁶⁷ RÁKÓ Erzsébet 2010:75. A témáról bővebben: GÉRA Eleonóra Erzsébet: Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850-1952 doktori disszertáció Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/diss.pdf> (Letöltve: 2012. december 12.)

²⁶⁸ Pomogyi László 2001: 957.

²⁶⁹ Lásd bővebben: RÓZSÁS Eszter: A gyermekvédelem rendszere Forrás: www.mezod.hu/letoltes/gyermrend.doc (Letöltve: 2012. december 12.)

következtében jelentősen megemelkedett, amelyet a békekötés után felére csökkent intézmény és nevelőszülői hálózat nem tudott megfelelően ellátni. Így olyanokhoz is gondozottak kerülhettek, akik a rossz életkörülményeik miatt korábban nem kaphattak volna. Az 1942-es évre vonatkozó törzslapokat²⁷⁰ átnézve a Budapesti Gyermekmenhelyre bekerülő gyerekeket az átmeneti gyermekmenhelyi tartózkodás után áthelyezték a kassai, kecskeméti, nagyvárad, munkácsi vagy pécsi intézetbe, esetleg örökbeadták őket. A gyerekek gyermekmenhelyi felvételének okai között szerepelt: a szülők egyike elhagyta a családot, keresőképtelenség, valamelyik szülő hajléktalan volt, vagy a telepekről kerültek vissza a menhelyre. A menhelyre került gyermekek több mint fele házasságon kívül született.²⁷¹

A második világháború után a nyilvántartott gyermekek száma 40 ezer körül mozgott, de valójában a rászoruló gyermekek létszáma 200-300 ezret közelítette.²⁷² A állam egyik fontos feladata volt a II. világháborút követően a gyermekellátási rendszer biztosítása, amelynek irányát alapvetően a politikai hatalom elvárásai és diskurzusai határozták meg. A háborút követően a rászoruló gyermekek gondozását a háború előtti intézmény és nevelőszülői hálózat látta el még egy ideig, melynek munkáját ideiglenes intézmények segítették. Lényeges változást a gyermekvédelmi rendszerben az 1950-es évek eleje hozott. Az új politikai ideológia a családban történő nevelés helyett a közösségi nevelést szorgalmazta, tehát alapvetően az állami felügyelet felé toldott el a rendszer. Az 1954-es évben született minisztertanácsi rendelet kibővítette a gyermekotthoni gondozásba vehető gyermekek körét. A rendelet szerint a gyámhatóság állami gondozásba vehette azt a kiskorú gyermeket, akinek szülei ismeretlenek, nem élnek, vagy munkaképtelenek és a gyermek tartásáról, valamint neveléséről sem a szülők, sem más tartásra kötelezhető hozzátartozók nem tudtak gondoskodni, továbbá amennyiben a társas közeg a kiskorú gyermek nevelését, fejlődését vagy egészségét közvetlenül veszélyeztette és a gyermek érdekének megóvására más intézkedés eredményre nem vezetett, így munkaképes szülők gyermekét is gondozásba lehetett venni.²⁷³ Az állam nevelőotthonokat, gyermekfalukat létesített, ide kerültek a gondozottak és elkezdtek a nevelőszülői hálózat felszámolását. 1947-ben a gyermekek 19,7% lakott gyermekotthonokban, ez az arány 1959-re 71,4%-ra növekedett, a tendencia 1971-ig tartott.²⁷⁴ A forradalmat követően hangsúlyosabbá vált az ifjúságvédelem, ugyanis a politikai hatalom 1956 egyik kiváltó okát a fiatalok „elzüllésében” vélte felfedezni, és ezáltal az ifjúságvédelmet egyre inkább rendészeti kérdésként kezdte el kezelni.²⁷⁵ A társadalomba eredendően is jelen volt egy erős ellenérzés az elhagyott és a gyermekotthoni gyerekekkel szemben. Azáltal, hogy a hatalom nyelvezete 1956-t követően összemosta az elhagyott és bűnelkövető fiatal fogalmát, a társadalomban meglévő kirekesztő felfogást erősíthette, illetve igazolta vissza. Ezt tovább fokozta az,

---

²⁷⁰ BFL VIII. 1127. 428. doboz Magyar Király Állami Gyermekmenhely iratai

²⁷¹ VARGA István 2017:29.

²⁷² RÁKÓ Erzsébet 2010:77.

²⁷³ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 51/1954 (VIII. 6.) M. T. sz. rendelet 4.§ és lásd: HAVAS Ottóné – ELKÁN György – GAYER Gyula 1962: Gyermek- és ifjúságvédelem. Budapest, 1962.

²⁷⁴ RÁKÓ Erzsébet 2010:77.

²⁷⁵ Erről lásd: HORVÁTH Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Bp. 2009.

hogy a túlszűfoltta vált gyermekotthonok miatt az 1960-as évek második felétől javítóintézetekben is helyeztek el gyermekeket, akik nem követtek el olyan cselekedetet, amely azt indokolta volna.²⁷⁶ Az 1970-es években a gyermekvédelemmel foglalkozó szakirodalom devianciának minősítette a gyermekek elhagyását: „*A gyermeknevelés a család legtermészetesebb, legelsősorúbb emberi-társadalmi feladata. Ha erről a család önként lemondani kényszerül – azzal felfogásunk szerint – devianciának kell minősíteni.*”²⁷⁷ Ezzel a szülőkre vonatkozó megállapítással sok esetben összemosódott az állami nevelésbe került gyermek társadalmi megítélése is.

Az 1950-es évek végétől sajtóban, a közbeszédben is megjelent az árva, félárva, elhagyott gyerekekről szóló diskurzus. A *Nők Lapja* számaiban is fel-felbukkan az árva léthelyzettel összefüggő sztereotip női életút: korai árvaság, problémás rokonság, lelencsors, gyermekotthon, ipari tanuló, abortusz, sűrű munkahelyváltogatás, öngyilkossági kísérlet, intenzív kapcsolat férfiakkal. Az árva, gyermekotthoni múlttal rendelkező nők egy része úgy tűnik fel a cikkekben, akiknek sikerült ebből a periférikus létből kikerülni, és a rendszer normáinak megfelelő életvitelt tudtak folytatni, a másik csoport az, akiknek ez nem sikerült és az intézetből kikerülve „visszasüllyedtek a korábbi szintre.” Az 1950-es évek második felében és az 1960-as években megjelent árva, félárva, elhagyott egykori gyermekotthonok lakóiról megjelent cikkek címei is meglehetősen árulkodók: „*Levél egy neveletlen kislányhoz*”²⁷⁸, *A rút kis kacska*²⁷⁹, *Kedves Árvácskák*²⁸⁰, *A híd és aztán...*²⁸¹ *Hová lányok*²⁸², *Az első felnőtt lépések*²⁸³; *Hát nem jó itt?*²⁸⁴ *Mit kezdjenek az önállósággal?*²⁸⁵, *Ha szépen szólnak hozzám.*²⁸⁶ A *Hová lányok* c. cikk szerzője azt ecseteli írásában, hogy a Bajza utcai Ságvári leányintézetből kikerülő lányok többségének megoldatlan a szállása. Az író felvetette azt, hogy ezen lányok gondoskodásában a gyermektelen nők és a nőtanács is részt vállalhatna.²⁸⁷ Ugyan egy későbbi időszakból származó levélben, de hasonló narratíva tűnik fel: T. Lászlóné a főtí gyermekvárosból kikerülő gyermekek elhelyezése miatt kereste meg a SZOT Szociálpolitikai Osztályát, a hivatal a levelet továbbította a Nőbizottsághoz. A levélíró e téma tekintetében is a Magyar Televízió 1977. szeptember 25-i, *Hét* c. adásában elhangzottakra hivatkozva kérte a Nőbizottság közbenjárását. Ugyanis a végzett fiatalok elhelyezésére egy új épületszárnyat terveztek építeni lakásokkal és szobákkal, így vall a levélíró: „*Rettentően sürgős lenne a szervezett gondoskodás a végzett gyerekekről. Nem hagyhatjuk, hogy 10-15 év munkája holtvágányra kerüljön egy-két utógondozó év hiányában. Pergett tovább a Hét adása, nyilatkozott egy ifjú mérnök – aki valaha maga is gyermekvárosi lakos volt – a főtí tanács*

---

²⁷⁶ HORVÁTH Sándor 2009:76-77.

²⁷⁷ MOLNÁR Gyula – TÖRZSÖK Erika 1973:59

²⁷⁸ *Nők Lapja* 1956/15.

²⁷⁹ *Nők Lapja* 1956/21.

²⁸⁰ *Nők Lapja* 1957/21.

²⁸¹ *Nők Lapja* 1961/3

²⁸² *Nők Lapja* 1963/24.

²⁸³ *Nők Lapja* 1964/4.

²⁸⁴ *Nők Lapja* 1967/16.

²⁸⁵ *Nők Lapja* 1969/4.

²⁸⁶ *Nők Lapja* 1970/12.

²⁸⁷ *Nők Lapja* 1963/24.

alkalmazottjaként. Új szárnyat építenénk, lakásokat, ill. szobákat a végzősöknek. Hely is van hozzá, valamennyi anyagi erő is, de a főti tanács kicsi ehhez az építkezéshez, hisz az egészet össze kellene fogni, irányítani, nehéz, szinte megoldhatatlan.”²⁸⁸

Az elhagyott Király Erzsébetnek is a korábban felvázolt intézményi rendszer mentén alakult élete. A 12 napos csecsemőt és a szoptató anyát 1942. március 30-án vette fel a budapesti gyermekmenhely a gyalligeti előljáróság kezdeményezésére. A felvétel oka az anya keresőképtelensége volt. Király Erzsébet és az anyja Király Margit 1942. október 9-ig volt a budapesti gyermekmenhelyen, ekkor a csecsemőt az anyával együtt átutalták a nagyváradi tagintézetbe.²⁸⁹ Már a visszaemlékezés alapján feltételezhetjük, hogy később kihelyezésre került a telepeken élő nevelőszülői hálózathoz, majd az 1953-ban alapított hajdúnánási leányotthonba.²⁹⁰ Király Erzsébet legkorábbi emlékei a nagyváradi „lelenclétről” tanúskodnak, továbbá arról is képet kapunk, hogy a II. világháború után a határon túli intézeti gyerekek milyen körülmények között kerültek Magyarországra: *„Nos, hogy elkezdjem körülbelül, négy éves lehettem, egy családnál laktam, csak azt nem tudom, hogy románok voltak-e vagy cigányok, csak azt tudom, hogy állandóan éhes voltam. Egyik asszony elvitt magával koldulni. Állandóan nógatott, hogy könyörögjek kenyérért, de akármilyen éhes voltam nem tudtam kéregetni, ezért az asszony folyton leszidott. Egyszer bevitt egy kukoricásba és eltűnt. Nagyon meg voltam ijedve. Ordítottam, ahogy a torkomon kifért, mire aztán előkerült, gondolom tartott tőle, hogy valaki meghallja. [...] Történt egy napon, hogy egy kocsi állt meg a ház előtt, mert kapu nem volt és engem kerestek. Én gyorsan bebújtam az ágy alá, ahonnan egy szomszéd asszony csalt ki, és az ember az ölébe kapott, mert ő nem engedi, hogy elvigyenek. [...] Nem emlékszem meddig éltem itt, végül is ez a Nagyváradi intézet volt. Később pár gyerekkel együtt egy vagonba találtuk magunkat. Én olyan éhes voltam nem szóltam senkihez, hanem észrevettem egy pici darabka összetaposott kenyérhéjat, mivel nem volt cipő a lábunkon így addig helyezkedtem, míg a lábujjaimmal sikerült fölvennem, és hátra hajlítottam a lábam úgy vettem el és gyorsan bekaptam. Recseget ez a falat kenyér héja, de kicsit megkönnyebbültem. Tudod kedves naplóm nagyon fáj most a csuklóm, de azért folytatom. Amint később megtudtam Derecske faluban szálltunk ki ahol várt ránk egy ápoló fiatal asszony, és elvitt a lakására ahonnan mindannyiunkat elvitt valaki.”*

A nagyváradi intézet, illetve nevelőszülők után Derecske és vonzáskörzetében lévő tanyavilágban, mezőgazdaságból élő családokhoz került. Helyzetét saját bevallása szerint a telepfelügyelők valamelyest ellenőrizhették, több ezzel kapcsolatos emlékét is feleleveníti: *„Jött az ősz, iskolába kellett mennem a faluba, ezek elszedték a ruháimat: a téli kockás menhelyes kabátomat. Télen a combjaim felrepedeztek, olyan volt mintha apró üvegszilánkok hasították volna fel. Már a megfagyás határán voltam, mikor kétségbeesve felkerestem a telepfelügyelő nénit, de ez már másik volt. Elpanaszoltam, hogy nincs ruhám, sem kabátom, és hogy fájnak a combjaim. Ezek után visszakerültem a H. nagyanyámhoz.”* Hosszabb ideig őáltala H. nagyanyának nevezett személynél élt a

²⁸⁸ MNL OL XII. 2/19. 15. ő. e. T. Lászlóné levele, amely a SZOT Szociálpolitikai Osztályához (1977).

²⁸⁹ BFL VIII. 1127/428. doboz Magyar Király Állami Gyermekmenhely iratai

²⁹⁰ 1935-től árvaház működött a városban, 1953-tól 1-8. osztályos leánynevelő-otthon létesült. 1954-ben fiúnevelő-otthon is létesült.

Derecske környéki tanyavilágban **(15. sz. fotó)**. Ebből a történetrészből a dátumozás teljesen hiányzik, így nem lehet megállapítani hány évről van szó, de mindenesetre jó pár történetet papírra vetett ebből az időszakból.

A nevelőszülőkhöz került gyermekek kiszolgáltatottságát súlyosbította, hogy az 1950-es években az állam a nevelt után sem gondozási díjat, sem családi pótlékot nem fizetett,²⁹¹ így az amúgy is nehéz körülmények között élő családok sok esetben a nevelt munkaerejének „leggazdaságosabb” kihasználására törekedtek: *„El kellett mennem vízért két kannával és ez nem tetszett nekem, panaszkodtam a mamának, hogy nem bírom a két kannát. Erre, mikor a mama elment a mezőre elővette a férje nadrágszíját és jól elvert. Később egy tehénnel küldtek a rétre, persze félttem tőle. Estefelé hazahajtottam, és valahogy rálépett a mindég mezítlábas lábamra. Ordítottam a fájdalomtól, ezért azt ígérte az asszony, hogy vasárnap elvisz a nagyfaluba fagyizni, csak már ne ordítsak. Szóval mostohán bánt velem ez az asszony. Az utca végén lakott egy nagycsalád sok kicsi gyerekkel, azokat kellett pesztrálnom.”*

Király Erzsébetet helyzete viszonylag stabillá vált H. nagyanyának nevezett személynél, de a gyermekgondozási rendszer és intézményhálózat következtében őt is a közeli hajdúnánási gyermekotthonba utalták 1954-ben. A gyermekotthoni évekből elsősorban a kötött napirendről, a szigorú felügyelő tanárokról, a zsúfoltságról, a szegényes táplálkozásról és nyomorúságos, szűkös környezetről informál, nyilvánvalóan az elemi materiális feltételek hiánya, és az érzelmi elhanyagoltság határozta meg akkori közérzetét, továbbá korábbi – ha nem is jobb – de kevésbé megregulázott életéhez képest jelentős változást jelentett: *„Szóval a nyár végén megjelent a telepfelügyelő néni, nagyon megvoltam lepődve. Végül közölte velem, hogy így nem mehet tovább, mert nem tanulok és nem lesz semmi belőlem, ezért elvisz egy intézetbe. [...] Végül megérkeztünk Hajdúnánásra és ott kellett maradnom, a telepfelügyelő nénit többé nem láttam. Egy szürkés köpönyeges asszony csapzott hajával fogadott és átöltöztetett valami ócska menhelyes göncbe, a szoknyámat meg elvette, mire elkezdtem sírni, hogy ez egy új szoknya és ne vegye el tőlem, de ő mogorván közölte velem, hogy majd megkapom. Mondanom sem kell, hogy soha többé nem kaptam vissza. A többi gyerekek közé kerültem és meglepetésemre ott találtam K. Marikát, aki szintén Derecskén lakott és ő már 1 éve ott van. Nem szívesen társalogtam vele, mert olyan csúnya malacképe volt. Végül megismertem a házi rendet, a nevelőnők nem voltak valami barátságosak, de szót kellett fogadni, mert aki nem fogadott szót, annak rugózni kellett 100-t vagy térdepelni a salakpályán, vagy megverték bennünket. Az intézetben 4-ik osztálytól 8-ik osztályig voltunk, kb. összesen 90-en. Reggel 6.00-kor ébresztő, de ordítottak a nevelők, most így elgondolva, hogyan bírtak kora reggel így ordítani, szerintem a gonoszságtól. Szóval a nyáron az udvaron tornáztunk, utána zászlófelvonás, mosakodás, hálószoba takarítás, aztán sorakozó reggelihez és 4-es sorba énekelve meneteltünk az iskolába, persze továbbra sem voltam jobb tanuló, a 7-ik osztályba is csak 2-es voltam. Hazafelé is menetelve mentünk a szemünk kopogott az éhségtől. Minden nap be volt osztva, hogy ki terít, akit úgy éreztem, jó indulatú lány, annak szóltam, hogy rakjon nekem kenyér sarkát, mert az nagyobb volt, mint egy szelet. Mikor én terítettem, akkor én is raktam azoknak,*

---

²⁹¹ HORVÁTH Sándor 2012:238

akiket kicsit kedveltem. Minden osztálynak külön asztala volt, mikor kaptuk a leveses tálat legtöbbször a végének alig jutott leves, soha nem laktunk jól, mindég éhesek voltunk, a zsíros kenyeret, amit uzsonnára kaptunk, az óra előtt megettük. Aztán előfordult, hogy néha bemehettünk a konyhába mosogatni és kaptunk 1 szelet kenyeret érte. Nagy ritkán rám is sor került és boldogan mosogattam.” Az intézetbe kerülés ellenére a nevelőanyjával és anyjak lányával időskoráig tartotta a kapcsolatot, és ragaszkodott is hozzájuk. Visszaemlékezése alapján a „sanyarú” körülmények ellenére meghatározó kapcsolat alakult ki a nevelőszülő és a nevelt gyermek között, volt kit meglátogatni, kitől „pakkot kapni”, levelezni és még a férjjet is bemutatni.

Király Erzsébet a korszak gyermekvédelemmel foglalkozó szakirodalom által leírt tipikus iskolai pályafutást tudhatott maga mögött: kisgyermekként a nyelv- és beszédben való elmaradottság jellemezte, ez az iskolában figyelmetlenséghez, rossz osztályzatokhoz és bukáshoz vezetett: *„Következett a nyolcadik osztályos vizsga, én bizony kettessel végeztem és szövnő szakmára ajánlottak. A többiek szűcsnek, varrónőnek mentek, sok választásuk nem volt, a jobb tanulók tovább mentek gimnáziumba tanulni.”* – emlékezett Király Erzsébet saját kényszerpályájára. Király Erzsébet az általános iskola elvégzése után, a hajdúnánási gyermekotthonból Szegedre került, textilipari tanuló. Szegeden már leányotthoni társaival együtt valamivel szabadabban mozoghattak a városi térben, megismerték a Tisza-partot, a szegedi kisutcákat, a belvárost, és persze a cukrászdák világát: *„Az igazgatónő elmondta a házirendet és, hogy hétvégén mettől meddig van kimenő stb. Nagyon boldog voltam a kimenőnek, aztán ki-ki a szakma választása szerint jártunk tanulni, voltak cipőfelső tanulók, szűcsök, szövk, fodrász, könyvtáros, nagy választék nemigen volt, különösen nekem, mivel 2-es tanuló voltam Szövk Ipari Technikumba jártam ez azt jelentette, ha valaki 4-re vagy 5-re vizsgázik, mint ipari tanuló mehet tovább tanulni technikumba. [...] A tanuló terem volt az ebédlő is, itt rendeztünk klub délutánokat is persze tanuló fiuk jöhettek, nagyon jó volt. Egy ilyen alkalomkor ismerkedtem meg egy szintén ipari tanulóval, akivel randevút beszélünk meg, de már nem emlékszem a nevére, lényeg elvitt egy múzeumba, ahol senki sem volt csak a teremőr, aki mosolyogva figyelt minket.”* Király Erzsébet élete folyamán, visszaemlékezése szerint, a kortárs csoportokba könnyedén beilleszkedett, akár munkahelyről, laza baráti körről, lakóhelyi közösségről volt szó. Emellett életútját végig kísérte egyfajta következetlen, valójában konkrét cél nélküli lázadó, dacoskodó attitűd, amely a magánéletében, a munkahelyi közegében is megnyilvánult.²⁹²

Király Erzsébet az ipari iskola elvégzését követően, 1959 júniusában végzett szakmája alapján szövnőnökét költöztött fel Budapestre. A vidékről származott lányok többnyire „csapatosan” kerültek a fővárosba és kezdték el új, reményteljes életüket

---

²⁹² A Fővárosi Pedagógiai Intézet 1971-ben 565 állami gondozottal készített kutatást, amely az intézeti gyerekek társas életének két sajátosságot mutatott ki, egyrészt ezeknél a gyerekeknél a hasonló korú budapesti középiskolásokhoz képest nagyobb a kortárs csoportok szerepe, ugyanakkor nagyobb a barát nélküliek csoportja is. Az intézettel való azonosulást/lázadást vizsgálva a kutatás négy alapvető attitűdöt mutatott: a közösséghez való aktív tartozás, a teljes azonosulás és elégedettség (33%); a nevelőotthoni életformához való passzív alkalmazkodás, a szabályok elfogadása (29%); látszólagos beilleszkedés, ami meglapulás, magába zárkózás, elmagányosodás, vagy elfojtott szembenállás (10%); az intézeti étellel szembeni nyílt szembefordulás, gyakori lázadással (28%).

Budapesten: „Nemsokára következett a leányotthoni búcsú, volt aki ott maradt, mert férjhez ment, a Laci nagyon szerette volna ha maradok, de alig vártam, hogy szabad legyek, alig vártam, hogy vonatra tegyenek, persze az igazgató is intézkedett további sorsunkról, mind levizsgázott szövőnőkről.” Az intézeti szabályok, házirend következtében ezek a lányok jobban hozzászórtak a szabálykövetéshez és az intézeti napi rutinhoz, ugyanakkor többnyire nem sajátítottak el – nyilván mert az intézményrendszer ez nem biztosította – alapvető higiéniai és életvezetési gyakorlatokat, ahogy ezt Király Erzsébet is megjegyezte: „Mivel nem voltunk ismerősök, eleinte odajártunk szórakozni, később a háziak, mert többen laktak az udvarban, megtanítottak mosni bennünket, mivel nem sokat értettünk sok mindenhez.” A *Nők Lapja* egyik cikke is meglehetősen negatív színben tünteti fel ezeket az intézetből kikerülő nők higiéniaiához, tisztálkodáshoz, rendezettséghez való hozzáállásukat: „A környékbeliéknél Budakalász, Pomáz, Szentendre – nem adnak számukra albérletet, mert a házinénik azt mondják, hogy nem ismerik a rendet, nem takarítanak, még csak nem is mosdanak tisztességesen, a gyártól kapott holmijaikat nem becsülik, elherdálják, nem tudják beosztani a pénzüket, egy vacsoráért a bisztróban eladják a lelküket is. Általában nem tudják mit kezdjenek magukkal.”²⁹³

5.3 A munkahely, mint a női fegyelmezés színtere és az állami felügyeleten túl

„1959. júniusban megérkeztünk éhesen Budapest III. Csillaghegyi Lenáru Gyárban. Egy emeleti irodába fogadtak és az ottani dolgozók kiválasztották közülünk ki melyikünket fogad oda albérletbe, ez nekem fogalom volt, hogy albérlet, nem értettem a jelentőségét. Ha jól emlékszem Éva, Fotika, én egy helyre kerültünk, de a többiektől közel egymáshoz, hisz Csillaghegy nem egy nagy térkép, hogy mindennap ne találkoztunk volna, különben is mindannyian a Lenáru Gyárban kellett dolgoznunk. Az asszony, akinél laktunk a Botond utcába, ő irodai dolgozó volt a gyárban, de lehetetlen volt éjjel aludni nála, mert annyi poloskája volt, elég sok éjszakába került, amíg sikerült elpusztítanunk őket. [...] A gyárban hamar beilleszkedtünk, minden reggel 6.00-ra jártunk délután 2.00-kor volt a váltás, kb. 1.200 Ft volt a havi fizetés, ebből fizettünk fejenként 200 Ft lakbért.” Eképpen emlékezett vissza Király Erzsébet munkába állására és első munkahelyére, a Csillaghegyi Lenáru Gyárra. A visszaemlékező életének születési, házassági anyakönyvi bejegyzései mellett munkahelyeiről megőrzött levéltári dokumentáció szolgálhatott volna még plusz információval, azonban átnézve munkahelyeinek személyi kartonjait, nem találtam személyére vonatkozó iratanyagot. Pedig munkába állását követően nagyjából tíz éven keresztül nagyipari alkalmazottként dolgozott.²⁹⁴ Kezdetben végzett szakmája

²⁹³ Nők Lapja 1969/4. Mit kezdjenek az önállósággal? c. cikk

²⁹⁴ A nagyvállalatok rendszerváltást követő privatizációja után, a bér- és munkaügyi iratok nem kerültek át az illetékes levéltárakhoz, hanem ezeket a törvényi meghatározás szerinti időtartamig erre a célra megbízott magáncégek őrizik. A személyekre vonatkozó iratanyagokban elsősorban a káderek személyi anyagait, illetve valamilyen szempontból politikailag problémás egykori alkalmazottak kartonjai találhatóak meg. A

szerint szövőnőként dolgozott a Csillaghegyi Lenárugyárban,²⁹⁵ majd a Goldberger Gyárban és a Kelenföldi Textilgyárban,²⁹⁶ később segéd- és betanított munkásként, lemez-sajtólóként, lemezpréslőként, raktárkezelőként, esztergályosként és darukezelőként a Budapesti Rádiótechnikai Gyárban,²⁹⁷ a Budapesti Híradástechnikai Vállalatnál, azaz a Beloianisz Gyárban²⁹⁸ végül a Hajtóművek és Festőberendezések Gyárában.²⁹⁹ A megőrzött fényképek között is fellelhető olyan, amely a munkahelyhez kapcsolódik: az egyik a Csillaghegyi Lenárugyár dolgozóiról készült a gyár kultúrotthona előtt **(16. sz. fotó)**, a másik két fotó munka közben, a szövőgép mellett örökítette meg a visszaemlékezőt **(17. sz. fotó)**, ez utóbbi fénykép a volt Goldberger Gyár szövőgépe mellett készült.

Király Erzsébet a nagyipában eltöltött 10-12 év alatt 6 gyárban dolgozott elmondása szerint, így átlagosan 2 évet töltött egy-egy munkahelyen, ennek alapján a korszak zsargonja szerint „vándormadárnak” minősült, az önkényes kilépésére a már korábban

---

káderanyagok többnyire három típusú anyagot tartalmaznak, a törzslapot, az önéletrajzot és a Személyzeti Osztály által írt feljegyzést vagy minősítést ez néhány esetben hatósági erkölcsi bizonyítvánnyal is kiegészül. A törzslapon igen sok adatot feltüntettek, tartalmazza a saját magára és családjára (szülőkre, feleségre, gyerekekre) vonatkozó személyes adatokat, a szülők és saját vagyoni állapotára, szakképzettségre, katonai szolgálatra, kitüntetésekre, fegyelmi ítéletekre, bűncselekményre, forradalmi szervezeti tagságra és munkahelyeire vonatkozó információkat is.

²⁹⁵ A gyár fő profilja a ponyvák, vitorlavásznak, ruhavásznak, műszaki anyagok gyártása volt. 1963-ban – a szövőgyárakhoz hasonlóan – Buda-Flax Lenfonó és Szövőipari Vállalat néven egyesítették a többi hasonló profilú gyárral.

²⁹⁶ Az 1940-es évek végi átszervezések során a kelenföldi gyárból létrehozták a Kelenföldi Textilkombinát Nemzeti Vállalatot, az óbudaiból a Goldberger Textilnyomó és Kikészítő Nemzeti Vállalatot. 1963-ban a központosítások során számos textilipari gyárból, így a Goldberger, Hazai Pamutszövőgyár, a Kelenföldi Textilgyár, a Kispesti Textilgyár, a Magyar Pamutipar, a Pamutkikészítőgyár, a Soproni Pamutipar, a Soroksári Textilgyár, a Szegedi Textilművek, a Textilfestőgyár, a Dunavecsei Konfekciógyár összevonásával létrehozták a BUDAPRINT Pamutnyomóipari Vállalatot (Panyova).

²⁹⁷ A Budapesti Rádiótechnikai Gyár elődje a Vörös Szikra Gyár volt, melyet minisztertanácsi határozat alapján 1953. január 1-én alapította az Általános Gépipari Miniszter. A gyár ideiglenesen a Béke tér 3. számú alatt kezdte meg működését, majd innen költözött át Óbudára. A Vörös Szikra Gyár 1956. január 1-étől önállóságát elvesztette és a BHG gyáregységeként működött tovább. Azonban a gyár eredménytelensége miatt 1956 végén kezdeményezték a vállalat újbóli önállósítását, melynek eredményeképp a vállalatot 1959. január 1-vel "Budapesti Rádiótechnikai Gyár" - BRG néven ismét önállóvá vált. A vállalat tevékenységi köre rádióadó- és ipari nagyfrekvenciás berendezések, adó-vevő berendezések, magnetofonok, hajózási elektromos berendezések gyártása volt. Forrás: <http://www.brg-telcorad.hu/page.php?2> (Letöltve: 2012. december 27.)

²⁹⁸Standard Villamossági Rt. Néven államosították 1949 decemberében. 1950-tól BHG (Beloianisz Híradástechnikai Gyár) működött tovább. Nevét a görög kommunista Nikosz Beloianiszról kapta, ugyanis ebben az időben a görög polgárháborúból sokan menekültek Magyarországra. A gyárban elsősorban rádiókat, adó- és vevőkészülékeket, valamint telefonkészülékeket és telefonközpontokat gyártottak. Későbbiekben a gyár kimondottan a telefontechnikára specializálódott. Forrás: http://www.radiomuseum.hu/index_bhg.html (Letöltve: 2012. december 27.)

²⁹⁹ A gyárat 1947-ben MOGÜRT Fogaskerek néven államosították, majd 1949-ben egyesült a Munkások Ipari Termelő és Értékesítő Szövetkezetével, ugyanebben az évben MITÉSZ MOTOR- és Gépgyár Fogaskerekgyár Nemzeti Vállalatává alakult. 1959-től Budapesti Hajtóműgyár név alatt működött. 1963-i központosítások során összevonták a Magyar Felvonógyárral a pesterzsébeti Autó és Traktorgyárral Hajtómű és Felvonógyár néven. 1973-ban a felvonógyárat átadták a Ganz-Mávag-nak és Hajtóművek és Festőberendezések Gyára néven működött tovább.

említett, az anyósa által írt levél is említést tett. Az 1950-es években szigorúan büntetendőnek minősült az önkényes kilépés, minden ilyen esetekben a vállalat köteles volt az ügyészségen feljelenteni a dolgozót. 1952 augusztusa és 1953 februárja között 17 647 feljelentést regisztráltak.³⁰⁰ 1953 második felében enyhítettek ezen a gyakorlaton, majd 1954-ben eltörölték. Azonban az 1955-ös politikai fordulat során újból elrendelték az önkényes kilépők bírósági felelősségre vonását, amit 1956. augusztus 31-én megszüntettek. A forradalom utáni években e téren ismét szigorításra került sor, egyik rendelkezés alapján az önkényes kilépő fizetése nem lehetett magasabb az új munkahelyén mind a régin.³⁰¹ A munkakönyvben bejegyzett kilépéssel – ugyan a vállalatok többségében már ehhez hozzájárultak, így nem minősült önkényesnek – történt munkahely változtatás esetén a dolgozót különböző hátrányokkal sújtó rendelet egészen 1984 végéig volt érvényben.³⁰² Az 1952-es önkényes kilépésre vonatkozó peres anyagokból Belényi Gyula kimutatta, hogy a munkahelyi vándorlásra hajlamosabbak voltak a fiatalok azok, akik korábban nem töltöttek el hosszabb éveket egy-egy vállalatnál, és a gyengébb munkahelyi pozícióban lévők.³⁰³

Az egyik megmaradt magánlevélben egy egyértelmű utalás található arra, hogy Király Erzsébet legalább egyszer volt önkényes kilépő, igaz ez már az 1980-as évek elején történhetett. Király Erzsébet random kilépései, munkahelyelhagyásai mellett ő maga számol be arról, hogy munkahelyi fegyelmit is kapott a Hajtóművek és Festőberendezések Gyárában és raktárkezelői munkakörből áthelyezték a műhelybe esztergályozni: *„Történt egy szép nap, hogy Évával iszogattunk és valamilyen oknál fogva nagyon fáj a lábam és volt egy lavórunk amibe mindég kezet mostunk és öntöttem bele meleg vizet és abba áztattam a lábam. Éva figyelmeztetett, hogy lejöhetnek valami irodából, de nem érdekelt, mire az osztályvezető jött valami alkatrész után érdeklődött, mire ki sem lépve a lavórból odaadtam a kartont mire felháborodva kérdezte, hogy mit csinálok munkaidő alatt, mire közöltem vele, hogy nagyon fáj a lábam. Másnap megkaptam a fegyelmit és lekerültem a műhelybe betanulni esztergályozni.”*

A sűrű munkahelyváltogatásai ellenére visszaemlékezése alapján Király Erzsébetnek a gyermek- majd leányotthonokban való több éves tartózkodása után a kötött munkarend, a gyári szabályok betartása visszaemlékezése szerint nem jelentett problémát, ezeket a kööttségeket már korábban elsajátította, ellentétben azokkal a nőekkel, akik gyermekkorukat a családjuk körében töltötték, illetve háztartási és házkörüli, mezei munkát folytattak. Az ő tevékenységüket alapvetően a napszakok és az évszakok természetes ciklusa határozta meg. Király Erzsébet visszaemlékezésében a szövőgyári vagy a későbbi gyári munkáira és mindarra, ami azzal járt, így zajra, porra, több műszakra, a több kilométeres gyalogolásra nem panaszkodott, ellenben az alacsony bére igen, főleg a vezetők jövedelmével összehasonlítva: *„Ami a szövőgépeket illeti nagyon igyekeztem, vigyáztam, hogy malőröm ne legyen, de bármennyire igyekeztem, éjjeli*

---

³⁰⁰ BELÉNYI Gyula 2009:142

³⁰¹ BELÉNYI Gyula 2009:143-144.

³⁰² Szabad Föld 1985. február 1.

³⁰³ BELÉNYI Gyula 2009:103-104.

pótlékkal nem volt több 1200-1300 Ft-nál több a fizetésem. Most, hogy így visszagondolok a vezetőknél bőven volt mit aprítani a tejbe.”

A fővárosi munkások töredéke dolgozott a textiliparban, a nők aránya ugyanakkor meglehetősen magas volt az iparág munkásai között, 1964-ben 70,8%, 1968-ban is hasonló arányú. A dolgozó nők jelentős része már a két világháború között is a textiliparban kereste kenyerét többnyire házasságukig. Az elsősorban nőket foglalkoztató textiliparban a bérek alacsonyabbak voltak más iparágakhoz képest; a munka nehéz volt, a munkakörülmények általában rosszak voltak és több műszakban kellett dolgozni. Az ágazati szakképzésben is főként lányok vettek részt, arányuk 1962-ben 93,5%; 1967-ben 96% volt.³⁰⁴ A gyárban dolgozók napi rutinját, hétköznapijait alapvetően a porta- és rendészeti szabályzat, a tűzvédelmi szabályzat, az igazgatói utasítások szabták meg. Király Erzsébet gyári munkahelyei kapcsán a leggazdagabb forrás a Csillaghegyi Lenáru gyár³⁰⁵ 1960-as évek elejére vonatkoztatva őrződött meg, és került körültekintő rendezésre és archiválásra a Budapest Főváros Levéltárában.

A Csillaghegyi Lenáru gyár területileg a III. kerülethez tartozott, ahol hagyománya volt a textiliparnak. 1960-ban a III. kerületi kereső lakosság jelentős számban a textiliparban dolgozott, amelyet a gépipar és építőanyag-ipar követett. A textiliparban meglévő nemi arányok alapján minden bizonnyal a kerületi kereső nők jelentős részét a helyi textilipar foglalkoztatta, részben az általam is vizsgált Csillaghegyi Lenáru gyár, valamint az Óbudán lévő Goldberger Textilnyomó Gyár. A Csillaghegyi Lenáru gyár létszáma az 1950-es évektől 1000 fő körül mozgott, 1952–1963 között Bárkány Imre látta el az igazgatói feladatokat, aki már 1935-től a leniparban dolgozott: előbb a Linum Rt.-nél, majd a Győri Lenszövőgyárnál; 1952-ben miniszteri áthelyezéssel került a Csillaghegyi Lenáru gyárba.

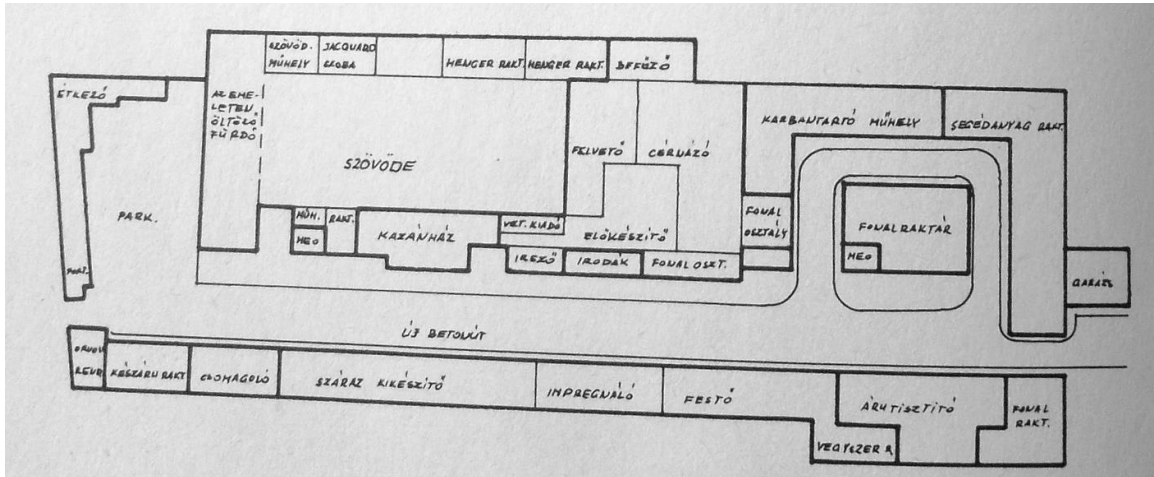
A *Népszavában* 1963-ban megjelent egy cikk a gyárról, amely meglehetősen idillikus képet fest: „A gyár udvarát virágokkal ültették tele, a munkatermek hajdan piszkosszürke falát halványzöldre, rózsaszínre, sárgára festették, hogy a környezet a szemnek szép, az idegeknek pihentető, megnyugtató legyen.”³⁰⁶ Azonban az 1960-as évek elejéről származó iratok nem épp ezt a képet igazolják. A gyárbéli munkakörülményeken sokat rontott, hogy az üzem alkalmazotti létszáma az 1950-es évek elején hirtelen megnövekedett. A változásokat a munkakörnyezet, a kulturális és szociális infrastruktúra megteremtése csak vontatottan és szegényesen követte. Jóllehet a Csillaghegyi Lenáru gyárnak volt üzemi konyhája, étkezdéje, mosókonyhája, leányszállása és kultúrháza, a gyár vezetése azonban az 1960-as években nehezen tudta javítani, fejleszteni, sőt esetenként megóvni ezek állapotát, küzdöttek a helyhiánnyal, a leromlott, felújításra szoruló épületekkel. Az üzem sok része elavult és balesetveszélyes volt, ezért az 1960-as évek elején több gyárrészleg felújítására volt szükség. Ekkor a szövöde régi, elavult, favázis szerkezetű épülete is beroppan, ugyan nem szakadt le, de a gyár költségvetésének azonnali átcsoportosítására volt szükség, hogy a problémát mielőbb

³⁰⁴ TURGONYI Júlia - FERGE Zsuzsa 1969:32.

³⁰⁵ A gyár történetéről lásd: SZÉNÁSI Éva: A Buda-Flax Csillaghegyi Szövőgyárának története 1925–1985. Buda-Flax, Budapest, 1988.

³⁰⁶ Népszava 1963. október 23. 3.

orvosolni tudja.³⁰⁷ Gyakran a legalapvetőbb feltételeket sem tudták biztosítani a szövödei műhelyben. Ezt igazolja egy 1960. november 21-én kelt igazgatói rendelkezés, amely 1960. december 1-t adta meg, hogy a szövödeben lévő két ivókút vizének problematikáját, amely meleg és alkalmatlan volt a fogyasztásra, megoldják. Az elemi gondot a víz felmelegedését a vízvezeték mellett közvetlenül elvezetett gőzvezetékek okozták.³⁰⁸

A Csongrád Lenár 1963-as alaprajza³⁰⁹

Az üzemi étkezdé a gyári épület közvetlen közelében lévő helyiség volt. Akik az üzemi étkezdében ettek az 1960-as évek elején 3,5 ft étkezési hozzájárulást kaptak a gyártól.³¹⁰ Az üzemi konyha és az étkezdé azonban sem méretükben, sem közegészségügy szempontból nem voltak megfelelők. Az üzemi konyha 1960-ra annyira rossz állapotba került, hogy az Állami Közegészségügyi Felügyelőség megállapítása szerint a közegészségügyi hiányok veszélyt jelentenek a használókra nézve, ezért elrendelte a konyhai működés szüneteltetését, amíg a helyzetet nem sikerül rendezni. A határozat szerint csak a tálaló konyha használható ételmelegítésre.³¹¹ Ám a határozatot nem hajtották végre, hiszen több száz dolgozó ételmelegítését kellett biztosítani. Az étkezdével is gondok voltak, ott a helyhiány okozott fennakadásokat: „Üzemünkben működő étkezdé a Pest-Budai Vendéglátó V. kezelésében működik. Jelenleg 550-600 fő közötti előfizetéses étkeztetés van, plusz az a la cart főzés is, szemben az 500 fős engedélyezett létszámmal. Komoly problémánk a helyiség kis mérete, ami főként a déli váltás időszakában komoly nehézségek elé állítja a konyhai dolgozókat, mivel a délelőtti műszakból kijövőek majdnem egy időben kívánnak étkezni és jelenleg mindössze egy étkezés alkalmával 55-60 fős létszámot tudunk csak kiszolgálni.”³¹²

³⁰⁷ BFL XXIX 539 53., 56. kisdoboz

³⁰⁸ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³⁰⁹ SZÉNÁSI Éva 1988:146.

³¹⁰ SZÉNÁSI 1988: 70.

³¹¹ BFL XXIX 539 24. kisdoboz

³¹² BFL XXIX 539 24. kisdoboz

A gyárnak saját bölcsődéje volt, ami szintén a közelben működött. A bölcsődének 35 gyerek elhelyezésére volt engedélye, de 50 fővel működött, és így is várólistát vezettek a megüresedett helyek betöltésére.³¹³ A bölcsőde épülete és környezete sem volt a legjobb állapotban, a *Tegyük széppé, otthonossá gyermekintézményeinket* mozgalom 1960. augusztus 2-i jelentése annak elhanyagoltságát mutatta be. „*Látogatásom során meglepett, hogy a festői Csillaghegyen a bölcsőde környezete elég elhanyagolt. A bölcsőde előtt leányszállást építenek, emellett a szakszervezeti munkásellátási megbízottal és a bölcsőde vezetőjével beszélgetve az volt a benyomásom, hogy az üzemnek igen nagy szüksége lenne óvodára. A bölcsőde épülete is igen elhanyagolt, úgy látszik az üzemnek nem szívügye a bölcsőde sem. A bölcsőde vezetője pedig szakmailag jól felkészült, jó szervező, s a bölcsődében igen szép nevelőmunka is folyik. Munkájukat természetesen igen megnehezíti, hogy ilyen épületben kell bölcsődés gyerekekkel foglalkozni. A falak is magasan nedvesek, a cementpadló olyan töredezett, nagy mély gödrök vannak, baleset veszélyes. Kérdésemre, hogy hogy meri a bölcsődevezető így vállalni felelősséget a gyermekek épségéért, megmutatta azokat a feljegyzéseket, amiket az üzem felé készített. Érthetően elkeseredett, s tette ezt a kijelentést, hogy itt komoly sürgetést csak az jelentene, ha ő kitörné a lábát a gödrökben, mielőtt a gyermekekkel történe meg.*”³¹⁴A következő évben a III. kerületi Tanács Egészségügyi Osztálya már pozitívabb jellemzést adott a bölcsőde épületéről, az üzem környezetéről már kevésbé: „*A bizottság megállapította, hogy a bölcsőde a gyári területhez tartozó, de a gyártól teljesen elkülönített területen, kifejezetten bölcsődei célra épült földszintes épületben van elhelyezve. A 10 évvel ezelőtt épült épület külső és belső részeiben gondozott, tiszta, karban tartott. Az épületen meglátszik az, hogy az épület állandó gondozás alatt áll. A környezet, az udvar rendezés alatt áll, mert szétszórt nádpallók, a különféle lomok, az üvegcserep halmazok, a téglák és cserépdarabok, a halomba rakott eternitcső darabok, több helyen a szemétkupacok elszállításra várnak*”³¹⁵

A bölcsőde közelében a gyár leányszállást épített, pontosabban egy meglévő épületet alakított át úgy, hogy az alkalmas legyen erre a funkcióra.³¹⁶ Erről a történeésről Király Erzsébet is rövid említést tett: „*A Csillaghegyi Lenárugyárban elhatározták, hogy a gyár mögött építeni kell egy leányotthon társadalmi munkába, én is részt vettem benne egy párszor, kaptam is emlékül egy könyvet.*” A leányszállás ekkor 24 személyes volt. Az 1961. június 6. keltezésű rendelkezés szerint a szállóra új lakó kötelező egészségügyi vizsgálat nélkül nem költözhetett be, a régi lakók pedig meghatározott időközönként kötelesek voltak egészségügyi vizsgálatnak alávetni magukat.³¹⁷

A gyár privát mosási lehetőséget is biztosított dolgozóinak egy közös mosókonyha által, ahol az alkalmazottak csekély térítésért fejében használhatták 2-3 óráig a mosógépet. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy reggel behozták a mosnivalót, műszak

---

³¹³ BFL XXIX 539 24. kisdoboz

³¹⁴ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³¹⁵ BFL XXIX 539 24. kisdoboz

³¹⁶ SZÉNÁSI Éva 1988: 72.

³¹⁷ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

után kimosták. A szakszervezet porszívót is vásárolt, amelyet a dolgozók kikölcsönözhetnek.³¹⁸

A csillaghegyi szövőgyári munkások az 1960-as évek elején két műszakban dolgoztak. 1964-ben indították be a harmadik műszakot.³¹⁹ Az első műszak reggel 6 órakor kezdődött és délután 2 órakor volt a váltás, a délutáni műszak este 10-ig tartott. Az alkalmazottaknak a gyár területére való belépését, az ott tartózkodásukat és a kilépés rendjét a gyár porta- és rendészeti szabályzata a munkavégzéssel kapcsolatos rendet az üzemi balesetelhárító óvórendszabály határozta meg. Sajnos a Csillaghegyi Lenárugyár levéltári dokumentumai között a porta és rendészeti szabályzatot – a gazdag forrásadottság ellenére – nem találtam, a balesetelhárító óvórendszabályra vonatkozóan pedig egy 1964-es dátummal keltező példány állt a rendelkezésemre. Egy másik textilgyár, a Kelenföldi Textilgyár, továbbá a csillaghegyi üzem egyéb, ki és belépéssel kapcsolatos feljegyzéseiből következtethetünk a rendészeti gyakorlatra. A rendészet szervezetileg az igazgatási osztály vezetője alá tartozott. A Kelenföldi Textilgyár Porta és Rendészeti ügyviteli rendje szabályozta a személyi forgalmat, az áruforgalmat, az egyéb rendészeti feladatokat, a rendészet tűzrendszettel kapcsolatos feladatait, illetve az igazgatási osztály és a rendészet helyét a gyár szervezetében és feladataikat az ügyrend végrehajtását illetően. Véglegesített dolgozók munkaadói igazolvánnyal, próbaidős alkalmazottak ideiglenes gyári belépő felmutatásával léphettek a gyár területére, a munka megkezdése előtt maximum egy órával. Amennyiben igazolványukat nem tudták felmutatni, akkor a személyi igazolvánnyal léphettek a gyár területére, amennyiben ez sem állt a rendelkezésükre, akkor a dolgozó osztályvezetőjének vagy szakmányvezetőjének helyszínen adott engedélye alapján engedhette be a portaszolgálat. Az alkalmazottak késése esetén a rendészet köteles volt egy papírlapot tenni a dolgozó igazolványába, illetve ezek a késések egy sorszámozott könyvbe feljegyzésre kerültek. A vállalatnál előforduló szokatlan történések pedig a szolgálati könyvbe kerültek bejegyzésre. A gyár területére fényképezőgépet csak külön engedéllyel lehetett bevinni. Az alkalmazottak munkaidő alatt kizárólagosan az illetékes vezetők által kiállított távozási engedély alapján hagyhatták el a gyár területét, a távozás és visszatérés időpontját a portaszolgálatnak fel kellett jegyezni és azt megküldeni az illetékes üzembrész vezetőjének, hogy a felmerült munkaórakiesést levonhassák a munkabérből. Amennyiben dolgozó munkaidőn belüli távozása magánjellegű volt, szabály szerint a távozási engedélyt átlósan át kellett húzni. Az alkalmazottakat csak rendkívüli esetekben – elemi csapás, haláleset, betegség – lehetett a portára lehívni.

Azon alkalmazottak, akik állandó ki- és belépési engedéllyel rendelkeztek, a szoptató anyák, a tanulók, az időkedvezményben részesülők, vagy akik munkarendtől eltérően dolgoztak, engedély nélkül léphettek a gyár épületére vagy távozhattak. A napi rutin szerint az alkalmazottak a munkahelyüket a meghatározott munkarend szerint hagyhatták el, legkésőbb a műszak befejezést követően egy órán belül. A dolgozók kilépését kötelező ellenőrzés előzte meg. A dolgozóknak eltávozáskor egy jelzőkészülék gombját kellett megnyomni, abban az esetben, ha a jelzőkészülék zöld színre váltott csak

---

³¹⁸ SZÉNÁSI Éva 1988:70.

³¹⁹ SZÉNÁSI Éva 1988:76.

az alkalmazott táskáját, amennyiben piros színre a dolgozót teljesen át kellett vizsgálni. A szabályzat részletesen meghatározta a nem gyári alkalmazottak belépését, és ezen látogatások írásos feljegyzési rendjét is. Továbbá szabályozta a munkavégzés céljából a gyár kultúrházába és az étkezdébe történő belépést. Tehát elvileg a gyárak porta- és rendészeti szabályzata szigorúan szabályozta a munka rendjét és a gyárba való tartózkodás szabályait.³²⁰

A különböző gyári feljegyzések, igazgatói utasítások, levelezések mutathatnak rá ezen szabályoktól való eltérő gyakorlatra. A Csillaghegyi Lenárugyár esetében Bárkányi Imre, a gyár akkori igazgatója 1960-ban egy belső rendelkezésben határozott az idegenek belépésének rendjéről, eszerint egy könyvtartó faállványon elhelyezett füzetbe kellett a nem alkalmazottként belépők személyes adatait feljegyezniük, valamint a beérkezésük és a távozásuk időpontját. Az új rend a portán történő hosszadalmas beírást akarta megszüntetni. Az utasítás alapján a könyvbe nem kellett beírni a párt, a szakszervezet és minisztériumi igazolvánnyal rendelkező személyeket.³²¹ A korábbi gyakorlat hosszadalmas ellenőrzése azt jelentette, hogy a belépőnek hivatalos okmánnyal kellett igazolnia személyazonosságát, majd ezt követően a portán dolgozó egy látogatási könyvbe jegyezte be a belépő adatait, illetve a látogatás célját, időtartamát. Azonban ugyanebben az években egy gyári látogató, M. Sándor kifogást tett az igazgatónak a belépési gyakorlat miatt. Levélében arról tájékoztatta Bárkányi Imrét, hogy a portaszolgálat nem eléggé elővigyázatosan járt el a belépésekor az igazoltatás során, s a feljegyzés küldője meg is jegyezte, hogy az: „*egész igazolási kérdés csak formaság*”³²² Az igazgató ezt követően utasította a portaszolgálatot, hogy az érkező látogatókat – különösen, akiket nem ismernek – személyigazolványuk elkérésével igazoltassák le, továbbá egy válaszlevelében biztosította a levél íróját, hogy a jövőben körültekintőbben fognak eljárni és egyben megköszönte „jóindulatú” figyelmeztetését is.³²³

A gyári feljegyzések az alkalmazottak általi lopásokról – ami a rendészeti kérdéskörhöz tartozik – is vallanak. 1962-es évre vonatkozóan viszonylag csekély számban, összesen 11 esetben fedeztek fel lopást a Csillaghegyi Lenárugyárban. Az üzemből eltulajdonított fonalat, keményítőport a motozás során találták meg a dolgozóknál. Az is előfordult ugyanakkor, hogy a munkavállalók egymás személyes tárgyait tulajdonították el.³²⁴ A gyári feljegyzések arról tanúskodnak, hogy voltak visszaélések, amit bizonyos munkakörök szinte kínáltak, és ahol saját haszonra is lehetett dolgozni. A kerületi rendőrkapitányságra bejelentés érkezett 1959. december 17-én, hogy a gyár lakatos műhelyében továbbra is privát javításokat végeznek munkaidő alatt. A szerelők a főmérnök és más személyek autóját javították. A feljelentés szerint az egyik gyári munkás ezzel összefüggésben azt említette: „*hogya a vállalatnál még egy személynek lesz gépkocsija, akkor már mást sem fognak csinálni, mint privát gépkocsikat javítani.*”³²⁵

---

³²⁰ MNL OL XXIX-F-277 6. doboz Kelenföldi Textilgyár Porta és Rendészeti ügyviteli rendje

³²¹ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³²² BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³²³ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³²⁴ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³²⁵ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

Az üzemi balesetelhárító óvórendszabály általános kötelező érvényű szabályokat tartalmazott, ezen felül speciális előírásokat határozott meg a különböző üzemi és gyári egységekre: az előkészítő- és befűző műhelyre, a lánchengerraktárra, a szövödére, az áruátvevő részlegre, az árutisztító-kivarró műhelyre, a kikészítő üzemre, a javítóműhelyre, a kazánházra, a raktárokra, a szállítás-gépkocsisínre és a gondnokságra. Az általános előírások megszabták a munkavégzéssel kapcsolatos irányelveket és szigorú kötelező szabályokat, így minden munkavállaló csak a felettese által rábízott munkát végezhetett; engedély nélkül olyan munkát végezni nem volt szabad, amely nem volt munkaköri kötelessége. A művezetőnek és a beosztottnak rendszeresen, minden műszak elején ellenőriznie kellett a védőberendezések állapotát, továbbá hibás, rossz szerszámokkal, gépekkel dolgozni nem volt szabad, és bármilyen hiba esetén azonnal jelenteni kellett a művezetőnek. A nők ruha és ékszerviselését is szigorúan korlátozták: a munkagépek mellett fejkendő, hajháló viselése kötelező volt, a művezetők kötelessége volt a munkától eltiltani azt, aki ennek nem tett eleget. A gépek mellett lazán logó, lebegő, testtől elálló ruhát a fogaskerekek, hajtószíjak, kiálló tengelyvégek könnyen elkaphatták és balesetet okozhattak, ezért a sima testhezálló ruhát preferálták. Munka közben gyűrűt, karórát, karperecet, nyakláncot viselni szintén tilos volt, mert ezek beakadva súlyos balesetet okozhattak. A szabályzat arra is kitért – nyilván azért, mert erre is volt példa – mezítláb dolgozni az egész gyár területén tilos volt. Emellett az üzem területén dohányozni és nyílt láng használata, továbbá szeszes ital fogyasztani is tiltott volt.³²⁶

A Csillaghegyi Lenárugyárban – az elsők között – alkalmaztak pszichológust 1960-tól, akinek a vezetésével munkalélektani kísérleteket kezdtek az üzemben.³²⁷ Az egyik ilyen munkalélektani kísérlet keretében munkaközi szüneteket vezettek be 1960. február 1-től. Bárkányi igazgató pedig elrendelte, hogy ezekben a szünetekben délelőtt 9 és 9.15 között, illetve a délutáni műszak esetén 17 és 17.15 között állítsák le a gépeket és az üzemi hangszórókból könnyűzenei lemezekről zenét sugározzanak.³²⁸ Ez a gépek mellett dolgozók szempontjából fontos változás volt, ugyanis korábban az étkezésre, a szükségletek elvégzésére, esetleg cigarettázásra nem volt külön munkaszünet.³²⁹ A *Népszava* 1963. október 23-i száma, nyilván nem véletlenül a forradalom kirobbanásának 7. évfordulóján már-már „meseszerűen” mutatta be a gyárban dolgozók életét és a munkaközi szünetet: „Reggel 9 órakor leállnak a dübörgő gépek, csend lesz a szövödében. Áramszünet? Nem – pihenő, amely alatt a szövőnők beszélgetnek, könnyűzenét hallgatnak, frissítő csipkebogyó teát isznak, hogy aztán újult erővel folytassák munkájukat.”³³⁰ Király Erzsébet visszaemlékezésében a gyári alsó- és középvezetők a beosztottak lelki gondozására vonatkozóan még egy momentumot találtam, saját konkrét esetére hivatkozva: „Sajnos volt időszak, mikor Évikével gyengeség lett úrrá rajtunk, valahogy nem találtuk a helyünket, és kimentünk a HÉV

---

³²⁶ XXIX.539. 23. kisdoboz Üzemi balesetelhárító óvórendszabály (1964)

³²⁷ Bárkányi Imre igazgató, de már, mint a Pamutnyomóipari Vállalat igazgatója a vállalat munkásvédelmi laboratóriumának vezetőjével Dr. Molnár Imrével egy könyvet is kiadtak 1971-ben „A munkapszichológia alkalmazása a pamutnyomóipari vállalat üzemeiben” címmel.

³²⁸ BFL XXIX 539 53. kisdoboz

³²⁹ BFL XXIX 539 56. kisdoboz

³³⁰ Népszava 1963. október 23. 3.

megállóba, hogy elé vetjük magunkat. A gyárban ezt megtudták és jobban ránk figyeltek, de mi szívtuk az Ötéves tervet és a Sport cigit – minden nap vettünk négy-öt szál cigit.”

A gyári dolgozók hétköznapijához a szórakozás is hozzátartozott, mely alkalmak szervezésében a Csillaghegyi Lenárugyár anyagi lehetőségeihez mérten igyekezett szerepet vállalni. Király Erzsébet személyes dokumentumai is arról tanúskodnak, hogy a gyári alkalmazottak szabadidős szokásaira a munkahely is meghatározó befolyással bírt, lényegében bizonyos tekintetben kontroll alatt tartotta az 1960-as években. Mindennek ellenére a Csillaghegyi Lenárugyár irataiból kiderül, hogy a gyár ilyen típusú költségvetése meglehetősen szerény volt. A kulturális, sport jellegű fejlesztések lehetőségeiről az egyik igazgatói levél így vall: *”a fennálló rendelkezések értelmében a vállalat saját eszközeiből sem sport, sem kulturális létesítmények fejlesztésére nem költhet. ezekre a sport illetőleg a kulturális keretből a Szakszervezet, illetőleg a Kerületi Tanácsnak kell biztosítania fedezetet, ahonnan még semmiféle fedezetet nem kaptunk.”*³³¹ Az üzem szociális, kulturális és sport jellegű lehetőségeiről a gyár 1961-es nyereségrészesedésének szétosztásából következtethetünk. A pénzforrásból az üzem vezetése kis összegekkel támogatta a szabadidős, kulturális- és sporttevékenységeket, illetve létesítményeket így: sportegyesületek működését, a kultúrház költségvetését, a dolgozók gyermekeinek nyaraltatását, a gyári rendezvények – nőnap, gyermeknap, anyák napja – kiadásait és a kedvelt agárdi üdülőttelep fenntartását. A gyár kultúrháza helyet adott a könyvtár **(18. sz. fotó)** és különböző rendezvények mellett technikai oktatásnak, ismeretterjesztő előadásoknak és szabás-varrás tanfolyamnak is. Emellett szombatonként a fiatalok táncos összejöveteleken ismerkedhettek ugyanitt, csütörtökönként és vasárnap pedig filmvetítés volt a kultúrház udvarában.³³² Az igazgatói jóléti keret egy részét is hasonló kulturális és sport célokra használták fel, így például, a horgász egyesület és az agárdi telep gondnoki díjára, az evezős szakosztály csónak-elhelyezési díjaira, a sakk szakosztály részére edző biztosítására és a bélyeggyűjtő kör részére katalógus és egyéb költségeihez való hozzájárulásra.³³³

Az üzemenben volt labdarugó, kézilabda, evezős, sakk szakosztály, horgász, galambász, motoros és lövész egyesület és bélyeggyűjtő kör is. A legtöbb taggal a természetjáró szakosztály büszkélkedhetett, akik hétvégenként hosszabb kirándulásokat, túrákat tettek. A természetjáró szakosztály működéséről, problémáiról egy általuk a pártvezetőség és a KISZ számára készített hosszabb jelentésből kapunk képet.³³⁴ A természetjáró szakosztály 1960-ban kezdte meg munkáját, létszáma 125 fő volt. A szakosztály a vállalati munkatársak és családtagjaik köréből szerveződött. 1960-ban 11 túrát szerveztek, a túranapok száma 29, a résztvevők létszáma 427 fő volt. Egy túrán átlagosan 27 fő vett részt. A szakosztály keretében ellátogattak a Pilisbe, a Börzsönybe, a Bükkbe, a Mátrába, Egerbe, Miskolcra, Sopronba, Keszthelyre és egy visegrádi hajókirándulást is szerveztek. Két alkalommal rendeztek üdülés jellegű kirándulást, az egyik egy nyolc napos országos túra, a másik a balatonfüredi nemzetközi természetbarát

---

³³¹ BFL XXIX. 539. 53. kisdoboz

³³² BFL XXIX 539 24. kisdoboz

³³³ BFL XXIX.539. 53. kisdoboz

³³⁴ BFL XXIX.539. 53. kisdoboz

táborozás volt. A természetjáró szakosztály a kirándulások mellett rendezvényeket, bálakat is szervezett. A jelentés hiányosságként jegyzi meg, hogy a kirándulásokba nem sikerült kellő mértékben bevonni a fiatalokat, és a szakosztály sok tagja sem kapcsolódott be a túrázásokba. A jelentés írója külön kitért arra, hogy a jövőben igyekezzenek úgy eljárni, hogy munkanapon ne kérjenek el sok ugyanolyan munkakörben dolgozó személyt, azonban ők is kérik a méltányos elbírálást, ugyanis előfordult, hogy az indulás előtt három nappal akarta a szövöde vezetősége lehúzatni a kirándulók listájáról a szövönőket. Összegzésként a jelentéstevő kitér arra is, hogy a jövőben a szakosztálynak anyagi támogatásra lenne szüksége, mivel a gyár dolgozói körében népszerűségnek örvendő országjáró túrákhoz és táborozásokhoz felszerelésre – sátrakra, gumimatracra, főzőfelszerelésre – lenne szükségük. Végül beszámolt arról is, hogy a fiatalok bevonása érdekében kezdeményeztek egy KISZ-szel közösen kidolgozandó tervet ifjúsági túrák sorozatára.³³⁵

A gyári iratok között az agárdi üdülőtelep többször előkerül, ugyanis az 1960-as évek elején a gyár vezetésének sikerült elérnie az agárdi kis horgásztanya üdülővé való fejlesztését. Ennek ára az volt, hogy a Római-parton lévő, az Állami Pénzverővel közösen birtokolt üdülőtelepet átadták a pénzverőnek és a kapott összeget az Agárdon lévő kis tanya nyolc szobás üdülőteleppé való fejlesztésére fordították ebben az időszakban.³³⁶ Király Erzsébet fotói **(19. sz. fotó)** között is található egy agárdi fénykép, ami az üdülőépítkezést meg szemlélő gyári kirándulás alkalmával készülhetett. A munkahelyi programok mellett a gyárban kialakult baráti közösségek kirándulásai, strandolásai és a korszakban nagy népszerűségnek örvendő vendéglők, eszpresszók, presszók, sörözők, cukrászdák és zenés-táncos helyek látogatása jelentették a munka utáni kikapcsolódást, a kötött munkarend és monoton gyári munka ellenpontosításaként a szabadságot. Teljesen általános volt még ebben az időszakban, hogy ilyen alkalmakkor a férfi munkások fehér inget, sötét öltönyt és nyakkendőt, a nők fehér ingblúzt és szoknyát viseltek.

A vendéglátós terek egy része már a 19. században is a női nyilvánosság legitim tereinek számított, mint vendégek és mint munkavállalók, sőt mint tulajdonosok tekintetében, ugyanakkor jelenlétük mindkét oldalon bizonyos szegregációs jegyeket mutatott.³³⁷ A női jelenlét leginkább a kávék helyekhez: kávéházakhoz, cukrászdákhoz és legfőképpen kávémérésekhez kötődött. A II. világháború után a MKP elemi érdeke volt a civil szférát erősítő nyilvános, félnyilvános vendéglátós helyek felszámolása, ellenőrzés alá vonása. E folyamat már 1945-től a kommunista vezetés alatt álló belügyminisztérium hatóságai által elkezdődött. A vendégek kedvét a vendéglátós helyek látogatásától razzziák által próbálták elvenni.³³⁸ Aztán 1947-es hatalomátvétel után mint a volt polgári értékrendhez köthető kávéházak, lokálok bezártak vagy államosítás után, egy-egy nagy vendéglátóipari vállalat keretein belül italboltként, népbüféként, eszpresszóként, kocsmaként, cukrászdaként működtek tovább.³³⁹ E helyek államosítása azonban elhúzódott, még 1951 augusztusában is a fővárosi 103 eszpresszóból csupán 45 volt

³³⁵ BFL XXIX.539. 53. kisdoboz

³³⁶ BFL XXIX.539. 53. kisdoboz

³³⁷ ZEKE Gyula 2014:53-54. A női privát és nyilvános tér problematikáját külön fejezetben érintem.

³³⁸ ZEKE Gyula 2014:141.

³³⁹ HAVADI Gergő – MAJTÉNYI György 2011:193.

állami kézben.³⁴⁰ Az 1950-es években a belügyi szervek ezeket a helyeket sok esetben „fertőzött helyeknek” tekintették, és látogatóit kriminalizálták. Tekintettel e vendéglátóipari egységek „veszélyességére” több vezető és alkalmazott a belügyből érkezett.³⁴¹ Ez az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elejétől változott, és a belügyi szervek figyelme inkább a külföldi turisták által is látogatott előkelőbb vendéglátóipari egységekre tevődött át. Ugyanakkor Zeke Gyula egy korabeli emlékiratra támaszkodva e korszakra vonatkozóan azt a megállapítást tette, hogy e szórakozási forma nem vesztett népszerűségéből, csupán átformálódott: „*az ötvenes évek sem Budapest társadalmának életkedvét, sem a vendéglátó formák folytonosságát nem törték meg. Sőt, a nyilvános vendégterek élvezetkielési rítusai és az élő muzsikálás harmincas években kialakult módozatai is csupán annyiban változtak a politikai nyomás és a társadalmi átrendeződés hatására, amennyiben a háború előtti zenés kávéházak és éttermek, valamint a bárók arisztokrata, úri és polgári középosztályi kultúrája az államosított eszpresszókból és vendéglőkben kezdett összeolvadni a kisvendéglők, kocsmák és sörözők valahai kispolgári és proletár világának nyersebb formáival.*”³⁴²

Király Erzsébet számára az 1950-1960-as évek fordulóján, alighogy felkerült Budapestre, a különböző vendéglátós, zenés-táncos helyek látogatása jelentette a legfontosabb szabadidős eltöltést és társadalmi nyilvánossági teret. Ő maga így emlékszik a különböző vendéglátós helyek látogatásáról és az ott eltöltött szabadidőre: „*Eljártunk táncolni, a Duna parton volt az ...,*³⁴³ *a Hableány, a Tó vendéglő, később bejártunk a Flórián presszóba, a Menüettbe és környékére, aztán a Flórián tér és a Filatorigát között volt az Árpád-kert, ahol öt forintért ettünk túrós csuszát és két forintért ittunk Bambit vagy málnát. Így ismerkedtünk a világgal, az emberekkel, a fiúkkal.*” A munka utáni tevékenységnek a vendéglátóipari egységek – vendéglők, presszók, eszpresszók, bárók, különböző táncos helyek, kerthelységek – látogatása integráns része volt. A kötött gyári munkát a hajnalig tartó „mulatozások” törték meg: „*Ilivel és Évával alig vártuk, hogy felépüljön a Duna Kioszk vendéglő, lejártunk a Cs-ékkal a Dunára és figyeltük mikor lesz kész. Természetesen nyitáskor mi voltunk az elsők és mivel nagyon jó volt a zenekar, áttáncoltuk az éjszakát és reggel mentünk dolgozni a szövőgyárba.*”

Király Erzsébet munkába állását követően 1-2 éven belül elhagyta a Csillaghegyi Lenárugyárat, és egy könnyebb munkakörbe került: „*Végül 1961-ben már nem emlékszem miért, de otthagytam a szövőgyárat és pár nap múlva elhelyezkedtem a Goldberger Textilművekbe, ilyen árueosztó-féle, ami abból állt, hogy amit festettek anyagokat kellett osztályozni és a hibás anyagokat ki kellett vágni egy hosszú asztalon.*” A textilipari munkaerőhiány már 1960-as évek elejétől jelentkezett, erre utalnak a Csillaghegyi Lenárugyár iratai is. Az 1960-as évek elejétől – amely akkor elsősorban nem a szövőket érintette – súlyosbodó munkaerő-elvándorlás még a viszonylag állandó

---

³⁴⁰ ZEKE Gyula 2014: 198.

³⁴¹ HAVADI Gergő 2012: Egyes budapesti vendéglők bűnügyi „fertőzöttsége” 1955-ben. „Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzöttségéről” Forrás: http://archivnet.hu/politika/egyeb_budapesti_vendeglok_bunugyi_fertozottsage_1955ben.html (Letöltve: 2023.07.05.)

³⁴² ZEKE Gyula 2014: 208.

³⁴³ Az itt feltüntetett szórakozóhely neve olvashatatlan.

alkalmazotti létszám mellett is problémát jelentettek a gyár vezetőinek, mivel kilépésekkel szemben tehetetlenek bizonyultak: „A gyár munkaerő ellátása helyzetére általában az jellemző, hogy minden felmondás a dolgozók részéről valóságos riadalmat jelent a műszaki vezetésben, mert csak a legnagyobb nehézségek árán lehet pótlásról gondoskodni. További problémát jelent az is, hogy különösen a segéd munkások ismerve a nehéz helyzetet visszaélnék azzal, mert fegyelmetlenségük ellen semmilyen eszköz nincs a kezünkben, legfeljebb elmenni más vállalathoz dolgozni, ahol ráadásul még többet is kereshetnek, az önkényes kilépések következményeit nem érzik különösen sújtónak. Elszívó hatása a környező vállalatoknak bérkülönbség miatt van, egyrészt a segéd munkások területén, amelyben meglehetősen nagy a hullámozás és lakatos szakmunkások területén pl.: Fonalgépalkatrész Gyár, Mezőgazdasági Gépgyár, Ganz stb. – lényegesen magasabb keresetet tud biztosítani a lakatosoknak”³⁴⁴ A gyárból kilépők nagy részét a vidéki visszaköltözés, a magasabb kereseti lehetőség, illetve egyéb személyi okok motiválták ebben az időszakban. Az elvándorlók kisebb részének döntését lakásváltoztatás, házasságkötés, illetve valamilyen szakmai tanfolyam elvégzése után egy megfelelőbb munkakör ígérete ösztönözte.³⁴⁵ A kilépők többsége a gyár vezetőinek hozzájárulásával vagy áthelyezéssel távozott az üzemből. Kisebb része önkényes kilépő volt, az ő felmondásukhoz a gyár igazgatója nem járult hozzá. Volt olyan eset is, hogy a munkavállaló nem jelentette be távozását, hanem egyszerűen többet nem ment be dolgozni, így a gyár 8-10 nap után automatikusan kijelentette.³⁴⁶ Az üzemi dolgozók alapos indokkal vagy indok nélkül, személyi okokra, alacsony bérré hivatkozva már könnyen távozhattak a gyárból a későbbi években.

Király Erzsébet több textilgyárban történő alkalmazása után néhány éven belül végleg elhagyta ezt a szektort, amit visszaemlékezésében alapvetően az alacsony fizetéssel indokolt: „1964. november 28-tól már nem dolgoztam a szövőgyárban, mert nem a munkám után fizettek. Hiába igyekeztem, csak hatvankét forint órabért³⁴⁷ kaptam. Betelt a pohár.” A textilipar alacsony fizetésének problematikájára többször említi a visszaemlékezésében, illetve igyekezett mindent megtenni, hogy jövedelme valamivel magasabb legyen: „Már eltelt kb. egy fél év is, még mindig az asszony mellett kellett dolgozni, de én szerettem volna többet keresni, így a művezetőnek szoltam, hogy rakjanak már másik 6 gépre, hisz már elég jól begyakoroltam. Kaptam is 6 szövőgépet, 3 műszakban dolgoztunk, a wc-be jártunk cigizni, sokat marhultunk és sok barátnőm volt és haverok a gyárban.” Az idézet nem mellesleg a gyári munkások napi rutinjára is rávilágít.

Az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől a textilmunkások a megterhelő munkát gyakran cserélték fel a szolgáltató-, illetve a vendéglátóipar munkahelyeire, s kevés volt azok száma, akik ebből a szektorból mentek nyugdíjba. A textilipari gyárakból egyre gyakoribbá váló kilépések problémája a közbeszédbe is bekerült az 1960-as évek közepétől. 1967-ben „Hány millió forint folyik ki a Danaidák hordójából?” címmel jelent

---

³⁴⁴ BFL XXIX.539. 24. kisdoboz

³⁴⁵ BFL XXIX.539. 24. kisdoboz

³⁴⁶ BFL XXIX.539. 53. kisdoboz

³⁴⁷ Ez túl sok, inkább 6,2 forint órabért kaphatott.

meg cikk, amely a textiliparból történő elvándorlás problémakörét járta körül. Ebben már a nagyvárosba vándorolt nők könnyű pénzkereseti igénye mellett a gyárak felelőssége is óvatosságot megfogalmazásra kerül. A Pamutnyomóipari Tröszt központi pszichológiai csoportja az elvándorlás okairól készített vizsgálatot. A felmérés befolyásoló tényezőként említette a gyár felelősségét, illetve motiváló szerepét abban, hogy a vidékről felkerült lányok „otthonnak” érezzék a gyárat. Emellett a hűségesek dolgozók jutalmazását is kiemelten fontosnak tartotta: „*Ne a hallgatólagos kedvezménye legyen a törzstagnak az üdülés, a külföldi út és egyéb előny, amelynek nyomában esetleg pletyka is kél, hogy: ejnye, milyen protekció lehet (...) Mindehhez joga legyen a régi dolgozónak. Írásban, szabályban fektessék le, mi a jutalma a hűségnek.*” – vallotta az egyik dolgozó.³⁴⁸

Király Erzsébet az 1970-es évek elején pedig – a Budapesti Rádiótechnikai Gyárban, a Budapesti Híradástechnikai Vállalat, a Beloiannis Gyár végül a Hajtóművek és Festőberendezések Gyár után – végleg elhagyta a nagyipart, és a vendéglátóiparban³⁴⁹ helyezkedett el felszolgálóként. A korszakban nem volt szokatlan, hogy a nők a nehéz gyári munkát a vendéglátóipar vagy a szolgáltatóipar könnyebb állására cserélték, saját bevallása szerint elsősorban az alacsony bérek, de talán a valamivel könnyebb és kevésbé monoton munka is hozzájárult. Ugyanakkor a női bérek – ebben az időszakban többnyire 70%-ban nőket foglalkoztató – vendéglátóiparban is alacsonyak voltak, tekintettel arra, hogy a szektorban dolgozók jelentős része nem rendelkezett szakképesítéssel, azonban a borraivaló a fizetést jelentősen meg tudta emelni.³⁵⁰

A női alkalmazottak vendéglátóiparban a 19. századtól jelen voltak. A II. világháború előtt különösen az eszpresszók sajátos világában alkalmazottként és tulajdonosként is, ez utóbbi számaránya 1914-ben meghaladta a 71%-t. Nagy arányban dolgoztak nők nem csak eszpresszókban, hanem cukrászdákban és kávéházakban is. Azonban míg az eszpresszók, cukrászdák esetében helyük a vendégtérben volt, az utóbbinál a színpalak mögött, a konyhában mosogatóként és takarító személyzetként.³⁵¹ A II. világháborút követően az egyre több nőt foglalkoztató vendéglátóiparból megpróbálták eltávolítani a nőket, ugyanis a Vendéglátóipari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének 1947 eleji határozata értelmében női alkalmazottak csak

---

³⁴⁸ Nők Lapja 1967/4.

³⁴⁹ A korszak vendéglátóipara, mint munkahelyi- és szórakozási tér meglehetősen érdekes, különösen női szempontból. Azonban a vendéglátóipar szerteágazó és sajátos világának teljeskörű feltárása még várat magára. A téma tekintetében lásd: HAVADI Gergő - MAJTÉNYI György: Haverok, buli, Politikai Bizottság: Vendéglátás, éjszakai élet és luxus a szocializmusban In: Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat, 2011/7-8., 192-210.; HAVADI Gergő: Az új "népi szórakozóhely": a "hosszú" ötvenes évek Budapestjének életvilága a szocialista vendéglátásban In: Fons: forráskutatás és történeti segéd tudományok, 2006/ 3. 315-354.; HAVADI Gergő: Individualista, tradicionalista, forradalmár vagy megalkuvó emberek? A jazz politikai és társadalmi megítélése az ötvenes és a hatvanas években. In: Korall: társadalomtörténeti folyóirat, 2010/39. 31-57.; HAVADI Gergő: Szombathely vendéglátása és szórakozóhelyeinek életvilága a Kádár-rendszerben In: Urbs: magyar várostörténeti évkönyv, Budapest, 2010. 273-289.; HAVADI Gergő: Ilkovic kocsma. In: Aetas 2012/2. 29-48.

³⁵⁰ 1977-ben a felszolgálók alapfizetését 600 Ft-ról 1200 Ft-ra emelték. A borraivaló a fizetésük fontos kiegészítése maradt, ugyan a hatalom megpróbálta megszüntetni az 1950-es években, de ez sikertelenül végződött.

³⁵¹ ZEKE Gyula 2014: 54-56.

abban az esetben folytathatták felszolgálói munkát, ha legalább négy és fél éves gyakorlattal rendelkeztek. Tették ezt arra való tekintettel, hogy munkát biztosítsanak a családfenntartó férfiaknak és a nők erkölcsét pedig megvédjék. A következő év elején annyiban változott az előírás – a szakszervezeti vezetőváltással egyetemben – hogy az újonnan belépő munkavállaló nőknek vizsgát kellett tenniük.³⁵² Aztán az 1950-es évek nehézipari beruházások függvényeként átstrukturálódott munkaerőszerkezet következtében a vendéglátóipar nagyszámú női munkavállalót vett fel. Az 1970-es években vendéglátóipar minden területén és szintjén ott voltak a női alkalmazottak: „*Ott vannak a luxusszállókban: felszolgálók, hostessek, takarítónők. Találkozhatunk velük osztályba sem sorolható késtdobálóban, meghitt cukrászdában, vállalati büfében, gebines kiskocsmában, nagyüzemi konyhákban, bisztrókban, éjszakai mulatókban. Előtérben sminkkel, mosolyogva egy mixerpult mögött –, és sörösládákat, szemetestartályt cipelve. Vannak közöttük vállalatvezetők, mosogatók, gazdasszonyok...*”³⁵³ Azonban ennek a munkának is megvoltak a maga kihívásai, nehézségei: „*Egy presszóban kisebb a megterhelés, mint egy melegkonyhás étteremben. Régebben férfiak is dolgoztak presszóban, de ezt megszüntettük. A fizikai munka s a jövedelem igazságosabb elosztása miatt bevezettük a forgóplaccos rendszert. Felváltva dolgoznak a pultnál felszolgálóként és a kasszában. Ahol már van üditőitalos automata, ott nem kell annyit emelni. Sajnos rakodás, takarításra nincs ember, akik még mutatóban vannak, egy-két hét múlva eltűnnek. Hatvan takarítónő hiányzik. Így az alkalmazottak takarítanak. Természetesen megfizetjük. Csak hát hullafáradtak, mire zárás után hozzáfognak. Erős napon egy felszolgáló huszonnégy kilométert gyalogol.*” Így számolt be a vendéglátós alkalmazottak munkamenetéről Ring Antal szakszervezeti titkár a Nők Lapja egyik cikkében.³⁵⁴

A vendéglátóiparban dolgozókról szóló diskurzus – mint jelentős számú nőt alkalmazó szektor – a *Nők Lapja* hasábjain is többször megjelent az 1970-es években. A cikkek már kevésbé kriminalizálták ezt a szektort, elsősorban a lap profiljához illően a vendéglátóiparban alkalmazott nők munkakörülményeiről, a körükben jellemző szakképzettség hiányáról, az ezzel összefüggésben lévő alacsony alapberről, a borralaló intézményrendszeréről, vagy a gebines rendszerről³⁵⁵ és az 1970-es évek második felétől jelentkező munkaerőhiányról szóltak. Továbbá egyes vendéglátóipari alkalmazottak munkatapasztalatairól, és a női vendéglátósokkal szembeni előítéletről: „*Mondanék valamit, de csak akkor, ha a nevem nem írja ki. Nem akarom, hogy az olvasók kinevessenek – szólított meg egy fiatalasszony, foglalkozására nézve italbolt eladó, vagyis csapos. – Nem könnyű kocsmában dolgozni. Késő este zárunk. Előfordul, hogy a férjem nem tudom értem jönni, olyankor szaladok hazáig. Nemegyszer megkergettek már, és mindenfélét kiabáltak utánam. Miért van az, hogy ha egy nő késő este egyedül megy az utcán, azzal már lehet szemtelenkedni? Vagy azért, mert én csapos vagyok? Valakinek kocsmában is kell dolgozni, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a csapos olyanféle...*”³⁵⁶

---

³⁵² ZEKE Gyula 2014:161

³⁵³ Nők Lapja 1977/19. Vendéglátás női szemmel 1. c. cikk

³⁵⁴ Nők Lapja 1977/21. Vendéglátás női szemmel 3. c. cikk

³⁵⁵ Önelszámoló üzletek.

³⁵⁶ Nők Lapja 1972/49. Vendéglátósok 1. c. cikk

Más esetben nyilván edukációs céllal a közösség összefogásáról, néhol már túlzásba esve egy ózdi cukrászüzem női közösségének idilli, egymást segítő hozzáállásáról,³⁵⁷ esetleg az üzletvezető határozott, az ittas vendégek és egyéb „kétes elem” kiszolgálását elutasító példamutató magatartását mutatta be: *„Én pedig nem bírom a striciket, az örömlányokat, a trienkeseket. Tudom, hogy furcsán hangzik, hiszen ez sem szeszmentes hely, és a pénzt ugye az ital hozza. Azt mondtam, inkább a saját zsebem ellensége leszek, de nem hagyom visszazülleszteni az üzletet. Ittas embert nem szolgálunk ki. A szelídebbek nem hőzöngenek, a másik típusú vendég elküld valahova. Akkor már én sem vagyok finom. Az a szerencsém, hogy nem félek. Persze azért engednek meg maguknak sok mindent, mert vannak olyanok, akik lejáratnak minket. nem értenek semmihez, de azt megtanulják, hogyan lehet csinálni, lopni.”*³⁵⁸ Lényegében e cikkekből arra következtethetünk, hogy a vendéglátóipar megítélése a hatalom részéről ebben az időszakban meglehetősen ambivalens volt, szükség volt rá és az ott dolgozókra, hiszen a társadalom és a munkások jelentős részének ez jelentette a fő kikapcsolódást, a napi feszültségek levezetését.

Király Erzsébet vendéglátós évei alatt nagyon sokféle és különböző szintű vendéglátós helyen megfordult a felszolgáló munkakörtől a boltvezetőn keresztül a betanított szakácsig. Király Erzsébet életében már évekkel korábban, még szövődei munkásnőként felmerült a felszolgálói munka lehetősége, amelyet akkor határozottan elutasított: *„Mikor délutánosok voltunk akkor Budára jártunk a Fény presszóba mert jó számok voltak a vurlicerben 2 Ft-ért, a kedvenc számunkat hallhattuk. És a Flórián presszóba jártunk, ami minden nap reggelig volt nyitva és egy rózsaszín ruhás nő énekelt. Egy alkalomkor nekem nem akartak hozni Bon-bon meggylikört mert túl fiatalnak találtak, pedig akkor már húszéves voltam, a pincér csaj elvette a személyimemet és elvitte, mikor visszahozta azt mondta, hogy a vezető beszélni szeretne velem, arra kértek legyen ott kávéfőzőnő, majd betanítanak és, hogy a pénzem is meglesz. Én kinevettem őket, mondván én nem leszek cseléd sehol.”* Ebben az idézetben a vendéglátós felszolgáló, kiszolgáló munka a cseléd pejoratív tartalmával összekötve jelenik meg és egyben implicit magába foglalja a gép melletti üzemi munka nagyobb megbecsültségét. Király Erzsébet munkahely váltásához előzményként az is hozzátartozik, hogy már gyári alkalmazottként – mintegy mellékállásként³⁵⁹ – vállalt egy minden bizonnyal gebines formában működő budaörsi kocsmában kiségitést, amit alapvetően a pluszjövedelem motivált: *„Budaörsön az öregek kocsmát nyitottak és meló után besegítettem felszolgálni zsíros kenyeret hagymával is árultam és ami borraivalót kaptam az mind az enyém lehetett nagyon boldog voltam, mert mindég összejött 70-80 Ft körül.”*

Első hivatalos vendéglátóipari munkahelye visszaemlékezése szerint **(20. sz. fotó)** egy jó hírű, színvonalas, a kor művészei által is kedvelt Kosztolányi Dezső téren, közvetlenül a Feneketlen-tó partján lévő Park étterem volt. Király Erzsébet vendéglátóipari pályafutását ígéretesen kezdte a főváros elegánsabb vendéglőjében, ahol olyan művészek fordultak meg, mint Bilicsi Tivadar, Mensáros László, Tolnai Klári,

³⁵⁷ Nők Lapja 1972/49. Vendéglátósok 2. c. cikk

³⁵⁸ Nők Lapja 1977/19. Vendéglátás női szemmel 2. c. cikk

³⁵⁹ 1963 és 1976 közötti időszakra vonatkozóan megállapítható mikrokatatások alapján, hogy a férfi és női keresők 75-85%-a jelentős mellékjövedelemmel rendelkezett, továbbá a mellékjövedelmek összege azonos volt a főjövedelmek összegével. KEMÉNY István 1992: 220.

Garas Dezső és sokan mások a kortársak közül, amelyre így emlékszik vissza: „*O. kartárs volt a csúcs góré végigmért, és közölte, hogy milyen ruhaszerelésbe léphetek fel, a többi a főpincérre tartozott. Igyekeztem elsajátítani ezt a munkát, a kollegák is jók voltak, hisz mind olyan kezdők voltak majdnem mint én. Különböző kedves színészek jártak oda ebédelni, mint Bilicsi Tivadar és kortársai meg is kérdezték mennyi a havi fizetésem mire zavartan válaszoltam, hogy 600 Ft és a borraivaló az viszont a munkánk után ítélve nagyon kevés volt, éjjel mikor simogattuk a pénzt, hogy egy csomóba legyen 70-80 Ft-nál többet nem osztott a főpincér, pedig én mindig többet adtam le, mert sajnós amit kaptunk azt le kellett adnunk. Majd mindennapos vendég volt Mensáros László és Tolnai és még sokan mások. O. kartás³⁶⁰ mindég a terasz étterem legalján ült az ő kis asztalánál és onnan figyelte a vendégeket és minket, de mindég észrevétlenül viselkedett.*” Kedvesen idézi fel Garas Dezsővel kapcsolatos élményét is: „*Kellemes emlékem maradt a Garas Dezső művészlőről. Egy jó gulyáslevest rendelt, közölte, hogy siet, mert fellépése van a „Fekete tulipán” című darabban, itt a szomszéd Sport színpadon. Igyekeztem hát, már csak azért is, mert nagyon bírtam őt. Kért még egy szelet kenyeret. Mondtam neki, hogy a húsz fillért nekem kell fizetnie, mire ő egy tíz forintost adott. Majdnem sikítottam örömben, persze eldugtam. A régi jó művészek közül ma is sokan élnek még, szeretettel gondolok rájuk, különösen Garas Dezsőre.*” Ez alapján havi jövedelme borraivalóval együtt 2000-2500 forint között mozgott 1970 körül.³⁶¹

A vendéglátóhelyek hierarchiája már az 1950-es évek második felében kialakult, voltak a politikai elit által is közkedvelt osztályon felüli helyek – Gundel, Rózsadomb és Hármashatárhegy vendéglők –, voltak első osztályba kategorizálhatók – Royal, Béke szálló – továbbá a másod-, harmad-, illetve negyedosztályúak.³⁶² Az 1960-as évektől igen elterjedtek a néptömegek által közkedvelt kisvendéglő, eszpresszó, presszó típusú vendéglátóhelyek, amelyek a fogyasztói szocializmus egyik első terepe volt, és széles társadalmi csoportok életmódjának fontos részévé vált.³⁶³ Az eszpresszók és cukrászdák számát nézve számuk gyors emelkedésnek indult míg 1952-ben 281 volt, addig 1977-ben 439, számunk 400 fölötti volt 1988-ban is, utána viszont rohamosan csökkent. Az eszpresszó és cukrászdák szolgáltatásaik, kínálatuk és belső tereik hasonlóak volt, csak annyi különböztette meg őket, hogy az eszpresszók egy részében volt élőzene, a cukrászdában nem, viszont volt süteményespult.³⁶⁴ Az egyszerű munkásemberek többnyire nem engedhették meg a magasabb kategóriájú éttermeket, annak ellenére sem, hogy nem volt számottevően drágább, így számukra maradt az alkoholfogyasztást preferáló kocsmá, a szakmunkás rétegek számára pedig a kisvendéglő és eszpresszó.³⁶⁵

Király Erzsébet kezdeti kedvező munkahelyi helyzetére utal az is, hogy akadt arra is példa, hogy kiközvetítették a leírása szerint előkelő Normafánál lévő étterembe kisegítőnek. Az 1970-es évek elején két vendéglátóhely működött a Normafán, az Eötvös

³⁶⁰ A vendéglátóiparban általánosan 1956-t követően az elvtárs megnevezést felváltotta a kartárs.

³⁶¹ Egy gyári adminisztrációs dolgozó bére – a ledolgozott évektől függően – 1200-2000 forint között alakult, de egy szövödei művezető fizetése is 2000 és 3000 forint közötti összeg volt.

³⁶² HAVADI Gergő – MAJTÉNYI György 2011:201.

³⁶³ HAVADI Gergő 2010:280.

³⁶⁴ ZEKE Gyula 2014:233.

³⁶⁵ HAVADI Gergő 2006:340.

út 52-56. szám alatt a Normafa panzió és étterem, illetve az 1972-ben megnyíló az Eötvös út 40. sz. alatt lévő luxusszálló a Hotel Olimpia. Király Erzsébet által felelevenített történet alapján talán ez utóbbi lehetett: *„Mindenesetre később egy pincér sráccal felküldött a Normafa vendéglőbe kisegítés céljából állítólag a lánya ott dolgozott. Délig csellengtünk utána beözönlött egy csomó idős urak és hölgyek számukra volt ez a rendezvény. Kezdték hordani a leveseket, de ilyen vastag porcelán leves bögrék voltak és egy nagy tálcán kb. 6-8 volt és ezeket fél kézzel kellett kihordani, és a jobb kezemmel meg a tányérjukba öntögetni. Bizony kiizzasztott, mert nehezek voltak még üresen is ezek a dög vastag bögrék. Közben feltűnt egy pár humorista művész Sas úr társaságával és műsort adtak elő a vendégeknek. Akárhogy is futkostam feltűnt egy népdalénekes hölgy, aki bekonferált egy nevet és hozzátette, hogy édesanyám kísér zongorán.”* Betegség – hashártyagyulladás – miatt azonban több időt kiesett a munkahelyéről, így a Park étterembe nem mehetett vissza, a központ a Hegyalja Bisztróba közvetítette ki. Lakásigénylési kérelmeiből – amelyet a XI. és a VII. kerületi tanácshoz adott be – következtethetünk arra, hogy az Észak-Budai és Észak-Pesti Vendéglátóipari Vállalat dolgozója biztos volt, emellett az általa említett vendéglátós helyek címei alapján több külső kerületi büfében, kocsmában dolgozott. Dolgozott a XIV. kerületi Tücsök italboltban, szintén a XIV. kerületi Vidámpark étteremben, majd szintén ebben a kerületben lévő Sárgahordó kocsmában, és a Hungária körút és a Kerepesi út sarkán lévő Késdobálóban.³⁶⁶ Volt egy ecseri közértben boltvezető.³⁶⁷ Különböző eseményszalak keverésével így emlékszik erre az időszakra: *„Az ecseri közértben már ismertek és megkért egy Alsó-Tápió menten dolgozó közértek vállalkozója, hogy nem vállalnám-e el egy kis közértet, majd küld segítséget. Így lettem boltvezető, azonban nem volt könnyű, mert nem tudtam könyvelni. [...] Később egy másik vörös hajúval ismerkedtem meg a Halászbán, intelligensnek találtam, az segített a boltban meg az öreg A. bácsi, meg még egy öreg, de csak későn vettem észre, hogy mind megloptak. Amikor az árut hozták ott is becsaptak.”* Emiatt a hatóságok 8000 Ft-os hiányt állapítottak meg, ami bírósági eljárás keretében (amelynek az iratanyagát nem találtam meg) jogerőre emelkedett, és azt követően minden hónapban vonták le a fizetéséből egy bizonyos százalékot, amíg a 8000 Ft tartozást ki nem egyenlítette. 1980 ősztől a XI. kerületi Alkotás bisztróban, a körtéri büfében dolgozott, 1985 nyarán visszament az Észak-Pesti Vendéglátóipari Vállalat Központjába italmérőnek. Később a Fogarasi úton egy konyhára került betanított szakácsnőként. Az itt idézett rész nem csak a megterhelő munkáról, rossz munkakörülményekről, alacsony fizetésről, az ingázás nehézségeiről, a tömegközlekedés túlszűfoltóságáról, hanem a vezetők súlyos visszaéléseiről, és ennek mintáján az alkalmazottak által elkövetett lopásokról is vall. Ezen felül a munkaerőhiányról is, amely a dolgozók részére előnyösebb tárgyalási pozíciót kínált egy-egy fizetésemelés kapcsán: *„Mikor már nem volt olyan kocsmá, ahol ne dolgoztam volna, a Fogarasi úton kellett egy konyhában dolgoznom, ami nem volt könnyű. Mint újjal, minden szar melót velem csináltattak meg, például hatnyolcszáz literes lábasokat kellett telerakni tojással a pincében, ahol majd megfagytam*

³⁶⁶ A vendéglátós munkahelyek felsorolása nem teljes. Az említettek címét és pontos nevét a 1971-es budapesti telefonkönyvben ellenőriztem.

³⁶⁷ Valószínű: Alsó-Tápió menti ÁFÉSZ

télen. [...] Hajnal 3 órakor keltem, hogy elérjem az első vonatot, de rendszeresen olyan sokan voltak, hogy mindég állva utaztam, mint a lovak. 6 órától 16 óráig, de ha a munka úgy kívánta volt úgy, hogy 17-18 óráig is dolgoztunk, a fizetésünk persze változatlan volt. Ha jól emlékszem, háromezer-hatszáz forint volt a fizetésem. Az elvégzett munkához képest nagyon kevésnek tartottam, ezért megreklamáltam, de kb. csak két év múlva kaptam négyezer-ötszáz forintot. Ez sem volt nagy szám, de azzal engeszteltek ki bennünket, hogy hétvégén kaptunk egy-egy kiló körüli húst. Többen loptak sonkát, szalámit stb., de lebuhtak. Én egyszer egy csirkecombot loptam, de lebuhtam a táskavizitnél. Arra hivatkoztam, hogy leesett a földre, így megúsztam. Ami macskáknak való volt, azért sosem szóltak. Azonban a főnök rengeteg rendelést vett fel, amiről a központ nem tudott, így bőven volt nekik mit tejbe aprítani. Sőt, még arra is képesek voltak, hogy a táppénzes papírokat eltüntették és szabadságot írtak be helyette, amin nagyon meglepődtem, mikor megkérdeztem, hogy miért van ilyen kevés szabadságom.” E munkahelyet követően még a vendéglátóiparban – XIV. kerületi Hermina étterembe, az Erzsébet királyné és Nagy Lajos utca sarkán lévő Pikoló kocsmá, újpesti Totó étterem – dolgozott egy ideig, aztán a vállalati átszervezések közepette 1992-ben az akkor 50 éves Király Erzsébetnek felmondtak és munkanélkülivé vált.

A vendéglátóipari munkahelyekkel Király Erzsébet munkarendje, társasági köre is jelentősen átalakult. **(21. sz. fotó vendéglőben)** A vendéglátóhelyek esetében fontos hangsúlyozni, hogy ezen terek használatát meghatározza környezetének lakossága, társadalmi státusza, illetve magának a helynek a miliője,³⁶⁸ de egyben ez a környezet az oda újonnan bekerülőket is formálja. A korszak vendéglátóhelyeinek közös jellemzője volt, hogy mindegyikben volt italkimérés, és ezek a helyek az 1950-es években erőteljesen az alkoholfogyasztás felé tolódtak el.³⁶⁹ Mindannak ellenére, hogy a vendéglátást átalakító intézkedések egyik célja az alkoholfogyasztás mérséklése volt. A kocsmásodás folyamatát tovább erősítette ezen helyeken az 1960-as évek második felétől megjelenő automata játékgépek: „Az üzleteinkben beállított játékautomaták számának ezévi növelés igen kedvező árrés és forgalomnövelő hatású volt. (...) Emellett tapasztalataink szerint a játékautomaták bizonyos színvonal-romlást idéznek elő azzal is, hogy az üzletet látogató vendégek összetételének nem kívánatos megváltozása szokott bekövetkezni.”³⁷⁰

Az 1970-es évek közepétől, végétől kifejezett társadalmi marginalizálódásnak lehetünk tanúi Király Erzsébet életében. Ezekben az években, az országos statisztikákban is egyre növekvő tendenciát mutató alkoholizmusról, depresszióról és öngyilkosságról vall a visszaemlékező, amelyek nemcsak őt, hanem közvetlen környezetét, társadalmi közegét is komolyan érintették. Az alkoholizmus és a női alkoholizmus problematikája – amit minden bizonnyal annak terjedése indokolt – megjelent a Nők Lapja cikkeiben is. Az 1970-es években több cikksorozat is körüljárta a női alkoholfogyasztás kérdéskörét, amit többnyire a családi háttérrel, rossz mintákkal, érzelmi instabilitással, neurózisokkal

---

³⁶⁸ HAVADI Gergő 2006:319.

³⁶⁹ HAVADI Gergő 2006:331.

³⁷⁰ A Budapesti Vendéglátóipari Tröszt datálatlan jelentéstörödéke. Idézi ZEKE Gyula 2014:278.

magyaráztak.³⁷¹ Valkai Zsuzsa alkoholista nőkkel foglalkozó könyve 1980-as évek második felére vonatkozóan mintegy 100.000 főre tette a női alkoholisták számát, ami a férfi alkoholisták számának egyötöde volt.³⁷² Király Erzsébet életében mindehhez valódi alapot a marginális lakhatási körülményei és vendéglátós munkahelyei adták. Kezdeti alkalmoszerű alkoholfogyasztás egyre sűrűbb rutinná vált. Fokozódó italozása ugyan lehet, hogy csak utólag, az emlékei leírásakor, de tudatosult benne: *„Italozásom sajnos akkor döbbsentett meg, mikor hazavittem először egy féldecis kisüveg pálinkát. Később csak gyűjtögettem a különböző fazonú kisüvegeket és jó darabig megmaradtak, mikor felgyülemlett bennem minden tehetetlenségem, a szórakozásom a kisüvegek tartalmi fogyasztása volt. Szerencsémre akkortájt nem voltak öngyilkossági gondolataim.”* Ezt a korai alkoholfogyasztási – valóság előli menekülési – szokását később vendéglátós munkahelye és az ehhez társult társadalmi milió tovább fokozta. Alkoholfogyasztása idővel addig fokozódott, hogy sűrű italozásai miatt küldték el munkahelyeiről: *„A sok italozásom miatt valamennyi kocsmában – ami a körzethez tartozott, mindenhol – dolgoztam, rövid idő után elküldtek.”* Király Erzsébet fiatalkorában kényszerhelyzetbe kerülve – és megoldási stratégiák hiányában – szálláshiány, rendezetlen viszonyok miatt egyetlen megoldást az öngyilkosságban látott.³⁷³ Idősebb korában már az egyre gyakoribb alkoholfogyasztásból eredő depresszió lehetett az indikátora. Súlyos alkoholproblémái miatt egyik öngyilkossági kísérlete³⁷⁴ után hosszabb időre beutalták elvonókúrára: *„Reggel tudtam meg, hogy a Ceglédi Pszichiátriai Osztályán fekszem. Mellettem a horkolós csaj elvonó kúrás és szembe meg egy ecseri csaj volt, akivel együtt dolgoztunk a játékgárban, tudtam róla, hogy sokat iszik, de most betegre itta magát és egy drótot dugott a konnectorba, de kicsapott az óra, így most ő is elvonón van. A kis doktornő, akit dr. Sz. Judit osztályos orvos volt, kedvesen bánt, hogy menjek utána a vizsgálóba, ahol agyon faggatott mit miért csináltam. Nagyjából elmeséltem szenvedek az utazástól, azonkívül a sok megaláztatástól a lakástól stb. [...] Közben kockákat rakattak velem, meg ilyen hártyszerű lapokat, meg különféleket, hogy mennyire vág az agyam és hogy nem vagyok-e hülye. Az ecseri csaj nyugtatgatott, hogy nyugodtan tűrjem a vizsgálatokat, nem akarnak rosszat. Ezt én is tudom, miközben ő az ital leszokásával küzdött. Nekem nincsenek ilyen problémáim csak mikor bírom már legyőzni a gyengeségem akkor szoktak ivászati rohamaim lenni, miután mindég az öngyilkosság foglalkoztatott.”* A kórházi

---

³⁷¹ A női alkoholizmussal foglalkozó cikkek címei is igen beszédesek. Lásd: Nők Lapja 1970/8. Két rumosmeggel kezdődött; Nők Lapja 1971/42. Elvonókúra; Nők Lapja 1979/1. Csak tíz százalék; Nők Lapja 1979/2. Változatok a magányra; Nők Lapja 1979/3. A gyógyulás lehetőségei

³⁷² Valkai Zsuzsanna: Miért isznak a nők című könyve 1987-ben jelent meg, e tény egyben jelzi e jelenség terjedését és kezelésének igényét is.

³⁷³ A fiatalkori öngyilkosság és a család, valamint a rokonság hiánya közötti összefüggésről lásd: KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: Magyar lelkiállapot. Budapest, 1995.

³⁷⁴ Az alkoholizmus és az öngyilkosság összefüggéseiről lásd ELEKES Zsuzsanna – PAKSI Borbála: Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei In: Századvég, 1996/2. 103-116.

elvonókúra³⁷⁵ alkoholfogyasztási problémáit nem oldotta meg, ezzel nyugdíjas koráig küzdött.

Öngyilkossági kísérletek mellett saját és környezete alkoholfogyasztási szokásairól és problémáiról is részletesen beszámolt, sőt ezt a fajta magatartást még a megőrzött fotók is elég nyilvánvalóan **(22. sz. fotó)** tanúsítják. Természetes a társasági, szórakozási összejövetelek alkalmával elfogyasztott ital, a paraszti és a munkásközösségekben is fontos szerepet töltött be.³⁷⁶ Azonban ebben a társadalmi körben egyénileg vagy közösen bármiféle tevékenységet – költözködés, véletlen találkozó – örömet és bánatot túlzott alkoholfogyasztás „koronázott” a nők esetében is, sőt aztán maga az alkoholfogyasztás jelentette az alkalmat, a közös tevékenységet.

---

³⁷⁵ A korabeli statisztikák szerint a gondozókban és különféle kórházi osztályokon 22.000 nőt tartottak nyilván, tehát a nyilvántartott alkoholista nők mindegy negyede kapott valamifajta kezelést. Valkai Zsuzsa 1987:21.

³⁷⁶ A hazai alkoholfogyasztás változásáról és az antialkoholista mozgalomról lásd: BALÁZS Géza: Pálinkázás munka közben. In: HORVÁTH Sándor, PETHŐ László, TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet – munkásantropológia. Budapest, 2003. 53-61. p.

5.4 Férfi-nő és az állami normakontroll

Az uralom alapvetően a nukleáris család intézményét támogatta, és ezt erősítve a prostitúciót betiltotta, sőt az 1950-es években házasságtörésért még pártfegyelmit is lehetett kapni. A szocialista erkölcs házasságban képzelte el a legitim férfi-nő közötti szexuális kapcsolatot. A korszak szociális politikájának egyik tartópillére, a lakás-kiutalási rendszer is a fiatal házasok lakáshoz jutását szorgalmazta. Részben ezt támasztja alá Sztálinváros példáján keresztül az is, hogy a lakásigénylési nyomtatványon a házasság időtartamát és a gyerekek számát is fel kellett tüntetni.³⁷⁷ Mindezek ellenére a házasságkötésre és a válásra vonatkozó statisztikákat átnézve azt láthatjuk, hogy jelentős változások történtek: a folyamatosan emelkedő házasságkötések számát permanensen emelkedő válások száma követte. De vajon mit rejtenek ezek a statisztikák? Miskolczi Miklós több könyvében³⁷⁸ a házasságtörés elterjedt jelenségéről írt az 1980-as években, ugyanakkor a férfi-női szexuális viszonyok alakulásáról kevés használható forrás áll rendelkezésünkre.

5.4.1 Formális férfi-női kapcsolat

Az férfi-nő együttélés legális kereteit az 1952. évi IV. családjogi törvény szabta meg, mely szerint „*a szocialista házasság két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalmára alapított közösség*”. A házassági jog tekintetében alapvető változást jelentett az, hogy a házasság „szerződéses” jellege megszűnt, tehát az nem vagyoni viszonyok következménye, hanem két egyenjogú ember szabad szövetsége. Az élettársi kapcsolatot az 1977. évi IV. törvénycikk legalizálta. Tehát a házasság elvesztette szerződéses jellegét, amellyel a bontójog is leegyszerűsödött.³⁷⁹ A házasságot bármely fél kezdeményezése alapján fel lehetett bontani a közös kiskorú gyermek érdekeinek figyelembevételével. Megszüntették a vétkesség elvét, amely az 1894. évi XXXI. házasság felbontását szabályozó törvénycikk fundamentuma volt. A válásnak az 1952-évi családjogi törvényt megelőzően eltérő gyakorlata volt Magyarországon. A különböző felekezetűekre más szabályok vonatkoztak és társadalmi rétegeként is eltérések mutatkoztak. A házassági jog tekintetében az 1894. évi XXXI. törvénycikk jelentett egységesítést. A válások száma ezt követően lassan emelkedni kezdett a katolikus felekezetűek körében is, azonban a procedúra hosszadalmas és költséges és társadalmi megítélése negatív volt.³⁸⁰

Az általam vizsgált korszakban az emberek könnyebben kötöttek házasságot, de – még a szűkös lakáslehetőségek ellenére – könnyebben is váltak is, habár sok esetben pont ez kötötte össze a házaspárokat és valamelyest korlátozta a válások számát. A házasságok számarányának alakulását a korszak első felében ismétlődő hullámhegyek jellemezték

---

³⁷⁷ HORVÁTH Sándor 2004:81.

³⁷⁸ MISKOLCZI Miklós: Színlelni boldog szeretőt. Budapest, 1981.; Hazudni boldog hitvest. Budapest, 1985.

³⁷⁹ HORVÁTH Attila 2008:55

³⁸⁰ A 19. sz. válási jogi szabályozásáról és praxisáról lásd: NAGY Sándor: A házasság felbontása Budapesten (Pest Budán) a 19. században. PhD disszertáció, 2012. Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagysandor/diss.pdf> (Letöltés: 2024.02.20.)

három csúccsal – 1954, 1967, 1975 – és két mélyponttal – 1962, 1971 – ezt aztán az 1970-es évek második felétől permanens csökkenés követte.³⁸¹ A csúcspontokhoz és mélypontokhoz az állami intézkedések: a házasságkötési korhatár leszállítása³⁸², a gyermekvállalást ösztönző intézkedések és a kollektivizálás is befolyásolta. Magyarország az 1970-es évekig Európa viszonylatban a házasságkötések tekintetében élvonalába, ezt követően a közepesen házasodó országok körébe tartozott.³⁸³ A válások száma 1960-tól emelkedett, az 1970-es években a házasságok 28-29%, az 1980-as években egyharmada fejeződött be válással.³⁸⁴ Az házasságkötés arányainak csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy az újránházasságok száma lecsökkent az 1970-es évek első felétől.

A házasságok és válások tekintetében figyelemreméltó momentum – témánk szempontjából – akár a férjezett, akár az elvált asszony névhasználatának kérésköre. Az együttélési formák változása ellenében ebben a szimbolikus kérdésben csak évtizedek hoztak valódi változást. Ennek azért van jelentősége, mert a név viselése az egyén identitásának legfontosabb meghatározója. A házasságkötéshez kapcsolódóan lényeges megemlíteni az asszonynévviselés korábbi jogi szabályozását és gyakorlatát. Az 1894. évi XXXI. törvénycikk nem rendelkezett a névviselésről, csupán arról, hogy az elvált vétkes nő férje nevét nem viselheti. A nem vétkes nő azonban férje nevét a házasság felbontása után is megtarthatta, ha ezen akaratát a perben kifejezte. Ugyanakkor az általános gyakorlat az volt, hogy a férjezett nők férjük nevét viselték a -né toldással.³⁸⁵ Az 1952. évi családjogi törvény szabályozta először az asszonynév viselést, a 25. § szerint a feleség vagy férje nevét viseli a házassági viszonyra utaló -né toldással, vagy kizárólag leánykori nevét. A férjezett nők névhasználati lehetőségeit az 1974. évi módosítása bővítette ki azzal a lehetőséggel, hogy a férjezett nő a férje családi nevét viseli a házasságra utaló -né toldással és ehhez a maga teljes nevét hozzákapcsolja, vagy férje családi nevéhez hozzákapcsolja a saját utónevét. Azonban a gyakorlat még ebben a szimbolikus, ugyanakkor identitás szempontjából meghatározó kérdésben törvényi szabályozás megengedő mivolta ellenére is sokáig tovább élt.

A korszakban a társadalmi nyomás és ítéletkezés, valamint a látszat fenntartása olyan erővel bírt, hogy a legtöbb esetben az asszonyok még a válás után sem mondtak le férjezett nevükről. Egy 1975-ös Nők Lapja cikkben a törvény adta lehetőségek következtében a névhasználati szokásokról – a lapokhoz érkezett megkeresések alapján – folyt egy vita. A lapnak címzett magánlevelekből az derült ki, hogy még az értelmiségi körök is elutasítóan álltak hozzá bármely, a megszokottól eltérő névhasználat viseléséhez: „*Levéliromnál hol a férj, hol az anyós, hol az egész család felháborító sérelemnek vélte,*

---

³⁸¹ CSERNÁK Jánosné 1995: 114. és Forrás:

https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Letöltés: 2024.02.24.)

³⁸² 1950-ben 24 évről 20 évre, 1952-ben pedig 18 évre módosították.

³⁸³ CSERNÁK Jánosné 1995:116.

³⁸⁴ CSERNÁK Jánosné 1995:131. Az 1920-as években 7-8% volt, az 1950-es években 13-16%.

³⁸⁵A régi jog szerint a férj nevének viselése inkább jog volt, mint kötelesség, a nők jogát leánynevüket évszázados gyakorlat szentesítette. Az 19. század elején az arisztokrata és az erdélyi nőkre különösen jellemző volt leánynevük viselése. GÁSPÁR Gabiella: A női jogok a magyar rendi társadalomban Forrás: <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/4632781> (Letöltés 2024.02.11.)

ha a fiatalasszony ragaszkodott leánynevéhez, de még azt is, ha abból legalább utónevét meg akarta őrizni. Egyikük kutató vegyész, akinek tudományos közleményei alatt valósággal "cégjelzés" a név, helyzete tehát bizonyos fokig eltér társaitól, s mégis lesújtott rá a zordon ítélet: "aki nem akar asszonynevet viselni, az ne kössön házasságot, hanem tartson szeretőt". A cikkíró ironikus hangnemben, de a nők társadalomban betöltött helyzetére rámutatva és ennek következtében formálódó női identitás, önkép problematikát is sejtetve folytatja: „Képzeljük el, hogy például Kovács János miután megházasodott, nem úgy veszi fel Szabó Johanna nevét, hogy Szabó János legyen belőle, hanem úgy, hogy: Szabó Johannaférj. Ugyan, mondhatnánk, elmekórtani eset lenne! Az ám, kifejezné pontosan, hogy ő megszűnt Kovács János lenni, aki az életben különböző szerepköröket tölt be, géplakatos vagy gyámügyi előadó, képviselővé választó és választható, tanácsstag vagy a szülői munkaközösség elnöke, szb-titkár vagy népfrontbizottsági tag stb., hanem semmi más ezentúl, csak Szabó Johanna férje, s ezzel ki is merül létének célja és értelme.”³⁸⁶

A tradícióktól eltérő női névhasználat a szociális juttatások rendszerében is súlyos következményekkel járhatott, amely a korabeli bürokratikus rendszer merevségéről is számot ad. Berkovits György *Lakáséletrajzok* című metszetében egy többgyerekes asszony arról vallott, hogy azért esett el a megigényelt tanácsi lakástól, mert elvált nőként visszavette leánykori nevét: „Ki voltunk írva lakásra, azután, hogy elváltunk és az asszonyneveimet levettem, fölmegyek, hát azt mondják, hogy nem jár nekem a lakás, hát hallott ilyet, ötvennyolc óta bent volt a kérvény, s föl lett újítva hatvannyolcban, aztán hetvenben, vagy hetvenegyben volt egy fölmérés, hát én nem tudom, hogy mit jelent ez, úgy hogy hetvenháromban ki voltunk írva, s akkor elmentem, mondom, ki vagyunk írva, örömmel mentem el, s akkor azt mondják, hogy ha nem vettem volna le a neveimet, mert a férjem ugye kicserélt egy fiatalabbal, azt mondják, így viszont meg kell változtatni a kiutalást a mostani nevemre. Mondom itt vannak a papírok, hogy átírták a nevemre, azt mondja a hivatalnok csak várjak, először olyan szépen beszéltem, hogy tegyenek már valamit, nagyok a gyerekek, most már mindegyiknek külön kéne aludni, azt mondja nem lehet, akkor már olyan ideges voltam... Hogy lehet az, hogy senki sem hallgat meg, mondom annyira ki vagyok, egy védtelen nő, mondom senki pártfogóm nincs, mindenki ellenem van, azt mondja erre, hagyjon békibe, és otthagy engemet, otthagyt engemet...”³⁸⁷

Király Erzsébet a válás után nem volt hajlandó a férje nevét viselni, pedig még anyósa is kérte, hogy ne mondjon le a név viseléséről: „A tárgyalás végére nem kívántam viselni tovább a férjem nevét, mire az anyósom odaszaladt hozzám térden állva könyörgött, hogy viseljem csak tovább. Úgy látszik elfelejtette, hogy számtalanszor a fejemhez vágta, hogy én csak a név viseléséért mentem a fiához. Mivel tudtam azt is, hogy a csajt el kell vennie, nem akartam osztozni a név viselésén, büszkén háritottam el. Végül a bíróság szólta rá, hogy hagyjon békén a nevével.” Király Erzsébetnek a válás utáni leánykori névvisszavétele a későbbiekben több nehézséget okozott: egyrészt az új igazolvány-igénylésnél faggatták válása okairól, majd pedig a gyárban jelentett problémát

---

³⁸⁶ Nők Lapja 1975/11. sz. Lánynev, asszonynev c. cikk

³⁸⁷ BERKOVITS György 1978: 24.

az, hogy nem a férjezett nevén szerepelt: „*Akkor már Király Erzsébet néven szerepeltem, ami elég bonyodalmas volt az új igazolvány szerzés, mert Törökbálintra kellett mennem ahol faggattak a válasom oka miatt, de mint a vízfolyás olyan nátha kapott el és épp egy zsebkendő sem volt nálam és az orromat a ruhám ujjába törölgettem, de választ alig tudtam mondani, szégyenembe már alig vártam, hogy ne faggassanak és mikor kiértem abba maradt az orrom folyása. A gyárba is problémás volt, hogy nem P. Györgyné vagyok hanem újból a leány nevemen.*” Király Erzsébet okulva és alkalmazkodva a társadalmi elvárásokhoz második férjének nevééről nem mondott le, hivatalos irataiban haláláig azzal szerepelt, sőt a férjezett név volt egyik ösztönzője második házasságának elmondása szerint: „*Sejtelve sem volt, hogy csak érdekből teszem mindezt, hisz nem volt, hol nyugodtan aludnom, sem munkahelyem, egészségileg sem álltam jól, azonkívül arra is gondoltam, hogy rég elváltam és büszkeségből lemondtam a P. nevet és kellene nekem már egy név is.*” Az idézett részek tükrözik az asszonynev használatának tradicionális berögződését, de státuszszimbólumát is.

Király Erzsébet a korszak normáinak megfelelően 22 évesen férjhez ment **(23., 24. sz. fotó)**. A szerény esküvőre 1964. július 4-én Törökbálinton került sor. Az első férje budapesti születésű, nőtlen, XI. kerületi lakosú segédmunkás volt.³⁸⁸ Az első férjével még házasságuk előtt, a férj egyik barátjának albérletében került sor az első szexuális kapcsolatra. Az ezzel kapcsolatban idézett rész sok mindent elárul ebben a társadalmi körben gyakorolt nemi kapcsolatokról, de egyben a szűkös lakáslehetőségekről is: „*Kijelentette, ahhoz, hogy elvegyen feleségül előbb övé kell, hogy legyek. Túlzottan nem ijesztett meg, hogy elvesz, vagy sem. Gondoltam, ha nőhiánya van, hát legyen, valamikor el kell kezdenem. Kiderült, hogy a Törpe is Törökbálinton lakik, menjünk hozzá. A Kocsz meg a Törpe a földön aludtak, mi meg az ő koszos ágyában. A Gyuri elvégezte a dolgát, de ő nem törődött azzal, hogy jó-e nekem vagy sem. A földön a mocorgást a Gyuri vette észre és nevetve rájuk szólt, mire megkérdeztem, hogy mi bajuk van? Melyre azt a választ adta, hogy ahhoz vannak szokva, hogy bármelyik nővel bent volt, mikor végzett a nővel, továbbította neki, de megnyugtató, hogy velem ezt nem teszi meg és újból rájuk szólt, hogy maradjanak nyugton.*”

A leánykérésre, a polgári esküvőre és az azt követő szerény ünneplésre való visszaemlékezés részen keresztül láthatóvá válik, hogy bizonyos korábban fontos társadalmi szokások tovább élnek, de korabeli funkcióik elvesz, átalakul. A házasságkötés itt már csupán egy hivatali aktus. A történet esetében a fehér ruha, az esküvői virágcsokor, az esküvői fénykép, a közeli hozzátartozók szinte teljes hiánya a szűk anyagi lehetőségek mellett is szembeszökő. Az idézet a felbomló klasszikus női-férfi szerepekről is vall, sőt a szövegrészben a visszaemlékező burkoltan elutasítja azt: „*Reggel gyönyörű napsütésre ébredtem, készülődtem a testhez álló, magasított spicc kivágású piros szövet ruhám, melyet idővel feketére festettem, azt vettem fel. Még a szomszéd albérelőknél sem szóltam, hogy esküvőre készülök, bizonyára kinevettek volna ebben a fekete ruhában. Miközben izgatottan vártam kezdett egyre melegebb lenni és arra gondoltam, hogy venni kellett volna vagy hét üveg sört, a kávé akkor még nem volt divatba*

---

³⁸⁸ MNL PML XXXIII. 1./V. kötet Polgári anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteménye. Házassági anyakönyvek Törökbálint (1953-1970)

és nem is tudtam volna hol megfőzni. Szegény Vili bácsi ilyen messzire és az út is felfelé is volt, zakóban melegben kifáradva, végre megérkezett leültettem az ágyamra, mivel nem volt hová és csak hideg vízzel tudtam megkínálni. Mikor megpihent nagy élménnyel mesélte, hogy lányának mi mindent vásárolt az esküvője napján. Volt egy rozoga ébresztő órám és kicsit megijedtem, hogy már késik Gyuri és szégyenbe maradok a tanácsnál. Széles mosollyal végre megjelent az anyjával, de nekik is vizet adtam. A Gyuri egy csokor virágot hozott, de ami az udvaron volt a gaz között az sokkal különb volt. Végül közöltem velük, hogy menjünk már, mert késésben vagyunk. Ugye megijedtél, hogy nem jövök - mondta. Gyurinak nem akartam kedvét venni, hogy a tanácsi bejelentéstől féltem, így nem szóltam semmit. Tűző napon baktattunk lefelé a tanácsig, ahol már vártak bennünket. Bevezettek a házasságkötő terembe, amikor is egy nő szónokolni kezdett a házasság nehézségeiről és roppant bosszantott, hogy ebben a házasságban nekem lesz nehéz szerepem. Végül befejezte és Gyuri elővette a két réz karikagyűrűt, amiről én el is felejtettem, hogy milyen izgatottan vettük meg. Izgalmamban nem tudtam az ujjára húzni, meg nem is tudtam melyikre kell. Következett az aláírás, nekem úgy kellett írni, hogy P. Györgyné. Kifelé megszólalt a nászinduló, már rég a buszon voltunk, mikor még mindig szólt a nászinduló, ideges voltam, alig vártam, hogy a busz elinduljon. Megérkeztünk az anyósomékhöz a Lágymányosi utcába ahol, a nagymama tálalt, kicsit megkönnyebbültem, hogy a Vili bácsi legalább megebédelt, ha már én olyan buta voltam, nem sokára el is ment, nem is emlékszem rá, hogy egyáltalán megköszöntem-e a fáradságát. Mi is estefelé visszamentünk Törökbálintra a kis albérletembe. Otthon mondta meg a Gyuri, hogy ami a falon van kép az nagyon tetszik neki és azért határozta el, hogy megkéri a kezem.” Házasságuk nem volt hosszú életű, néhány évet követően váláshoz vezetett. A visszaemlékező a válást férje „léhaságával”, kicsapongó életmódjával magyarázta, ugyanakkor válaszreakcióként ő is ezt a viselkedést vette fel a házasságban. Szexuális magatartás terén is elsajátította férje viselkedési mintáit: „Közben telt az idő. Gyuri nem dolgozott, nőkhöz járt. Bevittem dolgozni a Rádiótechnikai Gyárba. Betanult esztergályozni. Ott sok olyan lány volt, aki présgépen dolgozott. Kikezdett velük, de engem nem érdekelt, mert nekem is volt partnerem. Ahányszor nem jött haza, annyiszor csaltam meg én is”

Míg az első házassága egyfajta társadalmi normakövetésként értelmezhető a szöveg alapján második házassága inkább egy túlélési taktika, menekülési útvonal volt az akkori létbizonytalanságából, amelyet ténylegesen Király Erzsébet egzisztenciális kényszerhelyzete szülte. Ugyanis korábban egy súlyos műtéten esett át, alkoholproblémái miatt munkahelyeiről elküldték, így nem volt fizetése. A második férj 17 évvel idősebb, budapesti születésű, XIV. kerületi lakosú, elvált, fémcsiszoló munkás volt (25. sz. fotó). Az új férjet az alapján választhatta, hogy az adta a legtöbb borraalót, ápolt volt, saját lakással bírt és nem utolsó sorban némi vonzalmat is táplálhatott Király Erzsébet iránt: „Másnap még ittunk és elég mámorosan mentem be, a vezető nő észrevette és egy zárt borítékot adott, hogy azzal menjek be a központba. Ott helybe felbontottam és olvastam, hogy részegség miatt nem tartunk igényt a munkámra, ezt el is téptem és blokkot váltottam fél deci cseresznyére és mosolyogva közöltem mindenkivel, hogy délután visszajövök és férjhez megyek a B.-hez. Erről a paliról csak annyit tudtam, hogy kopasz de nem csúnya és tőle kaptam a legtöbb borraalót. B. hívják és egy szenes tróger volt a barátja, de ő

mindég vele volt. A B. tőlem jóval idősebb volt és ápolt tiszta csinos volt. Vettem még üvegbe 2 deci cseresznyét és fölmentem Icéékhoz mondtam, hogy kirúgtak, a barátnőm anyja mintha aggódva vette volna tudomásul, hogy most mi lesz velem? Közöltem vele, hogy van egy hapsi belém van esve és hozzá megyek. Elaludtam, mire fölbredtem Ica kivasalta a nadrágom. [...] Délután már B.-ék ott voltak a kocsmába, jókat iszogattunk és mondtam a B-nek, hogy hozzá akarok menni. Először meglepődött, de mikor elindultam vele őhöz, akkor már megnyugodott, hogy komolyan gondolom.” A házasságot 1972. február 16-án kötötték a zuglói tanácsnál.³⁸⁹ Azonban a második házasságkötés utáni folyamatos konfliktusok, a férj alkohol problémái, durvasága, erőszakossága és féltékenysége miatt titokban elszökve költözött Ecser egyik albérletébe: „Mikor szabadnapos voltam, általában akkor csináltam nagymosást. Az udvar végén volt egy közös szárítókötél és oda teregettem, azonban mikor be akartam menni az ajtón nem nyílt, mert részegen hazajött és kizárt. Hiába szóltam, hogy engedjen be nem nyitott ajtót én meg addig nyomkodtam az ajtót míg betört az üveg és elvágta a karom és akkor engedett és egy nagy kés a kezébe, a másik kezével meg úgy megütött, hogy elestem. Összehívta a szomszédokat, hogy nézzenek meg a földön fekszem olyan részeg vagyok. Nagy nehezen néhol kék-zöld foltosan feltápáskodtam, lemostam a karomat a vértől és elmentem az orvoshoz, de magammal vittem a naplóimat is, mert megtalálta a fényképet is, amit váratlanul szereztem vissza tőle. Lementem a kocsmába és Margitkának odaadtam, hogy tegye el és nem tudom mikor megyek be dolgozni, mert a Kopasz balhézik velem. Elmentem az orvoshoz látileletet kértem egy százforintos bélyeggel ellátva. Ne mertem hazamenni, így a Hungária úton lakott a szenes tróger barátja a Jóska és a húgaihoz mentem. Elmeséltem mi történt és Jóskának lelkére kötöttem ne szóljon a Kopasznak, hogy ott bujkálok náluk.” A második házasságot már névváltozás sem és újabb házasság sem követte. Ezt követően inkább rövidebb-hosszabb viszonya volt. Egy házas férfivel hosszabb ideig tartott fenn kapcsolatot, amely aztán a férfi öngyilkosságával végződött.

5.4.2 A női test és a szexualitás

Foucault megállapítása szerint a 18. századra kialakul a hatalom szexualitással kapcsolatos stratégiája, ennek egyik tárgya a női test volt, amelyet szexualitással túltelített testként minősítettek „másrészt ezzel integrálják a női test – mégpedig egy eredendően velejáronak képzelt patológia örvén – az orvosi gyakorlatok mezejében; végül, ezzel kapcsolják hozzá szervesen a női testet a társadalomhoz (amelynek ez biztosítja szabályozott termékenységét), a családi térhez (amelynek a nő lényeges és funkcionális eleme) és a gyerekek életéhez (akiket világra hoz, és akikért neveltetésük folyamán biológiai-erkölcsi felelősséget kell vállalnia)”³⁹⁰ A korszak emancipációs törvényei nem jelentettek valódi férfi-női egyenjogúságot az élet számos területén. A női test

³⁸⁹ BFL XXXIII. 1. 5041. kötet Állami anyakönyvek másodpéldányai. XIV kerület Házassági anyakönyv, 1972.

³⁹⁰ Michel FOUCAULT 2014:107. A hatalom célja lényegében a női test, a női szexualitás és a termékenység megregulázása.

ellenőrzése, amely leglátványosabban az abortusztörvényekben, illetve a magzatelhajtás gyakorlatában nyilvánult meg, az állam, az abortuszbizottság, az orvos, a férj, netán – ahogy a jelen esetben is látni fogjuk – a szerető és az anyós kontrollját is jelentette. De a női test közvetett ellenőrzését jelezte az is, hogy a női promiszkuitással kapcsolatban a közbeszéd sokkal elítélőbb volt, amely összefüggött azzal, hogy a nők „kötelező” szerepköre továbbra is az anyaság maradt, és aki ezt a szerepkört nem vállalta az szinte „deviáns” magatartásnak számított.³⁹¹ Azonban a női test nem csupán az államnak, férjnek, szeretőnek egy kontroll alatt tartandó „árucikk” volt, hanem maguk a nők is „könnyen átváltható valuta” minőségben tekintettek saját testükre bizonyos élethelyzetekben.

A női test felügyeletéhez szorosan kapcsolódik az abortusz korabeli jogi szabályozása és gyakorlata. A magzatelhajtás kérdéskörét először az 1878. évi V. törvénycikk szabályozta, melynek értelmében az büntetőjogi kategória alá esett, azonban végrehajtási utasítás hiányában a gyakorlat elég megengedő volt. 1945-ös határozat felfüggesztette a büntetőtörvénykönyv magzatelhajtás rendelkezéseit azzal, hogy minden ilyen beavatkozást csak egészségügyi intézetben hajthatnak végre és ingyenessé tették az ehhez való hozzáférést.³⁹² Átmeneti szigorú korlátozást hozott az 1952. május 29-én kiadott rendelet, amely szabályozta az abortuszhoz való hozzáférést, az egészségügyi szakemberek jelentési kötelezettségeit és a tiltott magzatelhajtást végrehajtók ellen kemény büntetőjogi fellépést foganatosított.³⁹³ A megregulázás csak időszakos volt, 1953 nyarán már enyhítettek a szigorú szabályozáson, 1954 elejétől szociális indokok alapján is elvégezték a beavatkozást, 1956-ban pedig már indoklás nélkül lehetővé tették azt. Később a terhességmegszakításhoz való legális hozzáférést 1973-ban minisztertanácsi határozat korlátozta.³⁹⁴ A abortuszok számát áttekintve 1956-tól 1969-ig emelkedő, utána csökkenő tendenciájú, amelyet az 1973-as szigorító intézkedés felgyorsított, és nyilvánvalóan más terhességmegelőző megoldások felé terelte a nőket. Összességben a szigorító szabályozások csupán átmeneti eredményeket jelentettek a népességszám alakulása tekintetben,³⁹⁵ a trendet nem tudták megváltoztatni, és aki az abortusz mellett döntött, azt valamilyen formában elvégeztette.

Király Erzsébet a visszaemlékezése alapján – habár feltételezésem szerint ennél több lehetett – házassága során kétszer, házasságon kívül egyszer esett teherbe, de nem vállalta a szülést és a terhességmegszakítás mellett döntött. Bevallása szerint döntését elsődlegesen saját árva sorsából adódó félelem – hogy a születendő gyermeke is arra a sorsra jut, mint ő – motiválta és minden bizonnyal a gyerekekkel járó kööttség is idegen volt számára. A környezet azonban ezt nem nézte jó szemmel, első esetben anyósa, a második esetben pedig házas módos építész-mérnök szeretője igyekezett nyomás alá helyezni és meggyőzni a gyerekvállalásról: *„Ezek után elkerülhetetlen volt a teherbe*

---

³⁹¹ HORVÁTH Sándor 2004:101.

³⁹² SVÉGEL Fanni 2023:207-208

³⁹³ PETŐ – SVÉGEL 2021: 55

³⁹⁴ SVÉGEL Fanni 2023:214

³⁹⁵ Az élveszületések számarányának alakulását ismétlődő kisebb hullámok jellemezték két csúccsal – 1954-ben 23, 1975-ben 18,4 élveszületés ezer lakosra –, amelyet aztán permanens csökkenés követett. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Letöltés: 2024.02.24.)

esésem, 2 hónapos terhességemtől állandóan hányingerem volt, elmentem a gondozóba és kértem a terhesség megszakítását. Anyósom letérdelt elém, hogy ez az első unokája csak hagyjam meg a gyereket és, hogy ők felnevelik. Ez betette a kaput, azt hiszem megütöttem ezért, mert azért, hogy engem eldobtak, akkor én is képes vagyok ilyenre. Ezzel a viselkedésével határozottabbá vált bennem a gyermek megszakítás mint, hogy elvegyék tőlem.” Első válása után egyik jómódú házasszeretőjétől lett terhes, aki támogatásáról biztosította, már csak azért is, mert a feleségének nem lehetett gyermeke, de ebben az esetben is a terhesség-megszakítás mellett döntött. Valószínűleg az első terhességmegszakítását legális úton kórházban végezték el, a másodikra illegálisan került sor. Feltehetőleg ezt a döntést az motiválta, hogy a megengedett abortuszszabályok ellenére az abortuszbizottság előtt be kellett volna számolnia élethelyzetéről és nyilván ezt nem szívesen vállalta. Az illegálisan elvégzett abortuszhoz azonban voltak egészségére nézve szövődményei is, a történeteket a következőképpen vetette papírra: „Pár hét elteltével végül közölte, hogy van egy maszek orvos elvisz hozzá, de szemrehányásokat dobált hozzám szavaival, hogy mitől félek talán attól, hogy elveszi tőlem, vagy nem bírom felnevelni pedig ő hajlandó volna támogatni. Nem érdekelt mit mond csak mihamarabb meg akartam szabadulni a babától. Már 2 hónapos terhes voltam mikor látta idegállapotomat és elvitt Dr. B. György szülész-nőgyógyász szakorvos lakásához, aki Bp. VIII. Üllői út 44-ben lakott II. em. ezer forintot kért és a Penicillint nekem kellett kiváltani száz forintért mondván, hogy én is fizessek valamit. 1969. Júl. 15. Mikor beléptem a szobába egy banya kinézetű ápolónő, de inkább takarítónőnek nézett ki. Az orvos olyan Laci korú volt de csinosabb aki nyugtatott és kért, hogy jó kislány legyek. Felfektetett a banya, valahonnan előszerzett egy csomó kinzó szerszámot, amitől igen megijedtem és rám szólt a doki, hogy senkinek ne áruljam el, amit itt látok. Arra viszont nem számítottam, hogy nem kapok fájdalomcsillapítót, hanem elevenen végezték munkájukat, már azt gondoltam a fájdalomtól, hogy az egész belső részem kiszedik. Nagyon nyöszörögtem az orvos meg a banya csitítgatott. Mikor végre végeztek velem, az orvos megsúrt egy tűvel, de láttam hiába szenvedtem a Penicillint nem adta be. Már föl kellett volna kelnem, de nem bírtam így ők lefektettek egy ágyra közben hallottam, hogy Laci idegesen beszólt valamit már számára is hosszúnak tűnt az idő. Még egy kicsit pihentem Laci bejött értem gyorsan rátámaszkodtam, de a doki azt mondta, hogy nehogy lifttel vigyen le, mert számára ez nem jó. Azonban ne bírtam lábra állni és lifttel levitt. (...) Reggel vonszolva magam beértem a munkahelyre, szerencsémre csak a 41-es villamosig kellett gyalogolom és pont a gyár előtt állt meg. Mikor Éva meglátott nagyon megijedt elmeséltem neki mi történt, mire ő azt mondta lehet, hogy azok a szerszámok nem voltak sterilék így megtörténhet, hogy hashártyagyulladás kaphatok.”³⁹⁶ Későbbiekben hashártyagyulladás miatt műtétet végeztek rajta.

A szexualitás, a nemiség, a szexuális kapcsolatok „az emberi kapcsolatok és viszonyok kultúrája is”,³⁹⁷ és ez jelentős átalakuláson esett át a 20. század második

---

³⁹⁶ A dolgozat későbbi részében idézem azt a levelet, amelyben a hivatalos szervek felé, a lakásigényesével kapcsolatosan teljesen másképp interpretálja terhességmegszakítását.

³⁹⁷ BALÁZS Lajos 2009:19.

felében. Azonban arról keveset tudunk, hogy az egyének valójában hogyan is élték meg szexualitásukat, nyilvánvalóan erről nem szívesen beszéltek a meginterjúváltak, elhallgattak, tabusítottak dolgokat, idealizálták a férfi–női kapcsolatokat. Ezzel szervesen összefügg, hogy magáról a férfi–női viszonyokról, szexualitásról is csak bizonyos társadalmi elvárások mentén lehetett beszélni. Tóth Eszter Zsófia által meginterjúvált korabeli munkásasszonyoknak fontos volt, hogy tisztességes, de egyben vonzó nőként tűntessék fel magukat, és határolódjanak el a városba került elzüllött, „rossz nő” sztereotípiájától.³⁹⁸ A *Nők Lapja* egyik női alkoholizmussal foglalkozó cikkének meginterjúvált orvosa így nyilatkozott e kérdéskört is érintve: „Feltűnt, hogy a betegeim, a pestiekkel összehasonlítva, mennyire zárkóztak. Nem szívesen beszélnek magukról. Más az életformájuk, mások az ivási szokásaik, meg kell tanulni a nyelvükön. Szexuális problémáikról például egyáltalán nem hajlandók beszélni, de azt azért elmondják, hogy a férjük iszik és goromba, és ha lehet, este elhúzódnak.”³⁹⁹ Fonyó Ilona az 1970-es évek második felében egy érdekes kutatást végzett a Budapesten dolgozó szakmunkások emberi kapcsolatairól, amely érintette a szexuális viszonyokat is. A megkérdezettek körében a szerelmi, szexuális kapcsolatok tekintetében erős „konvencionalitás, az elavult vagy elavulóban lévő normákhoz való igazodás”⁴⁰⁰ mutatkozott meg, és ez a meginterjúvált nők esetében még hangsúlyosabban jelentkezett: „Ezért a szakmunkásnők rövidre is vették a mondandójukat, a férjes asszonyok elképedtek a szerető gondolatára, az 50 éves elvált asszony erkölcstelen dolognak tartja és szégyellné a fia előtt, ha szexuális kapcsolatra lépne” – összegezi az írás. A megkérdezett férfiak ennél megengedőbbek voltak a szerető lehetőségét illetően, míg egy részük elutasította, a többi elfogadhatónak tartotta.⁴⁰¹ Általánosságban a szexuális kapcsolatokról a meginterjúváltak sok közhelyet, eufemizált szófordulatot használtak, jellemző volt a „mellébeszélés” és gyakori volt a személytelenítés, amely abban mutatkozott meg, hogy gyakran használták „az ember” fordulatot.⁴⁰² A szexuális partner megnevezésére legáltalánosabban az „ismerős” kifejezést használták, a hasonló értelemben használt „jóban lenni” nem ismerték, amennyiben hangsúlyozni akarták az érzelmi töltetet a viszony kapcsán akkor a „foglalkozom vele” fordulatot alkalmazták.⁴⁰³ Ezzel szemben Király Erzsébet visszaemlékezése – az eddig ismert írott forrásokkal összevetve – a férfi–női kapcsolatokról, a szexuális viszonyokról aprólékosan és nyíltan vall, és ez lehetővé teszi, hogy a társadalmilag elfogadott közbeszéd mellett egy a férfi–női szexualitásról szóló másfajta beszédmód is teret kapjon, az erről szóló tudományos diskurzusban.

---

³⁹⁸ Erről lásd: TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest, 2007. továbbá TÓTH Eszter Zsófia – MURAI András 2014-ben megjelent *Szex és szocializmus* című könyvük elsősorban a politikai hatalom szexualitáshoz való hozzáállását, az erről szóló közbeszédet, valamint a filmművészetben megjelenő testiség, férfi–női kapcsolatokat, tehát a hatalom értelmezése, elvárásai felől közelítették meg a kérdést.

³⁹⁹ *Nők Lapja* 1979/2. Változatok a magányra c. cikk

⁴⁰⁰ FONYÓ Ilona 1979:27.

⁴⁰¹ FONYÓ Ilona 1979:28.

⁴⁰² FONYÓ Ilona 1979:29.

⁴⁰³ FONYÓ Ilona 1979:74.

Eltérő szexuális szokások és normák uralkodtak egy faluban, egy vidéki kisvárosban és Budapesten, amit természetesen az adott társadalmi közeg, közösség is befolyásolt.⁴⁰⁴ Jó példa erre R. Nagy József északkelet-magyarországi munkáskolóniák lakóinak morálfelfogására vonatkozó vizsgálataiból kiderül, hogy a közösség tagjai nem éltek „erkölcstelen, szexuálisan szabados” életet. A közösség a házasságtörő férfit és nőt egyaránt elítélte, a házasságon kívüli szexuális kapcsolat nem volt jellemző a közösségre, a meginterjúvoltak nem igen tudtak beszámolni ilyen esetekről, és ebben az esetben is vezető pozícióban lévő munkásokról volt szó. Ebben a kisközösségben arra is volt példa, hogy az erkölcstelennek ítélt nőt kitiltották a településről.⁴⁰⁵ A nagyvárosban eleve más normák domináltak, egy vidékről Budapestre felkerült malteroslány a nagyvárosi férfiak illetlen és „rámenős” viselkedését hangsúlyozta: *„A pesti férfiak mások, mint a vidékiek. Sokkal szemtelenebbek, és szélhámosak majdnem mind, egytől egyig. Tisztelet a kivételnek. Itt egy lány az utcán nem tud végigmenni, hogy ne molesztálják. A fiúk kapkodnak felénk és szemtelének, kétértelmű szavakat használnak.”*⁴⁰⁶ A fenti tényezők a lányok, nők viselkedésére, normáira és erkölcsre is kihatottak és a beilleszkedési taktikáikat is formálták, főleg mivel a tömegesen Budapestre került lányok sikeres városi beilleszkedésének egyik fontos csomópontja a házasságkötés volt. Néhány vidéki lány ragaszkodott a „bőszoknyához” és az azzal hozott értékekhez és normákhoz, ezért vidéki párt keresett: *„De csakis otthoni fiúhoz megyek. Itt Pesten nem szívesen mennék, mert itt nem kell a bőszoknyás lány, én meg nem vetem le; már ehhez szoktam”*⁴⁰⁷.

Az azonos kistelepülésről érkező, együtt lakó, dolgozó bevándorlók egy ideig megmaradtak a kisközösség ellenőrzése alatt, aztán ennek a felbomlásával a faluról hozott normák is lazultak, ami a férfi–női kapcsolatokra is hatást gyakorolt.⁴⁰⁸ A gyári, leányotthoni közösség tagjai a nagyvárosban védelmet, biztonságot nyújtottak egymásnak, ugyanakkor szélsőséges esetekben a lányok beilleszkedését gátolta a „nyájszellem”: *„Egyszer rájönnek, hogy pártában maradtak. Vénlányok. Egymást okolják, összevesznek, követelik, hogy azonnal költözhesse nek szét. Szétköltöznek, de a szállóban, a gyárban csak egymásba botlanak. Lépten-nyomon veszekednek, verekednek. Legutóbb a hetek. Egyikük inni kezdett. Nagyon. Elitta a keresetét, nem járt be dolgozni. Ha bement, géphez nem lehetett engedni. Elküldték a gyárból, innen is el kellett mennie. Nem tudom, mi lett vele. Egy másikuk a Makk Hetes söntésben árulta magát. Nem a pénz kellett neki... A gyárban figyelmeztették, erre kilépett. A többiek néhány hónap alatt férjhez mentek. De hogyan? Az első férfihez, akit elhurcolhattak a tanácsra. A legszebb lány közülük az öreg Jóskához, aki a portás a gyárban, alacsony, dadogós, féllábú ember. Egy másik a Makk Hetes törzsvendégéhez, egy alkalmi munkából tengődő iszákoshoz. A*

⁴⁰⁴ További vizsgálatokra lenne szükség a leányanyaság, az abortuszok számának alakulása házasságon belül és házasságon kívül Budapest és a vidék viszonylatában.

⁴⁰⁵ Erről lásd: R. NAGY J. Falusi munkáskolóniák morálfelfogása Északkelet-Magyarországon. In: Múltunk 2007/2. 66–82.

⁴⁰⁶ POGÁNY Mária – RÁDICS József: 1958:19

⁴⁰⁷ POGÁNY Mária – RÁDICS József: 1958:19

⁴⁰⁸ HORVÁTH Sándor 2004:79.

harmadik egy szellemi fogyatékoshoz, és így tovább...” – összegezte tapasztalatait az egyik leányotthon igazgatónője.⁴⁰⁹

A társadalmi változások erős befolyással bírnak az egyének társas kapcsolataira és ezáltal szexuális viszonyaikra is. *„A szexuális élet az egész kultúrára hatással van”* – írja Kaj Birket-Smith⁴¹⁰, és ezek a változók, ugyancsak visszahatnak a társadalom egészére. Király Erzsébet példáján keresztül ezek az összefonódások jól láthatóan még inkább kirajzolódnak. A visszaemlékező minden kötöttségtől mentesen vall a maga és szoros társadalmi közegének szexuális szokásairól. Lényegében a férfiakkal való kapcsolatainak elbeszélése adja a visszaemlékezés szövegének fonalát. A felhasznált visszaemlékezés egyik fontos eleme, hogy Király Erzsébet férfiakkal való kapcsolatait látszólag nagyon őszintén elmeséli – néhol ezzel szinte kérkedve –, amely által egy nő szexuális kapcsolatainak evolúciója – a nagyváros, a társas és munkahelyi közeg változásával, az alkoholfogyasztással összefüggésben – tárul elénk. A visszaemlékezés szövegében jól nyomon követhető Király Erzsébet társadalmi közegének férfi-női kapcsolatainak esetlegessége, a rendezetlen, kusza emberi kapcsolatok sokasága, a válások gyakorisága. A visszaemlékező számtalan szerelmi, szexuális kapcsolatát elevenítette fel, részletesen kitért két házasságkötésének, majd válásainak körülményeire is, miközben e miliőben élők társas kapcsolatainak fonásait is sejtetette.

Király Erzsébet életében igen fontos volt, hogy a nagyvárosi női szépségideálnak⁴¹¹ megfeleljen, ez jól nyomon követhető a megőrzött fotókon, míg az 1950-60-as évek fordulóján szinte egy vad „suhanc” tekint ránk, addig néhány év múlva már egy nagyvárosi kihívó nő **(26. 27. sz. fotó)**. Egyben, egyszerűen, mindenfajta érzelmi terjengősségtől mentesen, de nagyon is megrázóan fejezi ki – a női identitás egyik fontos elemének – az anyai érzés átélésének hiányát is: *„Többet az életem során nem került kezembe semmilyen baba.”* Talán épp ez a hiány járult hozzá ahhoz, hogy Király Erzsébet a visszaemlékezésében számtalanszor hangsúlyozza női mivoltát, nőies idomait: *„...de előtte Ilivel bevittük a kis szobánkban és a Kornél elemlámpával gyönyörködött a melleimbe, és azt suttopta, hogy ilyen gyönyörű körte melleket még életébe nem látott...”*

Király Erzsébet gyakori partnerkapcsolatai kialakulását a nagyvárosi egyre bővülő baráti társaság, a növekedő szórakozási lehetőségek, valamint a gyökértelenségével összefüggő érzelmi és egzisztenciális szükség határozta meg. Az 1960-as évek elején az első munkahelyén, a Csillaghegyi Lenáruban dolgozók egy viszonylag zárt közösségben éltek, többnyire a környéken laktak, kölcsönösen segítették egymást, a fiatalok együtt fedezték fel a nagyvárost és a szabadidőt is együtt töltötték. Ebben az időszakban Király Erzsébet gyakran elutasítóan reagált a férfiak közeledésére. Viselkedését alapvetően a vidékről hozott hagyományos normák határozták meg, a fiúkkal való kapcsolat, intimitás természetes módon egész gyermekkorától jelen volt, ezekre az epizódokra részletesen kitért a visszaemlékezésében. Ezeket a kapcsolatokat alapvetően – ahogy a paraszti közösségekben – bizonyos tiltások szabták meg és korlátok övezték. A házasság előtti

---

⁴⁰⁹ SÜLYÖK Katalin 1976:40–41.

⁴¹⁰ BALÁZS Lajos 2009:20

⁴¹¹ Erről lásd: TÓTH Eszter Zsófia: „Juli–Dzsuli–Júlia” Forrás: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00144/tothezs.html> (Letöltve 2012.12. 29.)

szexuális élet tabunak minősült, és fontos volt a szüzesség megőrzése, erre egyértelműen utal az alább idézett szövegrész: „[...] azon kívül két testvér volt, mindketten terhesek, így akarták a pasijukat megfogni. Nekem meg egy fiú megfogta a kezem és simogatott, ami nem tetszett és másnap írtam neki, hogy ennyi célt nem ért el nálam senki, mert bizony még meg is csókolt, igaz Laci is Szegeden, de nem simogatott. Ezt a papírt megmutattam ennek a két lánynak és közölték velem, hogy ne játsszam az álszentet, mert olvasták, hogy célt értek nálam, csak később értettem meg, hogy ők mire gondolnak. Ez annyira megviselt, hogy elmentem orvoshoz, azt a szégyent mondta, hogy tegyem szét a lábam és közölte az orvos, hogy szűz vagyok, mi a panaszom, mondtam adjon papírt, hogy becsületsértésért följelentést tegyek, mire ő, hogy csak akkor adhat ha a bíróság kéri és újból megvizsgál. A szégyentől arra sem emlékszem hogyan mentem haza.” Rövid időn belül a feljebb leírt tradicionális viselkedése megváltozott, az imént felidézett nőgyógyással kapcsolatos eset után dacból, dühből és vélhetően kíváncsiságból is fakadóan és a környezet hatására, az egyik alkalommal maga kezdeményezte az első szexuális kapcsolatát: „Közben annyira bántott ennek a két parasztlánynak a gúnyolódásuk, nem tettem feljelentést, mert nem akartam, hogy az orvos újból vizsgáljon, elhatároztam, hogy a Kioszkba, aki a legjobban táncol, azzal éjjel elmegyek. Felkért egy vörösés hajú György nevezetű fiú és megittam egy Bon-bon meggylikőrt, aztán közöltem vele, hogy öve akarok lenni, de rögtön meg is bántam, mert úgy rám tapadt mint egy pióca, mikor mentünk az utcán közöltem vele, hogy meggondoltam magam, de sajnos nem engedett el, bevitt a sötét szobájába és nekem rontott, én jajgattam de nem sokat törődött vele. Iszonyú undorral hagytam ott, de másnap jött és sokáig zaklatott, hogy menjünk a Gellért-hegyre, gondoltam világos nappal ott nem bánthat. Mikor odaértünk rengeteg szerelmesek voltak itt-ott a bokrokba és elkezdett ráncigálni, én egy gyors mozdulattal rohantam lefelé mint az örült, több helyen undorító alakok mutogatták magukat, mitől még rémültebben rohantam el a Gellértről. Mivel a táskám nála maradt, így nem tudtam jegyet venni és gyalog indultam letörten haza, útközben többen megjegyezték milyen szép lány, gondolom abban a testálló ruhába, amit még Szegeden kaptam, az volt rajtam és biztos az arcom is piros volt az izgalomtól, még egy kislány is utánam szólt: milyen szép a néni miért szomorú stb. Végre nagy mérgesen hazaérkeztem, a táskám már otthon volt és azt mondta, hogy nem tudja hol vagyok. Utána még sokáig nem hagyott békén ígérte, hogy megtanítt motorozni, végül elmentem vele, mert azért egy kicsit tetszett nekem, csak a viselkedése nem.” Hogy valóban pontosan így volt-e, azt nem tudjuk, viszont a részletektől is eltekintve a történetben egyszerre van jelen a kihívó, a férfiak elvárásához igazodó és a hagyományos normáknak megfelelni vágyó női attitűd. Király Erzsébet előbb csak az öltözékében, külsőségeiben, aztán a viselkedésében is alkalmazkodott a férfiak elvárásaihoz. A történetek után előbb egy-két „kalandja” volt, majd egyre gyakoribbak lettek a rövidebb-hosszabb viszonyok Király Erzsébet életében. Király Erzsébet a saját „rosszlánys”, azaz a társadalmi elvárásoktól eltérő viselkedésével teljesen tisztában volt és reálisan értékelte cselekedeteit. Első házasságkötését megelőző estére is így emlékezett vissza: „Lefekvésem előtt elgondoltam, hogy már huszonekét éves vagyok, és be kell fejeznem a széhhámosságomat.” Tehát eszerint nem az önálló lakáshoz jutás volt az elsődleges motivációs tényező, hanem inkább a társadalmi elvárás. Király Erzsébet életében a normák „fellazulásához” az is szervesen hozzájárult, hogy a

Szegedről felkerült, és a Csillaghegyi Lenárugyárban dolgozó szövőlányok csoportja feloszlott, a korabeli szociográfiák is hangsúlyozzák a kisközösségek norma-megőrző szerepét⁴¹²: „*Ilivel ketten maradtunk a Rómain, Szultána és a Paszkalina elmentek Iváncsára, Éva is eltűnt. Ilivel bejártuk a város minden szórakozóhelyét.*” Majd nem sokkal később, Király Erzsébet is otthagya a csillaghegyi üzemet.

A korabeli férfi-női viszonyok alakulásával összefüggésben két további fontos befolyásoló tényezőt kell megemlíteni, egyrészt a széleskörű és általános szórakozási–kikapcsolódási lehetőségeket, másrészt a rendezetlen és szegényes lakásviszonyokból fakadó, kényszer-szülte megoldásokat. A szórakozási lehetőségek és a társadalmi közeg befolyásolása mellett több esetben a rozoga albérlet elvesztése, a kétségbeesés amiatt, hogy nincs hol aludnia is hozzájárult ahhoz, hogy a jobb egzisztenciával rendelkező férfiakkal hosszabb–rövidebb viszonyt kezdjen. Sok esetben az ideiglenes lakóhelyként szolgáló, többnyire külvárosi szűk, sötét és dohos szenes pincék, fáskamrák és „sufnik” üzték lakóit az eszpresszók, kocsmák, cukrászdák és strandok világába vagy egy férfi lakására: „*Később Ilivel a sok csövezés után találtunk egy helyet az aquvincumi múzeum mellett a Hableány vendéglő közelében, egy öregember meg a lánya lakott együtt, akik bérbe adtak nekünk egy kátrány papír tetejű kb. 2X2 négyzetméter földes vityillót, amit szenes kamrának használtak előtte. Egy borzalmas rossz ágy egy vacak kályha volt benne, más nem is fért el. Ruháinkat az ágy szélére pakoltuk, nem sok volt. Az öreg 200 Ft-ot kért tőlünk fejenként, az ajtón még kilincs sem volt, semmiféle zár egy kővel zártuk éjjelre az ajtót, később oda jártak a haverjaink, barátnőink sokat hülyéskedtünk, még az öreg lánya is közénk jött, de senki nem tárgyalt vele, olyan csúf volt szegény. Én legtöbbször melő után hazaérve átöltöztem bikinire és mentem a Duna partra csavarogni, táncolni az alsó Béke kerthelyiségbe a haverokkal, sok új fiút is megismertem, de ezeket nem győzném mind leírni, a lényeg, hogy büszkeségemből soha nem engedtem, nem feküdtem le senkivel. Jött a tél, majd megfagyunk Ilivel éjjel, Erich-től kaptunk egy rossz dunyhát, azt ráncigáltuk magunkra. Gyakran a nagy hóbefuvástól alig bírtuk kinyitni a rozoga ajtót. Siettünk ki-ki a munkahelyére. Valahogy átvészeltük a telet, jártunk továbbra is strandra, kerthelyiségbe, bárókba...*”

A leányotthon, ahol rövid ideig lakott, a gyakran igen rossz állapotú albérletekhez és a fedélnélküliséghez képest valamifajta biztonságot nyújtott, ugyanakkor Király Erzsébet is hangsúlyozta, hogy nem szeretett az otthonban lenni. Az esetében az árvaságából fakadó gyermekotthoni előélete is befolyásolhatta döntését, – menekülés ebből az életformából, stabilitás és állandóság keresése és a beilleszkedés – és egy férfihez költözött. Király Erzsébet esetében ez az elköltözés végül erőszakot és öngyilkossági kísérletet eredményezett: „*Pár nap elteltével kerestek a leányotthonban és értem jöttek a gyárban, hogy mind kettőnkkel beszélni akartak, egyébként őt Sz. Lajosnak hívták, nem igen akart velem jönni, de azért elmentünk, megígérte a nevelőnőknek, hogy vigyázni fog rám, így elengedtek veszemre. Ő elvárta volna, hogy főzzek neki, de nem tudtam. Egyszer vettem csirkelábat és azt főztem sós vízbe, nekem ízlett, ő azonban*

---

⁴¹² Lásd erről: MÁTYUS Aliz: "Végtelen óta folynak a percek..." Lányok a munkásszállón. In PELLE János (szerk.) Írószemmel 1977, Budapest: Kossuth. 149–175.

kiöntötte. Egy barátnőmtől kaptam egy macskát, azt a harmadik emeletről az ablakon kihajította. Hallották vitánkat a tanárok hisz egy ajtó választott el. Mikor a Lajos nem volt otthon a tanárnő elmesélte, hogy a Lajosnak nincsenek szülei, magányos stb. Igyekeztem kedves lenni hozzá, de sajnos nem tetszett a közeledése, ő természetesnek vette, hogy kedve szerint használhat. Sokat összevesztünk annyira, hogy elvette a lakáskulcsot, mert egyszer magamra engedtem a gázt, már félig alélt voltam, mikor bevonszolt az ágyra, mit sem törődve állapottommal elvégezte rajtam a dolgát és trágár szavakkal hagyott az ágyban.” Az emléktöredékből jól látszik, hogy a lakhatásért cserébe a férfi a háztartás ellátását és szexuális szolgáltatást várt el. Király Erzsébet a kiszolgáltatott helyzetében öngyilkosságot kísérelt meg, végül otthagya a férfit. Amikor nem volt hol aludnia, többnyire ismerőseinél, barátainál kapott fekhelyet. Volt olyan eset, amikor végképp nem volt hová menni és a Nyugati-pályaudvaron húzta meg magát, ahol aztán újabb kilátástalan helyzetekbe keveredett: „Nem volt mit tenni, egy ismerőshöz betettük a cuccainkat és kezdtünk a városba csavarogni. A habsik fizettek utána meg leléptünk. A Nyugatiba aludtunk a wc-be, megmosakodtunk és mentünk dolgozni, közben az órát kölcsönkérte egy csaj, többé nem láttam, ezután egy csaj megengedte 500 Ft-ért, hogy egy éjszaka ott aludjak. Ili közben palizott, sokszor elkerültük egymást. Egy fiú el akart vinni magához, de az Árpád-híd partjánál jóba akart lenni velem, de ebbe nem egyeztem bele, és össze-vissza rugdosott és ott hagyott. A Duna parton találtam egy nagy henger betont, odabújtam és elaludtam, hajnalba majd megfagytam.” Király Erzsébet társadalmi közegében nem volt egyedülálló ez a fajta szexuális magatartás több női ismerőse és barátnője viselkedése kapcsán megfigyelhető a memoár alapján. Ezek a történetek arról tanúskodnak, hogy sok esetben a nagyvárosi nehéz, szűkös és ebből fakadó instabil léthelyzetük miatt ezek a nők egyetlen tökéjüket, a nőiségüket és a testüket használták. Ezt egyfajta túlélési taktikaként is értelmezhetjük, azonban mindeközben egzisztenciálisan kiszolgáltatottakká váltak a férfiaknak, és több esetben erőszak áldozatává is.

A fentebb említett férfiakon túl különböző korú, foglalkozású férfiakkal létesített szexuális kapcsolatot: az amatőr szaxofonossal; a színésznek készülő fiúval; a segédmunkással; a Nyugati-pályaudvaron strázsáló rendőrrel, a magyar származású, hazalátogató amerikaival, a gyári kollégákkal, a „háziúrral”, a főnökkel és a nemi erőszak kapcsán elrendelt tárgyalás bírójával is, ez utóbbi hitelességével kapcsolatban azért támadhat bennünk némi kétely: „Idegeim kezdtek felmondani a szolgálatot. H. megbecstelenítése és a félelem 1978. februártól szeptemberig tartott. Az utolsó tárgyalás előtt felkeresett egy motorbiciklivel közlekedő bőrkabátos szimpatikus fej, aki igazolta magát, és kérte a részletes történeteket a H.-val való kapcsolatáról. Közben vedeltem a vodkát és őt is megkínáltam, meglepetésemre mosolyogva elfogadta. Miután idegesen végigmondtam mindent, még azt is elmondtam, hogy ezt a rézből készült szarvast is el akarta tőlem venni, amit a G. örök emlékül készített nekem. Közben beesteledett és a vodka hatására lefeküdtünk. Reggel elgondolkodtam a történeteken és azzal nyugtattam magam, hogy a H. szennyes viselkedése után egy tiszta kapcsolat történt velem. Az 1978. szeptemberi tárgyalásra elkísért a Vörös, rendes neve János, aki arra gondolt, hogy nem árt tárgyalás előtt egy pár konyakot lenyelni. Mit mondjak, nem volt hasznomra. Mikor előkerült a piros nyelű bicska az ájulás környékezett. Aztán következett egy katonai

fénykép a G-ről, melyet a H.-val egyszerre kaptunk, de végül átengedtem neki. Teljesen erőtlenné váltam és szünetet kellett tartani a rosszullétem miatt. Érdekesnek tűnt a tárgyalás. Mintha semmi kapcsolat nem történt volna a bíró és köztem, úgy vezette a tárgyalást. Száz százalékos határozat nem született, azután másoktól tudtam meg, hogy a H.-t egy évre lecsukták” Végül Király Erzsébet életében az 1980-as évek végére egyre ritkábbak szexuális kapcsolatai.

A korábbi bekezdésben említettek szerint az 1970-es évek végén még egy a bíróság által is kivizsgált nemi erőszakot is elkövettek a visszaemlékező ellen. A Monori Járás Ügyészség és a Pest Megyei Bíróság mutatókönyvében feljegyzésre is került Király Erzsébet visszaemlékezés szövegében teljes névvel említett férfi által, az 1970-es évek végén elkövetett magánlaksértés és nemi erőszak. Sajnos a perirat nem került elő. A visszaemlékező részletesen beszámol a történetéről. Király Erzsébeten nemi erőszakot elkövető férfi egyik ismerőse volt, aki szerint ehhez azért volt joga a visszaemlékezés szövege szerint, mert Király Erzsébet korábbi, elhunyt barátja a gondjaira bízta a nőt, ami egyfajta férfi felügyeletet jelentett, és ami szexuális ellenszolgáltatással is járt: „*A H. egyszer beállított és fenyegetett, be kellett zárnom és ott megerőszakolt, de ez sem volt elég a lakáson is felkeresett, hivatkozott arra, hogy a G. reá bízott, ki akartam zavarni, mikor egy piros nyelvű bicskával suhintott az arcom mellett, de még mellbe is szúrt, de nem volt veszélyes.*” Az erőszakos nemi közösülésre vonatkozó statisztikai adatokból megállapítható, hogy a feljelentett személyek, vagy ismertté vált bűncselekmények csak az 1973-74-es évben haladták meg a 200-at Budapest vonatkozásában, az elítéltek száma az 1970, 1971, 1972 és 1974-es évben emelkedett 100 fölé, egyébként ingadozást mutat 37 és 98 között.⁴¹³ Valószínűleg a nemi erőszakok száma jóval magasabb lehetett a korabeli statisztikai adatoknál, hiszen csak az itt vizsgált életút esetében, a korábban említett nemi erőszakot megelőzően is elmesél a saját életéből erőszakos nemi közösülés próbálkozásra vonatkozó történetet: „*Nem sokára Ili máshová ment lakni így egyedül maradtam, de csak aludni jártam a viskóba. Történt egy nyári délután hazafelé menet a patak partján már majdnem hazaérve a munkából hirtelen egy fiú bukkant elém, aki közölte velem, hogy a HÉV-en nagyon megtetszettem neki és követett. Kérdeztem tőle, hogy mit akar és már el is kapott, legurultunk a patak partjáról, a csalánok összecsipkedtek, kiabálni akartam mire ő egy bicskát irányított a nyakamra. Annyira meg voltam ijedve, hogy egy zabszem sem fért volna belém, ráncigálta a szoknyámat mire én nyugodóságot színlelve közöltem vele, hogy ne itt világos nappal, itt lakom és oda bejöhöt, mire elengedett és 100 Ft-ot erőltetett a kezembe és szorosán követett. A kocsonya nem remegett annyira, mint én, a kerítéshez érve szerencsémre az udvaron volt az a csúfságos csaj egy nagy dagadt rendőrrel. A pénzt gyorsan ledobtam és rohantam egyenesen az ő konyhájába, de a nagy ijedségtől, pár perc lihegés után közöltem velük, hogy mit akar tenni velem az a krapek. A dagadt kicsit megnyugtatót, de a csúfságos csaj olyan hülyén nézett rám mintha irigyelne. Remegve és bosszúsán mentem be a viskóba és eldőlttem a rozoga ágyra, úgy mintha jól fejbe vertek volna, azon a délutánon nem mozdultam ki és idegileg kiborulva el is aludtam. Másnap a dagadt rendőr rám ijesztett azzal, hogy ez a krapek örült, ő ismeri és, hogy azt üzente nem nyugszik míg meg nem öl, és jobb ha*

---

⁴¹³ Budapest Statisztikai Évkönyve 1970-1989.

elmegyek.” Feltételezhető, hogy a külvárosi részeken élők jobban ki voltak téve a támadásnak és valószínűleg a tiltott és büntetett prostitúció is hozzájárult az erőszakos nemi támadásokhoz.

A fent idézett részek által csupán szemléltetni próbáltam azt, hogy Király Erzsébet életének nemi, szexuális viszonyaira vonatkozó szegmensét. Az idézett részek csak töredékét tudták bemutatni hosszabb-rövidebb ideig tartó szexuális kapcsolatainak, viszonyainak. Ezek a kapcsolatok gyakran röpké, vélt vagy valós érzelmekkel is jártak. Király Erzsébet egyedi történetén keresztül szerelmi és szexuális viszonyairól elmondható, hogy az ezzel kapcsolatos viselkedési normákat kezdetben a vidékről hozott minták határozták meg. E tradicionális viselkedési szokásoknak még úgy is fontos szerep jutott, hogy a visszaemlékező nem egy hagyományos családi közegben nőtt fel, hanem nevelőszülőknél és gyermekotthonokban. Ezek a viselkedési formák azonban a nagyvárosban, a társadalmi közeg, barátok, ismerősök és a kényszerhelyzetek következtében feloldódtak. Ezáltal a bemutatott folyamat egyben lenyomata a nagyvárosi szocialista társadalom mélyrétegeibe végbemenő átalakulásnak, a normák megváltozásának is. Férfi–női viszonyaiban sok esetben a kiszolgáltatottságnak volt döntő szerepe, de párkapcsolatai során bizonyos, inkább férfiakra jellemző szexuális viselkedési mintákat – mint pl. a gyakori partnersere – is felvett. Ugyanakkor válása után, elvált nőként más társadalmi megítélés alá esett viselkedése, mint hajadon lányként, és ez is befolyásolta a férfiakkal kapcsolatos későbbi szabados magatartását. Ezt tovább fokozta az 1970-es évektől munkahelyi közege, a vendéglátóhelyek világa. Emellett a visszaemlékező habitusa, sajátos döntései, sodródásai, a családi kapcsolatok hiánya mind-mind hozzájárultak a bemutatott, igen szabados szexuális élethez. A szexuális alkalmak többnyire csupán a fizikai testek találkozásai voltak, erről árulkodik egyértelműen ezzel kapcsolatos gyakori szóhasználata is: *„elvégezte a dolgát”* és *„jóban voltunk”*, sőt több esetben arról tesz említést, hogy a férfiak szabadon használták a testét. A visszaemlékező életében mintha ugyanaz köszönne vissza, mint az 1970-es évek filmművészetéből: kiüresedett, érzelemmentes, rideg emberi kapcsolatok, az egyéneknek vannak lehetőségeik, még sincs mozgásterük.⁴¹⁴ A sodródó, válságba jutott emberek kapcsolataiban a szexualitás is csupán: *„az egymásra mászás örömtelen, kettős rángatózása.”*⁴¹⁵ A szerelem szó háromszor fordul elő Király Erzsébet szövegében, kétszer ténylegesen szerelmeskedésre utal, egyszer pedig a nehezen megszerzett tanácsai lakására és mind közül talán ez a legromantikusabb leírás.

5.5 Terek, helyek Király Erzsébet életében

Dolgozatom főszereplője különböző fővárosi és vidéki privát, félnyilvános és nyilvános terek élettörténetének szerves részét képezték, és most elsősorban nem is mint identitásteremtő tényezőre gondolok – ezt részben érintem a későbbiekben az otthon

---

⁴¹⁴ Erről lásd: GELENCSÉR Gábor: A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében. Budapest, 2002.

⁴¹⁵ TÓTH Eszter Zsófia – MURAI András 2014:130.

vonatkozásában – hanem olyan értelemben, hogy ezen nők hogyan vették birtokukba ezeket a korábban számukra zárt, vagy korlátozottan használható tereket és ezért milyen „árat” kellett fizessenek. A nőtörténet szempontjából különösen lényeges, ugyanakkor elhanyagolt terület, a női térhasználat változásának szisztematikus vizsgálata akár a munkahely, akár a szórakozás terének vonatkozásában. Király Erzsébet élettörténete munkahelyi tér, egyéb félnyilvános, nyilvános tér női használata és annak változása szempontjából is figyelemreméltó. A polgári időszak a nők helyét alapvetően az otthon terében jelölte ki, a nyilvános tér főszereplője pedig a férfi vált. A nyilvános, félnyilvános terek használatának szabályozása differenciált volt társadalmi réteg és nemi szempontból is. Az alsóbb rétegek férfitagjait a vagyoni cenzusok, belépti díjakkal, addig a középrétegekhez tartozó nőket erkölcsi alapokon nyugvó szokásrendszerrel igyekeztek távoltartani a nyilvános terek többségétől.⁴¹⁶ Mindenesetre a nők bizonyos nyilvános terektől való távoltartására irányuló törekvés hosszú ideig tovább élt a társadalomban.

A II. világháborút követő politikai, gazdasági és társadalmi változások a térhasználatra is hatással voltak. A női házon kívüli bér munka elterjedésével a nők priváttérbe való „száműzetése” megszűnt, de tömeges megjelenésük a munkahelyen a korábbi térhasználatot is megbolygatta és ez különösen igaz volt férfias szakmák munkahelyi tereire. Király Erzsébet munkahelyet tekintve egy tipikus nőket foglalkoztató szövedéből átkerült sok nőt foglalkoztató, de tradicionálisan inkább férfias térnek számító vendéglátóipari egységekhez, kocsmákba, italboltokba és eszpresszókba. Még a vendéglátóipari munkahelyei előtt büntetésképpen a Hajtóművek és Festőberendezések Gyárának raktárából, ahol egy másik nővel dolgozott, áthelyezték a férfias térnek számító műhelybe, a történetekre így emlékszik: *„Kedves Naplóm ezután történt, hogy Raki-Rusith-it pálinkát kezdtem behordani és úgy látszik nem csak a fejembe, de a lábamba is jutott belőle, mert úgy elkezdtek fájni, hogy langyos vízbe áztattam a lábaimat mikor azután lebuktam. Bevittek egy műhelybe betanított esztergályosnak ez külön szám volt, mert a 20-kg-os tengelyeket soha nem bírtam a gépre fölhelyezni jókat röhögtek rajtam a fiúk, mire megtanítottak. Közben kijártam Budaörsre kiszolgálni a vendégeket és éjjel jártam haza így holt fáradtan kezdtem reggel 6.00-kor dolgozni, ezt a műhelyvezető később észrevette és félt, hogy valami baleset ér inkább lerakott a gépről darukezelőnek, amelyről tanfolyam után vizsgáznom kellett. Az esztergályosok a hosszú tengely vagy fogaskerékre kötelet kötöttek és a daruval föl kellett helyezni a gépre.”* Ebben a történetben a férfiak csak nevettek női fizikai gyengeségén, tehetetlenségén. Már a vendéglátóipar nyilvános és félnyilvános tereiben a női jelenlétnek volt egy negatív erkölcsi megítélése, ez az egyedül megjelenő nőkre még hatványozottabban vonatkozott. A Vendéglátás c. lap egy egyetemi adjunktus nő panaszos levelét idézi: *„Szórakozásra vágyva egyik este elmentem (...) bárba meghallgatni a zenekart. Az ajtóban közölték velem, hogy magános nőnek tilos bemenni. Nem értem. Hát én még mindig nem vagyok egyenjogú tagja a társadalomnak, örökké kiskorú maradok?”*⁴¹⁷ Király Erzsébet a vendéglátóipar és a közterek tekintetében már visszaélással, férfi erőszakoskodással is szembesült. Volt amikor, ahogy ezt korábban láthattuk, ezeket a történeteket konkrétan

⁴¹⁶ Gyáni Gábor 1998:44.

⁴¹⁷ Vendéglátás 1961/11. Idézi ZEKE Gyula 2014:236.

papírra vetette, máskor csak utalásaiból következtethetünk: „*Mikor körülnéztem döbbenetesen vettem észre egy senkiházi alakot, akit felismertem, mert egy alkalommal az Egerszegi étterembe voltam táncolni és ez berúgott aztán lecipelt egy pincébe télvíz idején és ott levetkőztetett. Mikor ez eszembe jutott gyűlölettel néztem rá és eltűnt.*”

A férfi-női térhasználati anomáliákon felül azonban azt is látjuk visszaemlékezése alapján, hogy Király Erzsébet a gyermekotthonok felügyeleti teréből kikerülve hogyan lakja be a városi tereket, válik ismerőssé Szegeden majd Budapesten, ez utóbbi vonatkozásában először első munkahelye körüli térben Csillaghegyen, Óbudán, Budán, aztán a későbbiekben ez a tér egyre tágul a Gellért-hegytől a Városligetig, a Margit-szigeti szabadtéri mozitól a Korányi Korházig, élettörténete, mint egy korabeli „városperformansz.”⁴¹⁸ A tereknek, helyeknek fontos szerep jut az identitás kialakulásában is. Az ismerős és megbízható terek kompetencia- és autonómiaérzést keltenek, úgy érzékeljük ezek a helyek, hozzánk tartoznak, részei identitásunknak. Az identitás szerveződésében kiemelten hangsúlyos hely a szülőhely, munkahely, a lakóhely és a kedvenc helyek.⁴¹⁹ A gyermekkori környezetnek kiemelt szerep jut, nem csupán helykötődés, helyidentitás miatt fontos, hanem azért, mert ezek „*nem csupán emlékek helyszínekről, ottani emberekről és törénésekről, hanem ezek a belső helyreprezentációk az egész élet folyamán hatással vannak arra, hogy a személy hogyan észleli, értékeli és strukturálja a világot.*”⁴²⁰ A helyidentitás a személyes identitás fontos kognitív struktúrája, amely erős érzelmi kötődésben lehelhető fel.⁴²¹ Ennek halvány nyomait – már azáltal is, hogy írt ezekről a helyekről, terekről – felfedezhetjük, de erős helykötődésről, amely a helyidentitás része, vagy legalább előzménye nem igazán beszélhetünk. A helykötődés halvány jeleire azonban találhatunk példát visszaemlékezésében, például felmerült benne, hogy visszaköltözik Derecskére környékére: „*Arról levelezgettünk, hogy hozzá költözöm, vagy túladok ezen a bérlakáson és amennyi pénzt kapok annyiért veszek Konyáron egy kis házat, de bizony erősen megváltozott a véleményem, mert a falu sem a régi, már sok a tolvaj, az emberek is ridegebbek, hát Pirosról nem is beszélve.*” Visszaemlékezése alapján helykötődése erősen sérült, így kétséges, hogy beszélhetünk esetében lokális identitásról. Épp ellenkezőleg a megfosztottság élménye sokkal erőteljesebben jelenik meg élettörténetében, mint a helykötődés, és ez az otthon vonatkozásában még hangsúlyozandóbb.⁴²² Életútját ennek alapján egyfajta otthonkeresési, lakóhely-keresési történetként és annak sorozatos kudarcaként is értelmezhetjük.

---

⁴¹⁸ NÉMETH Krisztina: Mit jelent lakni? Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakásperformanszon” keresztül. Forrás: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2020/5/11_N%C3%A9meth_2020_05.pdf (Letöltve: 2024.02.21.) analógiájára használtam.

⁴¹⁹ DÜLL Andrea 1995:348.

⁴²⁰ DÜLL Andrea 2015:111.

⁴²¹ DÜLL Andrea 2015:109.

⁴²² Analógiaként említendő a hajléktalanokról készült vizsgálatok helykötődések kapcsán, amelyek azt mutatták ki, hogy egyfajta megfosztottság, -talan, -telen identitás alakul ki. A hajléktalan emberek helykötődéssel kapcsolatos dinamikájára jellemző, hogy annak ellenére, hogy erős igényük van biztonsági, stabil helyekre, tudattalanul tartanak egy ilyenfajta lélektani elköteleződéstől. DÜLL Andrea 2015:124-125.

5.5.1 Az otthon és annak hiánya

Király Erzsébet hányatatott életéből, rendezetlen életkörülményiből, egyfajta állandó ideiglenességből fakadó életérzése hangsúlyosan jelenik meg a lakáshivataloknak küldött panaszos leveleiben, kérelmeiben. Egyik levelében az otthontól való megfosztottság élménye olvasható: *„Végül 22 éves koromba férjhez mentem később terhes lettem anyósoméknál laktunk. Ebben az időben történet a férjemmel többszöri vitatkozás, miután közölték velem, hogy vigyázzak a számra, mert nem otthon vagyok. Ez nem volt számomra meglepő, mert soha nem éreztem magam otthon, azóta sem.”* A visszaemlékezésbe is az otthontalanság érzése bukkan fel, elsősorban akkor, amikor a tanácsi/önkormányzati tulajdonú lakásából tekint vissza viszontagságos életére. A visszatekintő perspektívából lakóhelyei ideiglenes és átmeneti térként tűnnek fel, igazi otthonként nem funkcionálnak, azonban írásában mindig részletesebben kitért szegényes lakókörnyezetére. Lakókörülményei folyamatosan változtak: nevelőszülők házában élt majd különféle gyermekotthonok lakója volt. Az 1950-es évek elejétől pedig fővárosi nagyipari munkásként és vendéglátóipari alkalmazottként megtapasztalhatta a korszak Budapestjének majd minden lakóhelytípust: leányotthon, fővárosi albérlet/ágybérlet, első férje szüleinél, cs. lakásban⁴²³ és a rendszer összeomlásával, 1990-ben végül beköltözhetett egy VII. kerületi komfortos tanácsi lakásba is. Élt Csillaghegyen, Óbudán, Lágymányoson, Budaörsön, Zuglóban, Törökbálinton, Gyálon és végül Erzsébetvárosban.

Király Erzsébet 1942-es születésétől kezdve elhagyott gyermekként előbb anyjával együtt a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely fővárosi intézetének, majd a Nagyvárad Gyermekmenhely lakója lett, előbb itt került egy telepre, nevelőszülőkhöz, majd a második világháborút követően a Debrecen közeli Derecske⁴²⁴ külterületi tanyavilágában, nevelőszülőknél töltötte gyermekkorának néhány meghatározó évét. A lakóhely belső tereinek részletezésére nem tért ki, csak az általa elvégzett házimunkából következtethetünk a lakásbelsőre: *„Aztán a nagyanyám továbbra is kijárt a mezőre, én otthon dalolva takarítottam, fölmázoltam agyaggal a földet, vagy egy lukas locsolóval díszeket locsoltam a földre.”* (...) *A nagyanyám az udvaron bibelődött az állatokkal, én meg siettem a házba a szalmaágyba lefeküdni.* Akkori élményei alapvetően a házi- és ház körüli munkához, a napi elfoglaltsághoz, az udvarhoz, kerthez és mezőhöz kötődtek, ezekre a terekre többször utal, mint a ház belső tereire. Lényegében az akkori lakókörülményeire egy későbbi emléke – fiatal házas nőként ellátogat a nevelőanyjához – alapján kapunk némi képet: *„Este a drága mamánál aludtunk. Borral kínált, friss szalmaágyat vetett, de a szokásos bolhákkal a mamám ágyában. Már ágyban voltunk, mikor a mamám egy székre odaült az ágy mellé. A Gyuri hülyéskedett, én meg nem értettem, hogy miért ült oda a mamám, így nem tudtam vele beszélgetni. Nem értem, hogy*

⁴²³ Leromlott, alacsony komfortfokozatú és hosszú távon lebontásra ítélt lakásokat minősítettek szükségglakássá. Ezeket a lakásokat az legnehezebb életkörülmények között élő igénylőknek oszthatták szét.

⁴²⁴ Derecske történetéről lásd: SZENDREY István – NYAKAS Miklós: Derecske története, Debrecen, 1980.

asztalnál ülve miért nem közölte mondandóját. Láttam, hogy nem figyelünk rá, így átment a másik kisházba, ami azelőtt kamra volt és ott aludt.”

Király Erzsébet az 1950-es években a közösségi nevelés szorgalmazása, a nevelőszülői hálózat felszámolása következtében került a derecskei nevelőanyjától a hajdúnánási gyermekotthonba. A városban 1953-ban leány- gyermekotthont, majd a következő évben fiú-gyermekotthon is létesült. A gyermekotthoni körülményekről szelektálva nem ad számot visszaemlékezésében, elsősorban a kötött napirendről, a szigorú felügyelő tanárokról és a szegényes táplálkozásról informál. Király Erzsébet az általános iskola elvégzése után textilipari tanulóként került át Szegedre. Az itteni leányotthoni élményei hasonlóak a hajdúnánási emlékekhez, kötött napirend, lányok zsúfolt szobákban összezárva. Azonban itt már leányotthoni társaival együtt szabadabban mozoghattak a városi térben, megismerték a Tisza-partot, a szegedi kisutcákat, a belvárost, a városi múzeumot és persze a cukrászdák világát. Király Erzsébet a szegedi leányotthonban mindössze egy évet töltött. A fővárosba felköltözve számtalan leromlott állapotú albérletben lakott, és a vidékről bevándorolt lányokhoz hasonlóan leányszállás lakója is volt egy kis ideig. A Pamutnyomóipari Vállalat Budafoki úti leányotthonába úgy került, hogy albérletéből el kellett jönni és hosszú lakóhely keresgélés után is csak ideiglenes „fekhelyekhez” juthatott. Az albérlet keresgélést, az ágybérleti viszonyokat és végül a leányotthonba kerülést részletesen idézi fel visszaemlékezésében: *„Nem volt más hátra, kerestem Ilit, de nem találtam. Bárókba töltöttem az éjszakákat, mikor már nem volt pénzem a Nyugatiban, napközben néztem a hirdetőtáblákat, kerestem albérletet. El is indultam egy hirdetésre. Ömlött az eső, gyalog mentem a Margit hídon, könnyeimet legalább úgy hullattam, mint az akkori zápor, mintha versenybe lennének. A könnyeim egybefolytak a záporosóval. Átértem Budára, a Fény presszó környékén volt egy hirdetés, bementem ázva-fázva. Egy öregasszony nyitott ajtót, de nem tetszettem neki, azért mutatott egy ágyat, ami egy kopott függönnyel volt elkerítve kétszáz forintért, de nem tetszett nekem semmi, így közöltem vele, hogy még gondolkodom. Ha jól emlékszem a vénasszony olyasmit mondott, hogy csak aludni járhatok oda. Így aztán róttam az utcákat, megint gyűjtöttem a gyógyszereket és valahol beszédtem, a Korányiban tértem észhez. Mikor kiengedtek, megszólítottam egy rendőrt, hogy nincs hová mennem, de mintha nem is neki beszéltem volna. Gondolta biztos bolond vagyok. A munkahelyemen aludtam, nem bírtam a munkát. Behívtak az irodába, azt mondták, hogy menjek haza vidékre a szüleimhez. Közöltem velük árvaságomat, és aztán telefonáltak valahová. Mivel megtudták, hogy szövőnő a szakmám, elvittek egy budai kollégiumba. Beraktak egy betegszobába, ahol két napig aludtam egyfolytában. Mikor a nevelők észlelték, hogy elég rendben vagyok, közölték velem a házirendet, ami nem volt idegen tőlem, és mivel szövőnő a szakmám, így a szomszédban lévő Pamutnyomóipari Gyárban dolgozhatom a Budafoki úton (...) Szóval a leányotthonban a második emeleten laktunk, úgy emlékszem, hatan együtt. Mindenkinek külön szekrénye volt, lehetett főzni, mosni. A földszinten volt a kultúrterem, ott nézhettük a tévét. Kb. nyolcvan forint volt a havi, nevezzük lakbérnek.”*

A vidékről Budapestre bevándoroltak egyik része munkásszállókon, másik része albérletekben, esetleg ágybérletben lakott. Az albérletek iránt nagy volt a kereslet, nem csupán a társbérletek, a társasházak különböző közös használatú helyiségek, esetleg üzletrészek iránt nőtt meg az igény és indult meg a harc a lakáshivatalokban, hanem az

albérletek iránt is. A házak, lakások 1952-es államosítása után, illetve minden szabad helyiség lakáscélú kihasználása és a lakóhelyiségekre vonatkozó minimális lakólétszám törvény általi meghatározása után az albérletbe adható szobák száma elég korlátozottá vált. Ugyanakkor a nagyipar munkaerőhiánya következtében fővárosba sereglő munkásoknak lakni kellett valahol. Így nagy volt a kereslet az albérletek iránt, viszont a kínálat az előbb említett okok miatt igen csekély volt. Azok a budapesti lakosok pedig, akiknek valamilyen lakhatási célra alkalmas helyisége volt, azt plusz bevételi forrás reményében kiadták. Ezek elsősorban azok a kerületek voltak, ahol családi házak voltak találhatóak, és a házak mellett egy-egy „nyári konyha”, szenes raktár, pince, műhely vagy egyéb mellékhelyiség is megtalálható volt, amelyet a „háziúr vagy asszony” bérbe tudott adni. Emellett a vidékről felkerült munkások számára ez a családi házas, falusias jellegű és olcsóbb albérletekkel rendelkező városrészek megfeleltek igényeiknek. Azonban egy-egy jobb albérletért harc dúlt az igénybe vevők között: *„Közben az öregasszony azt mondta nekem, hogy szerezzek neki még egy albérlő csajt, mert a fürdőszobát is beállítja úgy, hogy lehessen ott is aludni, és így több pénze lesz. Én szereztem is, de olyan piszok volt a csaj, hogy több lakbért ígért, csak azért, hogy elzavarjon minket. Így egy kora reggelen Ili még nem volt otthon, valahol szórakozott, rám tört egy nagy konyhakéssel, hogy azonnal csomagoljak, mert ha nem, belém mártja. Eszeveszetten csomagoltam és pillanatok alatt a kapu elé lettem kizárva, és vártam Ilit.”* A túlszűfolt albérletben ugyanolyan problémák jelentkeztek, mint a munkásotthonokban, csak ezekre a hivatalos szerveknek nem volt ráhatása: *„Később az albérletbe az öregasszony odavett két vidéki lányt. Ettől kezdve pokoli volt ott lakni. Ellopták a pénzemet, a ruháimat. Két testvér volt, mindketten terhesek, így akarták a pasijukat megfogni.”* Az albérletben lakó lányoknak nemcsak a lakótársakkal való konfliktusokkal, az utcára kerülés eshetőségétől kellett tartaniuk, hanem a „házúrnak” való kiszolgáltatottságtól, esetlegesen szexuális zaklatástól is. Az egyedülálló vidéki nőket egyébként is anyagi források híján, a szűk keresztmetszetű lakhatási lehetőségek kiszolgáltatottságukat fokozták. Ahogy Király Erzsébet esetében is, a lakhatási kilátástalanság, bizonytalanság arra ösztönözte, hogy egy-egy lakással rendelkező férfival létesítsen kapcsolatot, majd pedig hozzájuk költözzön. Király Erzsébet élete során többször is ezt a kényszermegoldást választotta. Először a leányotthonból költözött egy férfihoz, aki azonban a lakásért cserébe a háztartás ellátását és szexuális szolgáltatást várt el. Király Erzsébet a kiszolgáltatott helyzetében öngyilkosságot kísérelt meg, majd otthagya a férfit. A munkásszállókon, albérletekben, ágybérletekben tengődő lányok számára látszólag a férjhezmenetel jelenthetett némi változást. Egyedülállóként esélyük sem volt, hogy bármiféle önálló lakáshoz jussanak. Fiatal házasként már számíthattak arra, hogy felkerülnek a lakásigénylők hosszú sorába, de így is éveket kellett várniuk arra, hogy tanácsi lakáshoz jussanak, vagy takarékoskodással szert tegyenek egy szövetkezeti lakásra. A korszakban a fiatal házaspárok lakás-életútja a fővárosban a következőképpen alakulhatott. A főváros viszonylatában a fiatalok házasságát követően alapvetően három lakás-utat tudunk megkülönböztetni: 1. Szülőkhöz költözés követően építkezés vagy vásárlás; 2. Szülőkhöz költözés után tanácsi lakásba költözés vagy 3. Albérletből tanácsi kiutalású lakásba költözés. Az ezen túli

követő lakásmobilitás igen alacsony volt országos szinten.⁴²⁵ A házastársak életútja vidéken is hasonló utat járt be, a szülőkhöz költözés után látszólag gyorsabban önállósodtak, mint a fővárosban élő társaik, hiszen többnyire építkezésbe kezdtek, esetleg egy régi, rossz állapotú házat bővítették és korszerűsítették. Általános, hogy a házépítéshez kis összeggel kezdtek, „munkáslakás-építési hitel” is rendelkezésükre állt – ebből lesznek majd később a „Kádár-kockák” –, majd az 1970-es évtizedtől a nagyobb vállalatok tudtak képezni nyereségükből nagyon kedvezményes lakásvásárlási hitelt is. A tőkeszegénység miatt azonban előbb csak egy szobát építettek fel, majd ezt bővítették, így az építkezés évekig elhúzódott, amelyhez többnyire családtagok, barátok munkaerejét vették igénybe.⁴²⁶ Az építkezés mellett a családtagok az építkezési költségek fedezésére háztáji gazdaság, mellékállások vállalásával próbálták a jövedelmeiket növelni.

Király Erzsébet első házasságát nem a lakás megszerzése ösztönözte, hanem inkább a társadalmi normáknak igyekezett megfelelni, esetleg egy „valódi” családra lelteni. Férjhezmenetele következtében előbb férje a törökbálinti albérleti szobájába költözött és egy rövid ideig ott éltek. Azonban a férj anyja, aki egy XI. kerületi társasház házfelügyelője volt rábeszélte az ifjú házasságát, hogy költözzenek hozzájuk a szobakonyhás lakásban, ahol az anyósán és apósán kívül a nagyszülők és egyik sógora is lakott. Miután Király Erzsébet sógora is megnősült, akkor annak felesége is oda költözött. Azonban Király Erzsébet házassága nem tartott sokáig, elmondása szerint a férj rendezetlen, kicsapongó élete, de minden bizonnyal a szűkös élettér is hozzájárulhatott, hogy házasságuk válással végződött, és Király Erzsébet ismét albérletbe költözött. Második házasságát ténylegesen az egzisztenciális kényszer szülte, a második férjéhez csupán azért ment hozzá, mert korábban egy súlyos műtéten esett át, alkoholproblémái miatt nem volt munkahelye és lakhatása sem volt megoldva. Azonban a házasságkötés utáni folyamatos konfliktusok, a férj iszákossága, durvasága és féltékenysége miatt titokban elszökve költözött Ecser egyik albérletébe 1973-ban, a visszaemlékezésében így számol be életének ezen periódusának kezdetéről: *„Mikor elegendő lett a B.ből, elmentem albérletet keresni. Az Emke előtt a Rákóczi úton volt egy hirdető tábla az volt hirdetve, hogy Keletitől 20 percre Ecseren Kereszt utca 5-ben albérletet keresnek. A Keletinél minden utcába bementem és gyalogoltam 20 percekig, de se a Kereszt utcát, se Ecseret nem találtam. Már nagyon fáradt voltam bementem a Boleróba megittam egy fél deci cseresznyét, és kijövet megszólítottam egy férfit, ő sem tudta, de pár lépés után kiáltott, hogy valószínű vonattal kell menni. Fölmentem a Keleti Pu-ra egy csomó ismerős fiúkkal találkoztam, akik a kocsmába járnak inni. Elmeséltem nekik, hogy reggel óta keresem azt a 20 perces Kereszt utcát és, hogy Ecser. Ezen jól nevettek. Végül elkísértek Ecserre egészen a kapuig mondhatom, hogy gyalog is kb. 20 perces az út. Egy idős házaspár fogadott, megmutatták a különbejáratú szobát, amely kb. 3X3 m-es lehetett. Nagyon jónak találtam, még linóleumot is ajánlottak, mivel a padlózat beton volt. Kértem őket, hogy rakják le, mindent kifizettem és közöltem velük, hogy majd jövök.”* Király Erzsébet hosszú évekig különböző albérletekben lakott Ecseren 1988-ig. **(28. sz. fotó)**, és Budapest különféle vendéglátó helyeire járt be dolgozni. A panaszleveleiben tömören beszámol

---

⁴²⁵ VAJDA Ágnes 1986:860.

⁴²⁶ VAJDA Ágnes 1986:858.

erről a létállapotról, az ecseri közbiztonsági viszonyokról és az ingázás nehézségeiről: „(...)váratlanul Ecseren találtam menedéket, ahol 1973-tól szinte vergődők, itt nem találok a helyem a látásom 7 éve már nem jó, a vérnyomásom ingadozó, lábaim állandóan görcsben vannak. Évente, különösen nyáron a vonatról 6-7-szer visznek el a mentők, a vonaton soha nincs ülőhely, munkahelyemre ingerülten érkezem. Itt Ecseren mivel egyedül élek többször rám törtek, kiraboltak, jelen pillanatban két hónappal ezelőtt nagymosást végeztem és mivel nem száradtak meg éjjelre nem szedtem be, reggelre 4-kötél ruhát, ágyneműt stb. vittek el, enyhén számítva a ruhák értéke kb. 3.000-4.000 Ft veszteség. Azóta is remegve jövök éjjel a vonattól, a munkából haza.”⁴²⁷

5.5.2 Király Erzsébet lakásszerzésének története

A II. világháború utáni időszakban a fővárosi lakosság maga kutatta fel a szabad, megüresedett lakásokat és ennek alapján nyújtott be lakásigényét a konkrét lakásra, amelyről az illetékes hivatal kezdetben 48 órán belül, aztán az 1953-as rendelet alapján 5 napon belül határozatot hozott az igénylésről. Abban az esetben, ha az adott lakásra több igénylés érkezett, a sorrendet az 1948-as lakásrendelet következők szerint kellett kialakítani: előnyt élveztek a romépületből hatóságilag kiköltöztetettek a következő sorrendben; a visszatért hadifoglyok; 1939. szeptember 1-óta állandó budapesti lakosok, vagy ingázó közszolgálati alkalmazottak; földosztásban részesült, de ott lakni nem tudók; a bérbeadók és leszármazottjaik; visszatért hadifogolynak lakását visszaadó bérlő, illetve a család nélkülivel szemben a családos. A lakásrendelet megszabta az indokolt lakásnagyságot, amely 2 főt határozott meg szobánként, ettől kivételes – többnyire a politikai és értelmiségi elit – esetekben lehetett eltérni. Alapvetően kezdetben a lakásszerzés terepén a lakosság játszotta a kezdeményező szerepet és a lakáshivatal ezt legitímálta meghatározott módon. A lakásigénylésnél a jól informáltság, az élelmesség, de a politikai pártállás, családi, baráti kapcsolatok kaptak fontos szerepet.⁴²⁸ A nagy lakáscélú beruházások az 1960-as években kezdődtek. A 15 éves terv időszakában évente 10 ezer lakás felépítését célozta meg a politikai hatalom, azonban ezeket a tervszámokat folyamatosan variálták. Az első időszakban a legfontosabb cél volt a lakosság lakásigényének mennyiségi kielégítése, ezt követhette volna a minőségi fejlesztés. A megépült lakások száma elmaradt a tervektől, így továbbra is jelentős tömegek várokoltak lakásra. 1970-ben ez a szám 100 ezer fő, de 1977 végére már 165 836 főre emelkedett.⁴²⁹ Az 1971/II. 8. számú minisztertanácsi rendelet értelmében a lakáskiutalásnál már az igénylők jövedelmét és szociális helyzetét is figyelembe kellett venni. A hivatalos elvárások alapján a lakáelosztásnál normatív szempontokat vettek figyelembe: így a családalapító munkások, majd a fiatal házaspárok és a nagycsaládosok lakásgondjainak rendezése volt a legfontosabb társadalmi probléma. Ezáltal az idősebbek, elváltak, egyedülálló személyek tanácsi lakáshoz való jutásának esélye igen

⁴²⁷ Király Erzsébet Lakásügyi Osztálynak címzett levele (dátum nélküli, indigós másolat)

⁴²⁸ GYŐRI Péter - GÁBOR László 68-70.

⁴²⁹ KOCSIS János Balázs 2012:178-179.

csékély volt. Budapesten azok igényelhettek lakást, akiknek állandó lakóhelye, vagy munkahelye Budapesten volt, azzal a kiegészítéssel, hogy csak a lakcím, vagy munkahely szerinti illetékes kerület tanácsára adhatták be kérelmüket. A lakásépítkezések következtében a város társadalmi képe is megváltozott, míg a belső kerületek – a társbérletek, alacsony komfortfokozatú lakások, a felújítások elmaradása miatt – lakossága előregedett, illetve az elköltöző fiatalok és középrétegek helyére alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek költöztek.⁴³⁰

Király Erzsébet 1977-től 1990-ig járta a hivatalokat, írta a panaszos leveleit annak érdekében, hogy egy belvárosi szükséglakáshoz, majd egy összkomfortos lakáshoz hozzájusson. A visszaemlékező a lakásigényléssel kapcsolatos dokumentumokat, panaszos leveleinek, beadványainak másolatát, pizskozatát és a különböző hivataloktól kapott válaszleveleket, iratokat, értesítéseket, sőt még a postai feladószelvényeket is gondosan megőrizte az utókor számára. Király Erzsébet lakásigénylése kapcsán is hangsúlyozni szükséges az, hogy sajátos esetnek tekinthető, ugyanis egyedülálló nőként, munkahelyről munkahelyre vándorlóként és mindenféle protekció híján eleve jóval nehezebben juthatott tanácsi lakáshoz.

Az egodokumentumok legkorábbi levele **(29. fotó)** 1977. október 10-i keltezésű, a XI. kerület tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztályától érkezett, s tárgya egy lakóház közös helyiségének⁴³¹ igénylése volt. Az eredeti megkeresés továbbítás révén került a fent említett hivatalhoz. A lakásosztály a lakásigénylést az arra rendszeresített formanyomtatvány hiányával utasította el, és további indoklásában leszögezte, hogy csak a tanácsi bérlakások felett van rendelkezési joga. Azonban ezzel nem ért véget a történet, Király Erzsébet volt anyósa, aki tanácsokkal látta el egykori menyét, a nyilvánossághoz fordult. Írt a *Népszabadság* és a *Népszava* szerkesztőségének az ügyben, a *Népszabadság* szerkesztősége a kérelmet a Fővárosi XI. és XXII. kerület Ingatlankezelő Vállalathoz továbbította, amely a 1978. október 24-i keltezésű válaszában kijelentette, hogy a vállalat nem jogosult közös helyiségek bérbeadására, ilyen jogkörrel a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztálya rendelkezik. 1980 júliusában megérkezett a válasz a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztályától is. Az alapján elvileg nem volt akadálya, hogy ilyen közös használatú helyiséget a lakásigénylő részére kiutaljanak, mivel azonban közös használatú helyiségről volt szó, a kiutaláshoz a lakók előzetes lemondó nyilatkozatára lett volna szükség. Időközben, még a válaszlevél megérkezése előtt, az igénylő ismételten a XI. kerületi Lakásügyi Osztályhoz fordult, amelyre a hivatal ugyanazt az elutasító választ adta 1979. április 23-án, hivatkozva korábbi levelére, azzal a két kiegészítéssel, hogy csak a lakásigénylési formanyomtatvány és a Gépi Adatfeldolgozó Központ általi besorolás alapján történő

---

⁴³⁰ KOCSIS János Balázs 2012:203.

⁴³¹ A budapesti lakosság lakásszerzési praktikái közé tartozott, hogy a társasházak közös használatú helyiségeit, esetleg korábban más célra – műhelyként, üzletként – használt ingatlant, ingatlanrészeket igényelték ki lakhatás céljára. Még az 1971-es lakásrendelet is foglalkozott a társasházak közös használatú helyiségeivel, tehát a még meglévő közös használatú helyiségek kiigénylése napi gyakorlat volt. Király Erzsébet első férjének anyja házfelügyelőként dolgozott egy ideig, így tisztában volt azzal, hogy menyének milyen lehetőségei vannak.

sorra kerüléskor tudnak az igénytel foglalkozni. A hivatal a válaszlevélhez egy lakásigénytelssel kapcsolatos tájékoztatót is mellékelte. Király Erzsébet 1979-ben, tehát az első lakásigénytelést kezdeményező panasos levele után két évvel személyesen kereste fel a VII. kerületi Lakásügyi Osztályt, ahol kitöltötte a szükséges formanyomtatványt. Meglepő módon viszonylag későn értesült – legalábbis visszaemlékezése szerint – a tanácsi lakás igénytelésének hivatalos útjáról. Életének ezen epizódját így elevenítette fel visszaemlékezésében: *„Elhatároztam 1979-ben, hogy bemegyek a VII. kerület tanácsához. Kaptam egy ívet, hogy töltsen ki. Olyan izgalomba voltam, mint mikor az iskolában év végén vizsgáztam. Miközben izgatottan töltögettem eszembe jutott anyósom, hogy miért nem világosított fel erre, mikor még együtt voltunk Gyurival, vagy válásunk után, hisz elég gyakran találkoztunk, kijárt hozzám Ecserre, de erről soha nem beszélt. No mindegy beadtam az ívet és izgatottan hazafelé bementem a Boleróba meginni egy fél deci cseresznyét. Megkönnyebbülten szálltam fel Józsefvárosból induló vonatra hazafelé, tele reménységgel. Ez a reménység 10 évig tartott. Több levélben közöltem állapotomat, és havonta 2-3-szor végigvárva soromat, mert mindég sokan voltunk a Tanácsnál, megalázkodva panasoltam el bánatomat. Volt, hogy bíztattak legyenek türelemmel, de legtöbbször elutasítottak.”*

A lakásigényteléseket minden évben meg kellett újítani, ennek hiányában az igénytelőt törölték a névjegyzékből, ezzel is csökkentve az amúgy is nagyszámú igénytelők tömegét. Ezt követően Király Erzsébetnek két igénytelése volt bent, egyik a XI. kerületben a közös helyiség, a mosókonyha iránti igénytelése, amelyben volt anyósa járt el, másik a VII. kerületi tanácsi bérlakás iránti igénytelése. A VII. kerületbe úgy adhatta be lakásigénytelését, hogy egyik barátnője révén be tudott jelentkezni a VII. kerületi Landler Jenő utcába, állandó lakcíme és tényleges lakhelye, albérlete azonban Ecseren volt. Király Erzsébet újabb és újabb panasos levelekkel és beadványokkal kereste meg a lakásügyi hivatalt, és már egy szükséglakással is megelégedett volna. Így a hivatal Király Erzsébet igénytelét panasos levelére hivatkozva szükséglakás-kérelmeként kezelte a későbbiekben. A szükséglakás iránti kérelmekkel kapcsolatban a VII. kerületi Lakásügyi Osztály kezdetben türelemre intette: *„Tájékoztatóul közlöm, hogy elsősorban a kerületünkben ténylegesen és életvitelszerűen lakó, valamint érvényes lakásigényteléssel rendelkezők igényteléseit tudjuk kielégíteni, ezért kérjük türelmét, amíg az Ön lakásproblémáin segíteni tudunk.”* 1981 és 1987 közötti időszakra vonatkozóan az egodokumentumok között hivataltól származó irat nincs, ennek ellenére az igénytelő több sürgető beadványt írhatott, ugyanis több általa írt levélpiszkozat, levélmásolat megmaradt. Az anyósa – 1985-ben a menyének írt levele szerint – még egy sikertelen próbálkozást tett a mosókonyha megszerzése érdekében: *„Erzsike megint intéztem valamit, de talán nem hiába. A Fővárosi Tanács a határeseteket intézi, remélem most nem esik kútba. Valamelyik délelőtt keresd fel Őket és vidd el ezeket a papírokat. Igazold a 15 éves budapesti egyhelyben dolgozást, a tavalyi kórházi zárópapírokat. A lakásügyi papírokat és minden lehető igazolást. Ne idegeskedj. Lehetne, hogy ezt itt nem adják, de talán kapsz mást. Visszaküldenek a lakáshivatalba, de nem rázhatnak le! Ezeknek válaszolniuk kell! Addig üsd a vasat amíg meleg! Jobb lett volna megbeszélni veled szóban, de így is jó! A papírokat oda adhatod nekik, a borítékokat a számokkal eltettem. Itt küldöm a levelem másolatát is, hogy tudd, hogy mit írtam nekik. Ezek azt hiszik és igazuk van, hogy te öngyilkos lettél, mindenesetre már rég foglalkozniuk*

kellott volna nekik veled! Ez az a hivatal, amit kérdeztem tőled a korház után. Ezeknek válaszolniuk kell, hogy mit intéztek. Ez a szoba nagyobb, mint az én szobám. Két ablak van rajta. Köves a padlója. A múlt héten volt szerencsém bejutni. Tehát csak meszelni, és műanyag padló kell. Biztos nem drága. Nagyon várom a fejleményeket és írnék részletesen akár többször is."⁴³²

Azonban a sok és több szintű próbálkozás ellenére a közös használatú helyiséget nem sikerült megszerezni. Ezt követően az egodokumentumok között sem találunk ezzel kapcsolatban semmifajta írásos nyomot. A VII. kerületi lakásigényre visszatérve, míg az 1980-as évek elején a hivatal csak felhívta a figyelmet arra, hogy azok kaphatnak kerületi tanácsai lakást, akik életvitelszerűen a kerületben laknak, addig az 1980-as évek második felében a hivatal dolgozója személyesen is megvizsgálta, hogy az igénylő ténylegesen a bejelentett lakásban lakik-e. Tekintettel arra, hogy Király Erzsébet esetében a VII. kerületi ideiglenes lakcím csak fiktív cím volt, így lakásigénylését nem tudták figyelembe venni. Aminek következtében Király Erzsébet megszüntette ideiglenes VII. kerületi lakcímét 1988. március 12-én, amelynek következtében a VII. kerületi Végrehajtó Bizottság Osztálya határozatban értesítette ugyanebben a hónapban, hogy lakáskérelmét elutasították. Ennek ellenére 1988. május 19-én a kerület lakásügyi osztálya jóváhagyta szükséglakás kiutalása iránti kérelmét és kiutalt részére egy Wesselényi utcában lévő 20 nm-es komfort nélküli ingatlant, amelybe a beköltözés azonban nem történhetett meg azonnal, ugyanis az előző lakónak azt el kellett hagynia. Ezt a hosszabban elhúzódó folyamatról és Király Erzsébet türelmetlenségéről ad számot az a 1988. október 31.-i keltezésű hivatali levél, amely nyugalomra intette a következőképpen: „*Levelére tájékoztatásul közlöm, hogy B. Jánosné Wesselényi 8. fél. 5 a-ból beidéztem október 28-án. Közölte, hogy betegsége miatt költözni még nem tud. Önnek meg kell várnia, míg a számára kiutalt lakásból az előző bérlő eltávozik. Kérem, ne zargassa a bérlőt, hiszen ha tud elhadja [sic] a lakást. Kérem legyen türellemmel.*”⁴³³ A visszaemlékezésében is felelevenítette a folyamat elhúzódását, de ezzel együtt a boldogságaról is számot ad: „*Írtam örömben a volt anyósomnak jöjjön velem nézzük ketten a Wesselényi 8 félemeletes lakást. Még laktak benne, de már alig vártam, hogy elmenjenek az öröklakásukba, amit befizettek. A boldogságtól nem láttam, csak pakoltam, csomagoltam lázasan. Már nem emlékszem hol dolgoztam, de szabit kértem és elmentem az Erzsizhez, hogy a hapsija elvállalja a parkett csiszolást és tapétázást. [...] 1988. decemberi szilvesztert már a Wesselényi 8-ban töltöttem igaz egyedül, de boldogan.*” Majd másfél évvel később, 1990 tavaszán a hivatal végre kiutalt és beköltözhetett egy komfortos lakásba, az ennek következtében érzett határtalan örömet és a történéseket így elevenítette fel visszaemlékezésében: „*Elfogadtam az első felajánlott földszintes lakást a Huszár utcába, ahol egy csaj lakott a kisfiával. Mikor kiköltöztek az ő általa igényelt lakásba és már pakoltam izgatottan egy kis vodkával keverve, úgyhogy mire jöttek a segédeim a teherautóval én már jó állapotban voltam, vissza is éltem vele, mert pár száz forintnál többet kértek, mint amiben megállapodtunk. Gondoltam hála Istennek megérte, hogy*

⁴³² P. Ferencné levele (1985) Király Erzsébet személyes hagyatékából.

⁴³³ VII. kerület Tanácsának Végrehajtó Bizottságának Lakásügyi Osztályának levele. Király Erzsébet személyes hagyatékából.

számomra olyan hihetetlen lakást végre megkaptam, most már jogosan hajthatom le fejemet a tulajdonomba. Bizony drága naplóm, ez az álom, melyet 48 évesen ért utol, jó pár napig tartott, eszméletlenül ittam magam, majd állásom elvesztésébe került, de hiába András vezetőm türelmes, megértő magatartásának sokat köszönhetek.”

A panaszos több szinten próbálkozott, kezdetben a nyilvánossághoz igyekezett segítségért fordulni, de a megkeresett szerkesztőségek többnyire továbbították az illetékes hivatalhoz, esetleg hivatalokhoz, amelyeknek aztán rendszeresen írta segélykérő leveleit. Ezekre hol türelmet kérő, hol együttérző, de érdemben elutasító hivatali válaszok érkeztek. Elkecserezésében aztán egy magasabb rangú hivatalnokhoz, a kerületi tanácselnök-helyetteshez **(30., 31. sz. fotó)** fordult segítségért. Szűkebb-tágabb társadalmi közegétől is tájékozódva minden lehetséges fórumot megkeresett ügye érdekében. A kérelmeket kezelő hivatalnokok, ha tényleges segítséget nem is nyújtottak, de írásos válaszokkal reagáltak a megkeresésekre. Végül a marginális élethelyzetű, minimális érdekérvényesítéssel rendelkező Király Erzsébet csak a rendszer legvégén juthatott tanácsi lakáshoz, abban az időszakban, amikor a többnyire leromlott állagú belvárosi lakásokat, azok, akik – lakásvásárlás, Budapest környéki házépítés által – megtehették elhagyták. Lakhatási történetét is e kontextusban kell értelmezni, a tanácsi lakáshoz való hozzájutását igen korlátozottan lehet térbeli vagy lakásmobilitási pályaként interpretálni, inkább egy sajátos érdekérvényesítési technika eredményeként, amely panaszlevelek, kérelmek folytonos küldözgetésében manifesztálódott és ez éppen találkozott az átalakuló lakásrendszer filtrációs folyamataival.

E történettel azonban, a hosszú évekig folytatott küzdelme a lakásért nem ért véget véglegesen, csak nyugvópontra jutott, ugyanis az akkor munkanélkülivé vált, majd nyugdíjas asszony nagy félelme az volt, hogy az önkormányzati tulajdonú lakást eladják, és utcára kerül: *„Ami a lakást illeti: nyugtalanít, mert nem tudom megvenni. Ezeknek a piszok, tolvaj, magukat kormányznak nevező zsebmetszőknek a nyugtalanító szavai nem simogatóak a szívemnek. Sőt, arra biztatnak mindenkit, hogy vegyék meg a lakásukat, azonban kölcsönt, pénzt csak annak adnak, akinek ingatlanja van, stb. Pedig nagyon szeretek itthon lenni, mindég van mit tennem. Subázok, gyöngyöket fűzök, írok, olvasok, szépítem a lakást, meg rajzolni szeretnék, stb. Tizenkét éven át néztem a saját ablakból kikönyöklő embereket, keservesen sóvárogva, és arra gondolva, hogy vajon én mikor tehetem ezt meg. Megtehetem már én is, ez igen nagy öröm, de arra, hogy meddig, megpróbálok nem gondolni, hogy ez a kis öröm itt belül ki ne szökjön.”* Ezekkel a sorokkal zárja visszaemlékezését Király Erzsébet. 2001. július 14-ét írunk. A naplórészekben sokszor feleleveníti az aggodalmát a lakással kapcsolatban, lakáscsere gondolata is foglalkoztatta: *„Most minden gondolatom a lakáscsere egy kisebbre, mert így jutnék egy kis pénzhez, azonkívül ki tudja ezek a parlamenti Sátánok egyszer úgy határoznak, hogy elveszik a lakást. Már így is tárgyalják, hogy a való felektől elveszi az önkormányzati lakást. Szörnyen félek, majd mindennap veszem a hirdető újságokat még telefonkártyát is vettem 750 forintért kb. 4-szer telefonáltam vele és már vége. Nagyon nehezen alakul, figyelmem kell arra, hogy nehogy becsapjanak szörnyű híreket lehet hallani mi módon csaphatnak be úgy, hogy se pénz, se lakás.”* Helykötődése a Huszár utcai lakáshoz – már csak egzisztenciális okból kifolyólag is – igen erős volt. Végül lakáshelyzetét az oldotta meg, hogy egyik barátnője megvásárolta a lakást és eltartási

szerződés keretében haláláig maradhatott ott. E szerencsés momentum nélkül megkockáztathatjuk, hogy a hajléktalanság esetleg valamilyen szociális otthon várt volna rá élete alkonyán.

6 Női napi nélkülözések reprezentációja a panaszos levelekben és a közbeszédben

„Olyan társadalomban, ahonnan nagyjából eltűnt az életet fenyegető inség, de ugyanakkor a vagyon, a magántulajdon és a magasabb színvonalú anyagi biztonság annyira korlátozott és ingatag, mint nálunk, továbbá ahol az előnyök, privilégiumok olyan nagy része nem tulajdonjellegű, hanem nehezen ellenőrizhető juttatás, nehéz világosan elhatárolni egymástól a szegényt és a nem szegényt. De biztos, hogy ma Budapesten szegény az, akinek nincs legalább egy szobából és konyhából álló, legalább folyóvízzel és saját W.C.-vel felszerelt önálló lakása.”⁴³⁴ Foglalta össze tömören a szegénység mérésének problematikáját és a lakás, mint az egyén anyagi helyzetének meghatározó mivoltát az 1970-es évekre vonatkozóan Solt Otilia szociológus a 1978 és 1988 között Párizsban megjelent Magyar Füzetek c. időszaki kiadványban, amelyet az 1977-ben szegénység- és cigány kutatásokkal foglalkozó Kemény István Kende Péterrel indított, hogy az itthon nem publikálható írásokat közölni lehessen.

A szegénység – vagy a korabeli fogalomhasználat szerint alacsony jövedelmű, deprivált vagy többszörösen hátrányos társadalmi csoportok – vizsgálata, ha nem is volt teljesen tabusítva, hektikusan alakult a korszakban. A szegénységi küszöb megállapításához a létminimum meghatározása⁴³⁵ szükséges, ami azonban 1949-ben abbamaradt. Aztán az 1960-as évek elején az új gazdasági mechanizmus előkészítése, illetve annak hatásainak mérése tette szükségessé a társadalmi rétegződésvizsgálatokat. A szegénységvizsgálatok igénye az 1963-ban megindult rétegződésvizsgálatok részeként merült fel Ferge Zsuzsa részéről⁴³⁶, azonban ezt a KSH akkori igazgatója nem támogatta.⁴³⁷ Ugyanakkor 1968-ban végzett jövedelem felmérések alapján már kijelölték a jövedelmi szempontból szegénynek minősülő háztartásokat, mely eredmények 1969-ben publikussá is váltak és folytatásként külön felmérést végeztek az alacsonyjövedelmű lakosság életkörülményeiről és problémáiról.⁴³⁸ Az eredményekről Kemény István a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülészakán számolt be 1970-ben.⁴³⁹ Becslések szerint 1962-ben a lakosság 30%-a, legalább hárommillióan éltek a létminimum alatt.⁴⁴⁰ 1973-ra lényeges változás nem történt, a lakosság hasonló aránya, mintegy egyharmada szegénynek – egyötöde szegénynek, egytizede nagyon szegénynek – volt tekinthető.⁴⁴¹ Az 1970-es évek elejétől az új gazdasági mechanizmus leállításával a 1980-as évek

---

⁴³⁴ SOLT Otilia 1978: 38.

⁴³⁵ A létminimum-számítás arra szolgál, hogy adott korban és adott országban meghatározásra kerüljön, hogy mennyi jövedelemre van szükség a különböző összetételű háztartásoknak a minimálisnak tartott szükségletek biztosításához. (Havasi 2015: 890.)

⁴³⁶ OSA 368-1-2. 1. doboz

⁴³⁷ HAVASI Éva 2015: 893.

⁴³⁸ MAJTÉNYI György 2016:161.

⁴³⁹ KEMÉNY István 1992: 79-83.

⁴⁴⁰ TOMKA Béla 2012:38.

⁴⁴¹ OSA 368-1-2. 1. doboz Kemény István: Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei; A magyarországi szegénység

közepéig e vizsgálatokat az 1980-as évek elejéig szüneteltek. Az 1980-as évek közepére minimálisan másfél millió főre volt tehető a szegények száma.⁴⁴²

A szegénység nemi megosztására csak óvatos következtetéseket vonhatunk le. 1969-ben többnyire nyugdíjasok; gyermekeit egyedül eltartó nők és a sokgyerekes családok éltek szegény körülmények között. Ekkor a szegények mintegy negyede élt olyan családban, ahol a családfő nő volt: egyedülálló nők; egy személyt eltartó női családfők és egy vagy több gyermeket, esetleg egy felnőttet is eltartó nők. 1967-1969 között a női családfenntartók aránya növekedett, ebben az időpontban az összes alacsonyjövedelmű háztartás főnek 46,7%-t tették ki. Ezen belül nőtt az egyedülálló nők aránya.⁴⁴³ Már 1988. évre vonatkozóan – az éhségre, a kisebb fogyasztási cikkek birtoklása és szubjektív értékelés alapján – a szocialista térségen belül Magyarországon voltak a legnagyobb mértékben elszegényedve a nők férfi társaikhoz képest.⁴⁴⁴ A női elszegényedés oka a korszakban végig meglévő nemi alapú jövedelemkülönbségek és a hagyományos családmódel felbomlása, a rokonságtól való függetlenedés mellett az is, hogy a juttatások tekintetében mindvégig érvényesült a munkavégzés – munkajövedelem, munkahely – szerinti differenciálása. A kisnyugdíjak problematikája is túlnyomórészt a nőket érintette. Az 1980-as évekre rendeződtek a nyugdíjak összege, amelynek következtében a szegények összetételében eltolódás következett be: az idősek felől a gyerekek felé.⁴⁴⁵

A legtöbb általam vizsgált panaszlevélben felbukkanó kérdést a korszak közéletének szociális ellátásra vonatkozó diskurzusa tematizálta, családtámogatás és gyermekellátás; kisnyugdíjak és a nyugdíjasok ellátásának problematikája; lakhatási kérdés, esetleg a munkával, munkahellyel kapcsolatos nehézségek. Ezeken felül a lakosság egészségügyi, szociális ellátással – gyógyintézeti beutaló, szociális otthonba való elhelyezés –, gyermekek (vagy szellemileg fogyatékos gyermekek) oktatási intézetbe való felvétele, gyermekgondozási segély, rendkívüli segélykérelem, házassági bontóperrel, üdüléssel, gyermekelhelyezéssel, eltartási szerződéssel kapcsolatban írtak panaszlevelet. Voltak, akik jogi tanácsért, jogszabályok értelmezése folytán folyamodtak a szakszervezet Nőbizottságához vagy a SZOT Szociális Osztályhoz.

A családjogi törvény alapján a családnak, mint társadalomszerkezeti alapegységnek, elemi funkciót szántak a szociális problémák kezelése terén, emellett azonban az állami jóléti, szociálpolitikai intézkedések⁴⁴⁶ az időszak alatt folyamatosan

---

⁴⁴² Bokor Ágnes szociológus az 1980-as évek közében a Társadalomtudományi Intézetben lefolytatott, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 15 ezer ember kérdőíves felmérése alapján arra az eredményre jutott, hogy a minta 11% többszörösen hátrányos helyzetű, 20% pedig veszélyeztetettnek tekinthető. A hátrányos helyzet mutatói: a munka, érdekérvényesítés, lakóhely-lakás, anyagi életkörülmények, életstílus és egészségi állapot. Négy mutató esetén többszörös hátrányos helyzetről, két vagy három mutató esetén veszélyeztetettségről beszélt. (Bokor 1987: 44-45.)

⁴⁴³ OSA 368-1-2. 1. doboz Kemény István: Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei; A magyarországi szegénység

⁴⁴⁴ FODOR Éva 2001: 98.

⁴⁴⁵ TOMKA Béla 2012: 38.

⁴⁴⁶ TOMKA Béla a korszak szociálpolitikájának négy alapvető formáját különböztet meg: teljes foglalkoztatottság; társadalombiztosítás; a munkahelyhez kötődő ellátás; ártámogatási rendszer.

bővültek, melynek egyik célcsoportja a gyerekes nők voltak. Az anya- és gyermekvédelmi intézkedések keretében az 1951-es Munka Törvénykönyve rögzítette a terhes anyák védelmét. Az anyák szülési- és gyermekágyi segélyben, szülési segélyben részesültek, a gyermekek után családi pótlékot kaptak. 1967-ben bevezették – épp az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt – a gyermekgondozási segélyt (GYES), amelyet a gyermek két és fél éves koráig igényelhetett az anya, amit 1969-ben három évre emeltek. A jogosultságot munkaviszonyhoz kötötték. 1982-től alternatív módon az apák is igényelheték a segélyt a gyermek egy éves korától.⁴⁴⁷ 1985-től lehetővé vált a GYES melletti maximum 4 órás munkavégzés is.⁴⁴⁸ E juttatások – összességük alacsony mivolta miatt – inkább az alacsonyabb női bértkiegészítést szolgálták.⁴⁴⁹ Bizonyos látszatintézkedések is születtek, mint egyszeri segélyek, jutalom, vásárlási utalvány, karácsonyi segély és egyéb vállalati hozzájárulása a nagycsaládos és gyermekeket egyedülállóként nevelő anyák részére. Ezek az apróbb hozzájárulások gyakorlata is eltérést mutat vállalatonként, munkahelyenként. Ugyanis a SZOT 1970. július 2-i ülésén hozott határozatával szabad döntési jogot adott a munkahelyeknek, üzemeknek e támogatások megítélése tekintetében, azt javasolta, hogy ismerjék meg körülményeiket és lehetőségeik arányában segítsék az egyedül élő és gyermeküket nevelő, valamint a nagycsaládos nőket. Az eltérő gyakorlat miatt egy gyermekét egyedül nevelő panasztevő anya hangot is adott: „*Sajnos nem vagyok egyedül azok közül, akik nincsenek tisztában a szakszervezeti tagság adta jogokkal és kötelezettségekkel, bár az utóbbival inkább. Évek óta egyre többet hangoztatják, hogy az egyedülálló anyákat Kormányunk és a szakszervezet is a maga módján védi. A védelemnek én még éreztem a módját, bár azt hittem élvezni fogom egy természetes módon. Konkrétan azt szeretném megkérdezni, hogy szokás-e csak – ha az, igen szép szokás – hogy a gyermekeiket egyedül nevelő anyák részére egy évben egyszer karácsony táján segélyt adnak, vagy ezt előírja-e valamely jogszabály? Hugom friss munkahelyén – segédápolónő egy megyei kórházban – meglepve tapasztalta, hogy odakerülése után két héttel felvették arra a listára, amely alapján az egyedülálló gyermekes anyákat karácsonyi jutalmazásra betervezték. Az én munkahelyem ilyen célra semmiféle alap nincs, nemcsak, hogy egyedül neveltem kislányomat, de 7 év óta tartásdíjat sem kapok /apja munkaképtelen beteg, kórházi ápolat 7 éve/. Kerestem 3.070 Ft segélykérelmemet elutasították. Ha törvény nem írja elő az ilyen címen évente egyszer adható segélyt, nem tudom miért a tag sínyli meg, avagy élvezi az oly sokszor hangoztatott nőpolitikai irányelvek hátrányát, avagy előnyét, vagyis: egyik munkahely miért érzi ezt az adást természetesnek, a másik pedig miért nem?!”⁴⁵⁰ Egy másik*

⁴⁴⁷ Susan ZIMMERMANN 2012:112 lásd még ACZÉL Zsófia–Dr. SZIKRA Dorottya: A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika. In: ADAMIK Mária (szerk.): Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Genderin Social Policy”. Budapest, ELTE TÁTK, 2012. 58–60. Forrás: http://tatk.elte.hu/file/BEVEZETES_A_SZOCIALPOLITIKA_NEM.pdf (Letöltve: 2017. 05. 05.)

⁴⁴⁸ Palasik 2007:114.

⁴⁴⁹ A szomszédos országokhoz pl. Romániához és Lengyelországhoz képest az állam anya- és gyermekvédelmi intézkedései lényegesen voltak. Ugyanakkor a GYES-t munkaviszonyhoz kötötték, így a legszegényebbek tekinthető sok esetben munkaviszonnyal nem rendelkező falusi és cigány anyákat nem érintette. És az összege csupán egy fiatal női alkalmazott bérének kb. 40%-a volt. (Susan ZIMMERMANN 2012:112-113.)

⁴⁵⁰ MNL OL XII. 2/19. 15. ő. e. P. Éva levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1977)

elkeseredett anya, minden bizonnyal, egy harmadik személynek kiadva magát arról panaszkodott levelében, hogy névlegesen a férjénél elhelyezett gyermekei után nem részesedett a munkahelyén a gyereknap alkalmából adott ajándékból, amely mélységesen felháborította és levelében – az időszakban talán annyira nem is ritka – a válás, a szűkös lakhatási lehetőségek következtében előálló élethelyzetét is keserűen szemléltette: „*Ha egy nő elvált, házassága alatt viselte, de annak felbontásakor nem kérte a jogot a férj nevének viselésére, a gyermekeit a férjnek ítélte a bíróság /csak így volt lehetőség dűlőre vinni a házasság felbontását a férj ragaszkodó (mindenhez) volta miatt/, ez így, a száraz tényeket szemlélve, azaz az ítéletet, akkor valóban úgy néz ki, hogy az anyának immár semminemű joga nincs gyermekeihez olyannyira, hogy új munkahelyén, ahol a gyereknap alkalmából a 10 éven aluli gyermekek kaptak volna ajándékot, azonban ő ebből kimaradt fenti miatt. De kérdezem én, az immár több éve elváltan élő, de egy szobás lakásban együtt a férjjel, gyermekeivel, vajon, ha eme tény vizsgálgjuk, az ilyen anya, amikor amúgy is az idegei ezen együttélés kellemetlenségei folytán elforgácsolódtak, csak éppen ezt a csekélyke ajándékozást nem adhatná meg gyermekeinek.*”⁴⁵¹

A női levélírók több esetben sajtóban megjelent konkrét cikkekre, rádióban, tévében hallottakra hivatkoztak, saját személyes nehézségük találkozott a nyilvánosan elhangzott és ezáltal legitimitást nyert problémával, és egyben igyekeztek azt sugallni, hogy a felmerült probléma többeket érint, ezzel is legitimálva kérésük, panaszuk helyességét: „*Tisztelt Czerván Elvtársnő! Elnézését kérem, amiért egyéni problémámmal – egyedülálló nyugdíjas nő vagyok – Önhöz fordulok. Ügyem azonban szerintem közérdekű is, mert biztos vagyok abban, hogy – különösen az 50-60 év közöttiek – járunk egy páran ilyen cipőben.*”⁴⁵²

A levelekben akad néhány szokatlanabb inkább „luxusszámba” menő igény is, így gépkocsivásárlás, egyetemi felvételi kérelem, Németországba, Szovjetunióba való üdülés igénye, al-dunai hajóút, Karlovy Vary-i gyógykezelés, telefonbeszerelés. Vagy épp ellenkezőleg például N. Sándorné kérelme, aki azért kérte a szakszervezet segítségét, mert egy munkásszállón lakó anya gyermekét 600 forint ellenében gondozásba vette, viszont a gyermek szülei a gyerekről nem gondoskodtak, gondozási díjat nem fizettek, ruhaneműt, beiskolázást nem biztosítottak.⁴⁵³ A levélírók leggyakrabban nehéz helyzetben lévő sokgyermekes, gyermeküket egyedül nevelő asszonyok és idősebb, esetleg özvegy nyugdíjas nők. A sokgyerekes családok és egyedülálló anyák nehéz életkörülményei és az azok javítására tett erőfeszítések az 1970-es évek elejétől rendszerint megjelentek a közbeszédben. A nagycsaládos levélírók többnyire komoly nélkülözésről számolnak be és rendszerint a kormány hangoztatott családpolitikájára hivatkozva hol gúnyos, hol békés hangnemben vetették papírra panaszáradataikat, segély iránti kérelmüket. Ezek az anyagi problémák azoknál a családoknál, ahol egyik szülő nem dolgozott még hangsúlyosabban kiütköztek. H. Jánosné nyíregyházi lakos levelében arról számolt be, hogy 8 tagú családja nehéz helyzetben van, az apa 50%-an leszázalékolt, csökkent munkaképességű, ő maga nem áll munkaviszonyban, súlyosnak látszó

⁴⁵¹ MNL OL XII. 2/19. 13. ő. e. R. Irénné levele a SZOT-hoz (1972)

⁴⁵² MNL OL XII. 2/16. 5–6. ő. e. B. Ilona levele SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979)

⁴⁵³ MNL OL XII. 2/19. 18. ő. e. N. Sándorné levele (1971)

trombózisa van. 5 kiskorú gyermekük van, azok közül az egyik csípőficamos, anyagi lehetőségeik nem engedik, hogy megműtsék. A párnak egy nagykorú gyermeke is van, aki nem áll munkaviszonyban betegsége miatt. Így a család a férj táppénzéből él. A feleség azt kérvényezte, hogy házfelügyelői munkát kaphasson, ami bevállása szerint nagy segítséget jelentene, ugyanis mentesülne a lakáshasználati költségektől, sőt további jövedelemre is szert tehetne. Az ügyel kapcsolatban a Nőbizottság elnöke a megyei titkárnak azt vetette fel, hogy a Városi Tanács gyámügyi hatóságával konzultálva esetleg nem lehetne-e a gyerekeket állami gondozásba venni és aztán a szülőknél elhelyezni, így a család magasabb térítést kaphatna az államtól a családi pótlékon felül gyermekeik eltartására.⁴⁵⁴ Ez az utóbbi javaslat egyáltalán nem volt egyedülálló, hasonló problémákkal forduló nagycsaládnak is hasonló javaslatot tettek, saját gyermekek gondozásba vételének megvolt a korabeli gyakorlata, ahogy a következő panaszosnál is látni fogjuk. A levélben egy 12 gyerekes anya, a 13. gyereket várja, férje tűzoltó, méltányossági alapon kéri gyermekgondozási segély megállapítását. Férje 3320 forintos keresetéből és a 3840 forintos családi pótlékból élnek: „*Tudatában vagyok annak, hogy az érvényes rendelkezés alapján nem vagyok jogosult gyermekgondozási segélyre, éppen ezért fordulok rendkívül méltányossági kérelemmel. Most amikor naponta hallom a nagycsaládosok megbecsülését és segítésének tájékoztatóit, nagyon elkésérít, hogy én gyermekgondozási segély tekintetében ebből nem részesülhetek.*”⁴⁵⁵ Azok a nők, akik nem rendelkeztek munkaviszonnyal gyermekgondozási segélyre nem voltak jogosultak. A hivatal döntése alapján 5000 Ft-os rendkívüli segélyben részesült a család. A kerületi tanács még azzal próbált a család segítségére lenni, hogy felajánlotta azt, hogy állami gondozásba vennének néhány gyereket, és azokat vérszerinti kihelyezéssel otthon tartanák a családban, így a szülők a gyermekek ellátásához havonta rendszeres összeget kapnának az államtól.⁴⁵⁶ Munkaviszony hiánya következtében elmaradt gyermekgondozási segély miatt írt levelet egy 8 gyerekes anya is. A család csupán a férj keresetéből élt. A Szakszervezetek Hajdú-Bihar Megyei tanácsa az alábbi jelentést küldte a SZOT Nőbizottságához: „*D. Lászlóné férje a Borsodi Söripari Vállalat Debreceni kirendeltségén dolgozik, mint rakodómunkás. Keresete 2200-2300 ft között van havonta. A családi pótlékot 8 gyermek után rendszeresen megkapják. Feleségének munkaviszonya sohasem volt, így gyermekgondozási segélyre nem jogosult. Legidősebb gyermeke 1962-ben, legkisebb 1972-ben született. A Debrecen Városi Tanácstól 1972-ben kaptak régi nagyméretű 2 szoba, konyha előszobás lakást, amelynek lakbére 397 ft. Természetesen ehhez még pluszként jön a lakásrezsi /fűtés, világítás/ amely a téli hónapokban 800-900 ft-ot tesz ki együttesen. A férj keresetét és a családi pótlékot figyelembe véve a 10 tagú családnál 1 főre szűkösen 400 ft jut megélhetésre és ruházkodásra. D. László 1973 augusztus óta dolgozik a fenti vállalatnál és azóta szakszervezeti tag, így a szakszervezeti bizottság sem tud részére segélyt folyósítani. Egyébként nem is fordult ilyen kérelemmel az üzemi szervezethez. Felesége írt több helyre levelet legutóbb a Párt Központhoz és gyermekgondozási segélyt kért, sajnos ezt részére munkaviszonya hiányában nem lehet*

⁴⁵⁴ MNL OL XII. 2/19. 13. ő. e. H. Jánosné levele (1972)

⁴⁵⁵ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. D. Ferencné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1974)

⁴⁵⁶ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e.

folyósítani. A SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság az egyszeri segélykérelmet engedélyezte, emellett a SZOT Nőbizottság elnöke a válaszlevelében azt javasolta, hogy forduljanak a Munkaügyi Minisztériumhoz gyermekgondozási segélyezés ügyében.⁴⁵⁷ Az archívumban található még egy levél, amelyet D. Lászlóné írt, aki ebben már arról számolt be, hogy ő is mint takarítónő munkába állt: „*férjemmel együtt a borsodi sörgyár debreceni kirendeltségénél dolgozunk férjem rakodó én míg most mentem dolgozni mint takarítónő ketten 4000 ft keresünk mostan 5 gyermek megy iskolába és nagyon nagy gond szál fejemre ezért kérem ha lehet valamikis segélyt mindegy akármennyi nagyon ráleszünk utalva kérem ha lehet.*”⁴⁵⁸ A Nőbizottság feljegyzése szerint az apa minden évben kapott tanszersegélyt, szociális segélyt, szakszervezeti segélyt, 500 ft beiskolázási segélyt, a válaszban megerősítették abban is, hogy a szakszervezet központja külön segélyben is fogja részesíteni a családot.⁴⁵⁹

A női panaszosok női szerepeiket főleg a politikai hatalom nőikkel szemben támasztott elvárásai alapján konstruálták meg. A levelek női írói hagyományos tradicionális szerepük mellett lelkiismeretes munkájukat hangsúlyozták kérelmeikben. Még az a női levélíró is, aki családalapítás hiányában nem tudott maradéktalanul megfelelni az elvárt női szerepeknek, idős szüleinek gondozásának hangsúlyozásával egyéb hagyományos női feladatköreit igyekezett nyomatékossítani: „*Ami ma hátrányom – hogy nincs családom – akkor előnyt jelentett, szívesen raktak rám többet az átlagnál. Azt is természetesnek vették, hogy édesanyámmal kapcsolatos problémáimat is egyedül megoldottam, nem kértem sehonnan sem segítséget, nem raktam szociális otthonba, hanem tettem azt, amit szerintem minden gyermeknek kötelező: ápolni idős beteg szülőjét. Szerencsére egészséges voltam, tudtam és szerettem dolgozni – ma is járok dolgozni – és bizony nagyon sokszor vállaltam többletmunkát a gyes-en, vagy éppen gyermekeik betegsége miatt távollévő munkatársnőim helyett, mert megértettem helyzetüket.*”⁴⁶⁰

Figyelemreméltó, hogy a korszak által előszeretettel hangoztatott emancipációs jogokra csupán egy női levélíró hivatkozott, rajta kívül csupán egy férfi. G. Dénes a Magyar Televízió Szerkesztőségéhez eljuttatott, majd onnan a szakszervezethez továbbított levelében a vele azonos munkakörben dolgozó V.-né érdekében emelt szót, akinek kisebb volt a bére, mint az övé, ezért annak rendezését kérte. Kérését azzal indokolta – mintegy általánosítva a V.-né ügyében megfogalmazott problémát –, hogy a BKV-nál alkalmazott egyedülálló női dolgozóknak el kell tartaniuk gyermekeiket, valamint szüleiket.⁴⁶¹

Itt jegyzem meg, hogy a levéltári anyag G. Dénesén kívül más férfiak által írt leveleket is tartalmaz, akik elsősorban nyugdíjukkal kapcsolatban írtak panaszlevelet. A férfiak helyett számos esetben feleségük folyamodott a hivatalhoz, például férjük gyógykezelési ellátása vagy egy-egy egészségügyi beutaló érdekében. A férfi panaszosok levelei általában kevesebb érzelmi töltettel bírtak, inkább csak tényszerűen vetették papírra problémájukat. Mintha az elemi kiszolgáltatottság túlhangsúlyozása és a

⁴⁵⁷ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. D. Jánosné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1974)

⁴⁵⁸ MNL OL XII. 2/19. 15. ő. e. D. Jánosné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1977)

⁴⁵⁹ MNL OL XII. 2/19. 15. ő. e.

⁴⁶⁰ MNL OL XII. 2/16. 5–6. ő. e. B. Ilona levele SZOT Szociálpolitikai Osztály vezetőjéhez (1979)

⁴⁶¹ MNL OL XII. 2/19. 18. ő. e. G. Dénes levele a Magyar Televízió Szerkesztőségéhez (1971)

rászorultság az állami támogatásra szokatlan lett volna számukra, vagy még inkább összeegyeztethetetlen a hagyományos férfiszerepekkel. Egy nyugdíjas férfi levélíró, aki a mozgássérült fia kerekesszékeinek javításához folyamodott segélyért, így fogalmazott: „Újból kellene mindkét kocsiját javíttatni a szobait és udvarit is. Ugyanis a szobában egy kis kerekűvel közlekedik az udvaron pedig egy nagy kerekűvel. Legalább 500 ft újból és a családi pótlék marad a régiben. Kérjek a tanácstól azt mondták, de 4 havonta fordulhatok hozzájuk. Minden esetben kérni, szégyenlek is. Kényszerhelyzetben is vagyok. Nem-e egyszerűbb volna, ha felemelnék a családi pótlékot és nem kellene koldulni. Remélem megértik az ilyen szülők helyzetét és nem haragszanak ezen levelem miatt.”⁴⁶²

Egy negyvenéves, hatgyermekes, szűkös körülmények között élő apa is a következőképpen mentegetőzött: „Nagyon kérem ne ítéljenek meg – akkor sem ha valamilyen címen szociális segélyt juttatni nem tudnak – hogy kérelemmel fordulok, de elég sajnós ez nekem, hogy könyöradományra szorulok fiatal ember létemre.”⁴⁶³ A női levélírók megkereséseiben ilyen mentegetőzés nem igen olvasható, tendenciózusan azt hangsúlyozzák, hogy ezek a típusú támogatások járnak nekik, rendszerint a családtámogatási politikára vagy az állami gondoskodásra hivatkozva. A következő levélíró nyíltan fogalmaz az elmaradt gyermektartási díj miatt: „Sem egy használható tanácsot, sem a segítségre utaló megjegyzést, jószándékot nem olvashatók ki a szóban forgó válaszlevélből. Nehezem hiszem, hogy ez így természetes, hogy ez értékelhető szociális magatartás, gondoskodás lenne! Forduljak bírósághoz, írjak az NSZK-ba?”⁴⁶⁴ Az történt ugyanis, hogy volt férje az NSZK-ba távozott, és a visszatartott nyugdíjából a Nyugdíjintézet nem folyósította a 334 forint összegű gyerektartást.

6.1 Lakhatási kérdés női nézőpontból

„Nem irigylésre méltó pozíció a lakásügyi osztály vezetőjéé. Nem könnyű a síró, öngyilkossággal fenyegetőző idős, majdnem teljesen vak asszonynak megmagyarázni, hogy hiába szeretne egy legalább félkomfortos lakást, saját vécével. A maga erejéből, OTP-kölcsönrel kell komfortosítania a meglévőt, ha erre a lakást az IKV és a tanács műszaki osztálya alkalmasnak találja. És nem kellemes az egyedülálló nőnek megmondani, hogy egyelőre, a jelenlegi helyzetét figyelembe véve, nem ígérhetnek neki semmit. És nehéz választ adni M.-nének, aki hét éve vár minőségi cserére. Egyszobahálófülkés lakásban él férjével, tizenöt éves kislányával és tízéves kisleánnyal.”⁴⁶⁵ Ebben a cikkben az író a lakásügyi osztály alkalmazottai iránt próbál az olvasóból szimpátiát kiváltani, de egyben a kérelmezők élethelyzetére, lakással kapcsolatos kilátásaira is rámutat. A lakhatási kérdés megoldatlanságát, a rossz lakhatási körülményeket, az albérletek, az ágybérletek nyomorúságos körülményeit, a leány- és munkásszállások helyzetét a hatalom az 1950-es évek második felétől tematizálta, a hangsúlyok, és a

⁴⁶² MNL OL XII. 2/16. 5–6. ö. e. F. János levele a SZOT Nyugdíjosztályához (1979)

⁴⁶³ MNL OL XII. 2/19. 14. ö. e. H. Dezső levele a SZOT-nak (1973)

⁴⁶⁴ MNL OL XII. 2/16. 32. ö. e. Sz. Gyuláné levele a SZOT Szociálpolitikai Főosztály vezetőjéhez (1979)

⁴⁶⁵ Nők Lapja 1978/32. Lakásosztály, félfogadás c. cikk

narratíva változott az időszak alatta. A *Nők Lapja* 1950-1960-as évek fordulóján megjelenő cikkeiben tűnik fel visszatérően az albérlet, ágybérlet, leányotthonok kérdésköre. Egyik cikk arról számolt be, hogy nőknek nem szívesen adnak ki ágybérletet, albérletet, mert főznek és dohányoznak, de emellett az író propagandisztikus felhanggal az albérleti uzsorára is felhívta a figyelmet: „*Albérleti uzsora! Tudjuk, hogy ezt alapján véve a többi új lakás szünteti meg. De addig is meg kell szabni az albérleti bérek felső határát! Mert az albérlőt most sem törvény, sem jogszabály nem védi meg a lakásuzsorától.*”⁴⁶⁶A cikkeiben a leányotthon is hol idilli helyként jelenik meg, hol a szűk helyekre kényszerből összezsúfolt különböző korú, szokású nők viszontagságos élethelyzetét mutatja be, hol pedig arra mutat rá, a Szegedi úti építőiparban dolgozó nők lányszállása kapcsán, hogy a vidékről felkerült lakók itt tanulták meg kezelni a meleg vizes zuhanyzót, itt laktak először gőzfűtéses szobában.⁴⁶⁷A leányotthon idilli körülményei a lapban így jelennek meg: „*Az egyik helyen vázában egy csokor virág, a másik szobában egy emlékebe kapott mézeskalács szív, a harmadik falán néhány nagyított fénykép hirdeti, hogy itt nem csak alszanak, hanem laknak is. Tavaly a Soroksári Textilbe harminc állami gondozott kislány került. Közülük tizenötnek – a hírek szerint – már bekötötték a fejét. Lehet, hogy ti is ilyen szerencsések lesztek – érdemes tehát megbecsülni magatokat és a kereseteket is. Remélem egy sem akad majd köztetek, aki magatartásával, hanyag munkájával, vagy laza erkölcsi életével panaszra ad okot.*”⁴⁶⁸A normakövető és normasértő nő sztereotipizálása a lakhatási körülmények kapcsán is megjelent. A magányosok c. cikk írója elhatárolódva attól, hogy előbbre tartsa az egyedülálló lakásigényét a sokgyerekes családokkal szemben ecseteli Kemény Gizi, építőipari munkás életkörülményeit: „*Egy ágy a háza, lakása, hajléka, egy szekrény és egy tenyérnyi hely az asztalon, ahol vacsoráját elfogyasztja. Nem sok ez, de Gizinek pillanatnyilag elég is lenne. Tehát nem erről van szó, hanem arról, hogy Rettenetesen sokan vannak ebben a szobában. Sokan és mindenféle korú, rendű asszonyok. Vannak magamfajta tacskólánnyok, élemedettebbek és egészen idősek is....*” A cikk írója a legfőbb veszélyt abban látta, hogy a vidékről felkerült egyedülálló lányokat ne fertőzzék meg a „hétpróbás viharvert nők”.⁴⁶⁹A munkásotthonokról, leányotthonokról és ezen intézmények lakóiról meglehetősen kritikus hangnemben nyilatkozott a korabeli szociológiai szakirodalom, de még az ezen intézményeket felügyelő hivatalnokok is. A munkásotthonokról szóló éles véleményformálás a korszak lakhatási problémáihoz meglehetősen kritikus, általános hozzáállás keretébe illeszthető. A korabeli filmek, újságcikkek és a hivatalok meglehetősen nyílt véleménynek adtak hangot a házgyári technika, a panelépítkezések, a szűkös lakások, az igazságtalan lakáselosztás probléma csomagjáról. A hivatalok a munkásszállók esetében a lakók deviáns és erkölcstelen viselkedésre, a lakóhely túlszűfoltóságából, minimálisan elfogadható életkörülményeket sem biztosító helyzetre hívták fel a figyelmet. Kohut Tamás nagyon jól rámutat arra, hogy a hivatalok jelentéseibe a hivatalos értékrend alapján elítélendő cselekmények kerültek

---

⁴⁶⁶ Nők Lapja 1956/21. Albérleti szobát Pesten c. cikk

⁴⁶⁷ Nők Lapja 1964/24:7.

⁴⁶⁸ Nők Lapja 1957/21. Kedves Árvácskák c. cikk

⁴⁶⁹ Nők Lapja 1957/15. A magányosok c. cikk

be ezen iratokba.⁴⁷⁰ Emellett a korabeli szociográfiák is úgy mutatják be ezeket a tömegszállásokat, amelyek a lányok számára nem kínálnak perspektívát, ahonnan egyedüli menekülési lehetőség a férjhezmenetel: „*Mit Várhat jobban egy Pestre került, munkásszálláson élő lány, mint azt, hogy férjhez menjen. Férjhez menni akár otthon, ahonnan eljött, akár Pesten, aztán a férjjel akár vidékre menni, akár próbálkozni az albérlettel, amíg csak ki lehet bírni. Mit akarhatnánk mást? Megöregedni a szállón? Van rá néhány példa, nem lehet akarni. Vagy hazamenni és ugyanúgy vállalni a nem felnőtt szerepét a családban, mint ahogyan ezt élték, mielőtt eljöttek volna? Megteszik néhányan, van, aki újra vissza is jön Pestre. Biztosan csak a gyerekeikkel szülő lányok maradnak otthon, ha már egyszer hazakecmeregtek gyerekestül. A fiúk fontosak, és fontos, hogy a velük alakult kapcsolatok a jövőt jelentsék.*”⁴⁷¹ Azonban gyakran a vidékről felkerült lányok zárt közössége, a falusi értékrendhez igazodó viselkedése, és természetesen a kölcsönös féltékenység megakadályozta őket abban, hogy kitörjenek ebből a zárt világból. Aztán amikor feleszmélnek, hogy férj nélkül maradtak, akkor hozzámennek az első férfihoz, esetleg teljesen normaszegő viselkedést vesznek fel. Eképp összegezte az egyik szövogyári leányotthon igazgatónője, a probléma megoldását abban látta, hogy ezeket a fiatal lányokat nem szabad elhozni a falujukból: „*Férjhez mennének ott, időben és tisztességes asszonyok lennének.*” Az interjúkészítő végül azzal zárja az írását, hogy a falusi fiúk is a városba jönnek dolgozni és munkásszállón laknak, így a vidéki lányoknak sincs más lehetősége a boldogulásra.⁴⁷²

Azonban a szűkös, zsúfolt szobákból eredő frusztrációk, konfliktusok, az emberi kapcsolatok megromlása, az intim kapcsolatok teljes ellehetetlenülése, a munka utáni minimális pihenési lehetőség hiánya és sok esetben ezt kísérő normaszegő viselkedés, a teljes kilátástalanság nem csak a közösségi szállók lakóit, hanem a hatod, heted magukkal szoba-konyhában együtt lakó családokat is ugyanúgy sújtotta. Erről remek képet fest Berkovics György személyes lakásletrajzokat bemutató, 1978-ban megjelenő cikke: „*Harmincnyolcban esküdtünk, a Fóti úton laktunk egy szoba-konyhában, az magántulajdon volt. Három gyerekem született, a gyerekek miatt összeszólalkoztunk a háziúrral, fölmondott, akkor még fel lehetett mondani. Egy üzlethelységbe költöztünk, ötvenkettőben, ott valami hét évig laktunk, aztán elköltöztünk egy másik üzlethelységbe, az nagyobb volt, négyszer négyes, ott sem laktunk soká, csak egy évig. Aztán kaptam ezt a lakást ötvenkilencben, szoba-konyha, még spájszom sincsen, ez az oldala ki akar dőlni, ez az utcai oldala. Hatan laktunk itt, a fiam, a menyem, a kislányuk, a férjem és a tizenöt éves unokám, aki a nagyobb fiam első házasságából van, az édesanyja disszidált... Ebben a házban valamikor cukorgyár volt, megszűnt és akkor én kiigényeltem, aztán megnősültek a gyerekek, a másik fiam is lakott itt a feleségével, akkor se fértünk, de csináltunk az udvarban egy kis konyhát szobának használtuk. De voltak jóakaróink, bejelentettek, le kellett bontani... Hét éve nyugdíjban vagyok, fonónő voltam. A férjem is nyugdíjas, ő öntvénytisztító volt, a fiam gépszállító a 22-es Volánnál, a menyem gyors- és gépirónő... Mondják, én ideges vagyok, huszonhat évig éjszaka is dolgoztam, most a*

---

⁴⁷⁰ KOHUT Tamás 2008: 62.

⁴⁷¹ MÁTYUS Aliz 1978:162.

⁴⁷² SULYOK Katalin 1976:41.

tizenöt éves unokámmal alszom együtt, állandóan ide-oda mozog, lehúzza a takarót rólam, nem lehet tőle aludni, nem tudom magam kipihenni, sose tudtam... A menyem szeretne még egy másik gyereket, de hát hova fekteti?... Házasélet, az sehogyse megy nekik, le kell menniük a pincébe, ha házaséletet..."⁴⁷³

Az 1970-es évektől lakhatási kérdés – mely akkor a rendszer legfőbb legitimációs kérdése volt – a szűkös lakhatási lehetőségek, a hosszú várakozási idő, aztán a gyorsan felhúzott házgyári lakóépületek problémái, a lakókörnyezet rendezetlensége már meglehetősen realiztikusan jelentek meg. A korszak szociológiai szakirodalmában is erősen tematizálódott a lakáselosztási rendszer kritikája, a kortársak felhívták a figyelmet arra, hogy társadalmi egyenlőtlenségek a lakáshelyzetben, illetve a lakáshoz jutási esélyekben is megfigyelhetők, és épp a leginkább rászorulóknak laknak a legnyomorúságosabb életkörülmények között, míg az új állami bérlakásokban többnyire a konszolidáltabb egzisztenciájú magasabb keresetűek kapnak helyet.⁴⁷⁴

A korszak filmjeinek is egyik lehangsúlyosabb témája a társadalom jelentős részét érintő lakhatási kérdés megoldatlansága. A filmek az egyén oldaláról mutatták be a megoldatlan lakásproblémákból fakadó korlátokat, kitörési lehetetlenséget, szűk helyre összezárt nagycsaládokat, a lakás megszerzéséért, felépítéséért tett óriási áldozatvállalásokat. A lakáskérdés azonban már az 1960-as évek filmjeiben is megjelent, azonban az 1970-1980-as évek filmjeiben a lakáskérdés már az egyének, családok életvilágának a keretét adta: „*a lakáskérdésben, amely nem moralizáló analízis vagy parabolikus elvonatkoztatás, hanem közvetlen élettapasztalat segítségével tud beszélni a társadalmi valóságról, miközben kiélezett drámai helyzetekben vizsgálhatja hősei jellemét és magatartását.*”⁴⁷⁵ Lugossy László *Köszönöm megvagyunk* (1981) c. filmjében minden csereüzlet alapon működik, és legfőbb váltópénz az építkezési anyag. A családfő építkezik, miközben feleségét elvesztette, gyermekét a nagyszülők nevelik. Magához vesz egy munkáslányt, aki a gyár leányotthonában lakik. Az egyik beszélgetés alkalmával kialakuló pénzzel kapcsolatos vita során az apa így összegzi a házépítéssel kapcsolatos gondolatait: „*Csak nem tudod minek mi az értéke. ...Nem érted te szerencsétlen, nem a pénzről van szó, hanem a munkáról. Ha nem tudod, hogy mennyi munkát adsz a pénzért akkor nem tudod mit ér a pénz, akkor semmit sem tudsz. Valamihez meg viszonyítani kell. Én például öt napi munkáért fizetek a gyerekéért, mert vigyáznak rá az apósoméék, meg enni adnak amíg én építem a házamat. Tíz napi munkámért építőanyagot veszek, ebben az országban már réges régen mindent téglába, meg cementbe, meg mészbe számolnak nem forintba. Ha nem számolsz, hogy a francba akarsz magadnak összekaparni egy házra valót.*” A filmben az emberi kapcsolatok is csereüzlet alapon működnek, a lány szállást kap, cserébe ellátja a ház körüli női munkákat, közben közösen egy kis mellékjövedelemre is szert tesznek, baromfit nevelnek. Azonban a lány terhes lesz, ami felborítja ezt a törékeny egyensúlyt és előrevetíti a szereplők tragédiáját.

---

⁴⁷³ BERKOVITS György 1978: 24.

⁴⁷⁴ Ezen problematikára legelőször Szelényi Iván – Konrád György szerzőpáros hívta fel a figyelmet az 1960-as évek végén.

⁴⁷⁵ GELENCSÉR Gábor 2010: 369.

A filmekben a családok mellett már azok is megjelentek, akiknek lakáshoz jutását a korabeli rendszer nem támogatta, így az egyedülálló és elvált személyek. Az 1970-es évek lakáselosztási rendszere – legalábbis elviekben – a fiatal házások és a nagycsaládosok lakáshoz jutását szorgalmazta. A kényszerszülte együttlakás problematikája is megjelent a *Nők Lapjában*: „*A hetvenes évek Magyarországnak egyik legsúlyosabb társadalmi gondja a lakásprobléma. Egymástól elvált, mégis ötvenhárom négyzetméterre beszorított, tovább veszekedő volt házastársak, örökös kényszerházasságok: a társbérlet. Kényszermegoldások: eltartási szerződés, albérlet, ágybérlet.*”⁴⁷⁶ Azonban az emberek könnyebben kötöttek házasságot, de könnyebben is váltak, a szűkös lakáslehetőségek ellenére is. Szomjas György *Könnyű testi sértés* (1983) c. filmjében a válófélben lévő házaspár között is a lakás használatáért folyik a harc. A játékfilm a feleség és szeretője, illetve a férj és alkalmi barátnői közös lakáshasználatból fakadó konfliktust a magánélet totális ellehetetlenülését mutatja be.

Az egyedülálló és elvált egyéneknek a korszakban szinte lehetetlen volt önálló lakáshoz hozzájutni. Dárday István *Filmregény* (1978) c. dokumentarista filmje három nővér életét mutatja be. A nővérek szüleikkel egy másfél szobás lakásban laktak, ahol az öt más-más típusú és foglalkozású felnőtt élete szinte elviselhetetlen. Mind a három lány másra vágyik, az adminisztrátorként dolgozó, legkisebb testvér szerelemre, a textiltervező lány Zsuzsa szép otthonra, a közgazdasági tanulmányokat folytató nővér társasági életre, harmonikus párkapcsolatra. Zsuzsa a 26 éves elvált, szüleivel együtt élő, de munkája és személyisége miatt is egyedüllétre vágyó lány külön lakást szeretne. Ezzel keresi fel a kerületi lakáshivatalt és érdeklődik a lehetőségei iránt. Ebből az élethelyzetből fakadó kétségek és reménytelenség közt, néhol némi bizakodással meséli el élethelyzetét: „*A szüleimmel meg a testvéreimmel élünk egy másfél szobás lakásban, s egyszerűen nekem egy saját külön szobám sincsen. Nos hát, nem tudom, hogy tudom, hogy az ember ide bejön, de úgy szeretném tényleg tudni, hogy van-e értelme annak, hogy én egyáltalán belekezdjek ebbe a dologba, mennyi idő múlva lehetséges, vagy mikor lehetséges, ez nagyon fontos volna. Na de, hát kb. egy egyedülálló ember, aki mondjuk már réges régen nem gyerek, hanem már 26 éves és önálló ember vagyok. Keresek, de annyit pénzt nem keresek, hogy lakást vegyek magamnak. Egy ilyen embernek mennyi lehetősége van?*” A hivatalnok konkrét választ nem adott, de félreérthetetlenül tudtára adta Zsuzsának, hogy nem sok esélye van, ugyanis a kerületben 15 ezer lakásigénylőt tartanak számon. A lehetőségeket feltérképezve, Zsuzsa megelégedne egy mosókonyhával is, ahol lehetősége lenne nyugodt körülmények között tervezni, azonban a hivatalnok tájékoztatása szerint a közös használatú helyiségek kérdése már a kerület Műszaki Osztályának hatáskörébe tartozik. Végül a család egy nagyobb lakásba tud költözni, azonban ez a lány gondját nem oldja meg.

A vizsgált panaszos kérelmezők jelentős része lakásproblémáinak megoldása – lakásigénylés, lakáscsere, OTP-hitel fizetési nehézségek – érdekében kérte a szakszervezet Nőbizottságának, illetve Szociális Osztályának segítségét, közbenjárását, a levélírók közül feltűnnek egyedülállók, nyugdíjasok és elvált, gyerekükkel élő anyák,

---

⁴⁷⁶ Nők Lapja 1970/18. Közös lakásra ítélt c. cikk

vagy olyan speciális esetek, problémák, amely élethelyzetekben a kérelmező már nem tudott kihez fordulni. A szakszervezetnek a lakáshoz jutásban nem volt nagy mozgásteret, ezzel maguk a kérelmezők is tisztában voltak, többször hosszú várakozás után, végső lehetőségként fordultak a szakszervezethez segítségért, esetleg lakhatásukhoz anyagi támogatást kérve.

Az eredeti tervek szerint a lakások állami erőből épültek volna fel, a magánérv bevonására elsősorban a kisebb településeken lett volna szükség. A valóságban azonban a lakossági megtakarítások bevonása egyre intenzívebbé vált.⁴⁷⁷ A lakáshoz jutás szabályozása település típusonként differenciált volt, és az állam lakáselosztó szerepe a városoktól a falu felé csökkent. Ebben az időszakban a lakáselosztásban a helyi tanácsoknak és a vállalatoknak – és ez utóbbiakon keresztül a szakszervezetnek is – volt döntő szerepük. Az 1980-as évek végére míg Budapest lakosságának fele, addig a vidéki lakosság csupán 4,5%-a lakott tanácsi lakásban. Fontos megjegyezni, hogy a megszerzett tanácsi lakások bérleti joga több vonatkozásban a klasszikus tulajdonjoghoz közelített: örökölhető és hivatali engedéllyel cserélhető volt, egyes helyiségeinek kiadásával plusz bevételre lehetett szert tenni.⁴⁷⁸ Ugyanakkor a szegénynek minősülő háztartások jelentős része vidéki volt, és nekik kellett nagyobb erőfeszítést tenniük, hogy lakáshoz jussanak – tanácsi lakások híján – többnyire építkezés által. Az építkezéshez szükséges pénzre kölcsön formájában lehetett szert tenni, aminek feltétele volt 10%-os előleg és legalább egy éves munkaviszony. A szegénynek minősülő háztartások megfelelő lakáshoz jutását a magánérv, – sok esetben – az egy éves munkaviszony és a vidéki tanácsi lakások hiánya mellett a „lépcsőfokokénti” elv korlátozta, mely szerint komfort nélküliből előbb félkomfortos lakásba, majd komfortosba lehetett jutni.⁴⁷⁹ Tehát a lakáselosztási rendszer eleve magában kódolta az egyenlőtlenségeket, azáltal is, hogy a lakás minőségétől, lokációjától függetlenül a bérleti díjak egységesek voltak.⁴⁸⁰

S. Józsefné ügyében SZOT Nőbizottság elnöke igyekezett eljárni a VIII. ker. Tanács elnökénél. A Nőbizottság arra hivatkozott levelében, hogy a panaszos lakásigénye 1962-óta bent van a lakásügyi hivatalban. Szövetkezeti lakáshoz szeretne hozzájutni, jelenleg egyszoba komfortos lakásban lakik harmadmagával. A tanácselnök elutasította a kérelmet azzal, hogy a kerületben sokan rossz körülmények között laknak, így soron kívül lakást nem tudnak biztosítani.⁴⁸¹ Egy másik asszony pedig egy kegyelmi kérvény és az OTP lakáshitelének törlesztésében adódó fizetési nehézségei miatt fordult 1979-ben a szakszervezethez, ugyanis férjét, aki a Petőfi laktanya hivatásos állományában dolgozott, az élelmiszerraktár hűtlen kezelése miatt nyolc hónapnyi fegyházbüntetésre ítélték: *„A férjemet elítélte a katonai bíróság, de a vádirat titkos és nem olvashatom el. A tárgyalás is úgy zajlott le a tudtom nélkül. Nov. 13-án ment el a férjem, azt mondta a Fő utcára kell menjen, és többet nem jött haza. Azóta se éjjelem, se nappalom. Betelefonáltam a munkahelyére arra a Fő utcára, tehát ott van és én a két kisgyerekekkel itthon: azóta írt, de azzal nem pótolható az apa. Nem tudom mibe keveredett, de mielőtt bevonult,*

⁴⁷⁷ KOCSIS János Balázs, 2012: 178-179.

⁴⁷⁸ BODNÁR Judit - BÖRÖCZ József 1998: 1280-1281.

⁴⁷⁹ OSA 368-1-2. 1. doboz Kemény István: A magyarországi szegénység

⁴⁸⁰ BODNÁR Judit - BÖRÖCZ József 1998: 1279.

⁴⁸¹ MNL OL XII. 2/19. 13. ő. e. a Nőbizottság elnökének levele (1972).

tisztességgel, becsülettel dolgozott. A családját szerette. Most vettünk OTP-re egy lakást, a kertet meg részletre fizettük volna. És itt maradtam egyedül. Tisztelettel kérem segítsenek a kegyelmi kérvény beadásában, ha átváltoztatnák az ítéletet felfüggesztettre, ez az utolsó reménységem. Kérem segítsenek egy elkeseredett anya és két kisgyermekének, hogy ne kelljen apa nélkül élniük."⁴⁸² A Nőbizottság válaszlevelében biztosította, hogy az OTP-hitellel kapcsolatban segítséget nyújtanak, a kegyelmi kérvény ügyében viszont nem tudnak segíteni.

Sok problémát jelentett, hogy kis lakásokban összezsúfolva éltek emberek. Cs. Sándorné a VII. kerületi Garay-téren élő lakos fordult a szakszervezethez, ugyanis tízen laktak egy lakásban: dédnagymama, nagymama, felnőtt gyerekek és házastársaik.⁴⁸³ M. Ferencné is a szűkös lakótérről, életüket megnyomorító élethelyzetről számolt be levelében: „1976. június 26-án kötöttem házasságot és férjemmel együtt a szüleimnél lakunk (...) Férjem az Újpesti Gépelemgyár lakatos a XIII. ker. Tanács XIII/8 Bölcsődéjének gondozónője vagyok. 1976 augusztusában beadtuk lakásigényünket és átmeneti lakásra való kérelmünket is. 1977. április 7-én született egy gyönyörű kislányunk. Azonnal módosítottuk mindkét kérvényünket. Szüleimnél 36 nm-es lakásban lakunk öten. Édesanyámnak az idegeivel nem egyszer orvoshoz kellett fordulnia. Férjemnek 1978 augusztusában családi okok miatt sajnos külön kellett költözni. Ez mindannyiunkat nagyon megviselt. Ekkor már terhes voltam második gyermekünkkel. Férjem, ha csak tehetett, velünk volt csak éjszakára ment haza szülei lakására, ahová kislányunkkal mi nem költözhattünk oda mert az honvédségi szolgálati lakás. Megint módosítottuk a lakáskérvényeket tekintettel arra, hogy külön élünk. Volt úgy, hogy napokig nem találkoztunk, mert férjemnek túlóráznia kellett. Kislányom sokszor kereste apját, gyakran még éjszaka is. 1979. január 6-án megszületett második kislányunk. Ismételten beadtuk a Tanácshoz a módosítást, és nagyon reménykedtünk abban, hogy kapunk lakást. Mivel 1978-ban a tanács lakásügyi osztálya azzal biztatott, ha elérjük a 3 egész pontszámot rövid időn belül átmeneti lakáshoz jutunk. (Jelenlegi mutatószámunk 3,81) Férjem a IV. ker. Tanács elnökétől tudta meg, hogy pontszámunk kevésnek bizonyult ahhoz, hogy 1981 előtt átmeneti lakáshoz jussunk. Következő utunk a Fővárosi Tanács Lakásügyi Főosztályára vezetett, ahol semmi biztató választ nem kaptunk. Elképzelni is borzasztó, hogy még két évet külön kell élnünk. Gyermekünk és saját érdekünkben kérem segítsen rajtunk.”⁴⁸⁴ A megkeresésre reagált a szakszervezet, miszerint megértik nehéz helyzetét, de segíteni nem tudnak.

B. Jánosné panaszlevelében arról számolt be, hogy 1978 júniusában költözött el férjétől, édesapja és mostohaanyja fogadta be: „Egy olyan padlásszobában lakunk 3 és fél éves kislányommal /albérleti minőségben/, amely 11 m² alapterületű és a ház körülre meredek falépcsőn lehet feljutni. Maga a ház évek óta süllyed, a falak repedeznek, a tetőzet elhanyagolt, rossz állapotban van, gyakori a beázás. Mindezek miatt csak ideiglenesen lehetünk ott, 2-3 éven belül le kell bontani. Mint egyedülálló körülményeim, anyagi helyzetem nem teszi lehetővé, hogy más módon oldjam meg helyzetünket, mint

⁴⁸² MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. M. Jánosné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1979)

⁴⁸³ MNL OL XII. 2/19. 18. ő. e. Cs. Sándorné levele a Nőbizottság elnökéhez (1971).

⁴⁸⁴ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. M. Ferencné levele a SZOT Nőbizottságának elnökéhez (1979)

lakásigénylés útján. Tekintettel a körülményekre lakásigényem végleges kielégítéséig bárhol szívesen elfogadok egy átmeneti lakást."⁴⁸⁵ F. Lajosné dunaföldvári lakos hivatkozva a nagycsaládosok támogatására albérleti hozzájárulás miatt fordult a szakszervezethez egy elég határozott hangvételű levéllel: „*Tekintettel, hogy férjem vállalatnál dolgozik ahol lakást nem tudnak részünkre biztosítani, ezért olyan kérelemmel fordultunk a vállalat igazgatójához, hogy tegye lehetővé, hogy albérleti hozzájárulást kaphassunk ez sem ment, az albérletért 500 ft összeget fizetünk havonta egy szoba konyhás lakásért, három gyermekünk van és gyermekgondozási segélyt kapok és férjem keresetével együtt is elég kevés ahhoz, hogy ilyen összegű lakbért tudjunk fizetni és hozzá megfelelő megélhetést biztosítani. Itt kérem az Önök segítségét, vagyis annak a rendeletnek ismertetését ami 1971. 8. számú Nők lapjában megjelent erre vonatkozóan. Nagyon megkérném az országos nőbizottságot illetve a nőbizottság vezetőjének erre illetékes személyét hogy a kérésünket ha lehetséges szíveskedjen teljesíteni, hogy tudnánk hivatkozni a kért fenti rendeletre, annak reményében hogy így előbb várhatnánk valami kedvezményt valamilyen formában.*"⁴⁸⁶

Egyedülálló módon az egyik levélben egy házaspár közösen fellépve fordult a szakszervezethez, ugyan munkáltatójuk a BKV átmenetileg szolgálati lakást biztosított részükre Ráckeven, amely azonban munkahelyüktől nagyon messze volt, így naponta 4-5 órát is utazniuk kellett. A lakóépület alkalmatlanságára hosszan és részletesen hivatkoztak levelükben: az udvaron lévő ásott kút vize emberi fogyasztásra nem alkalmas, így sem vízvételi lehetőségük, sem árnyékszékük nincs. A lakásban és a ház alapzatában különböző bogarak és rágcsálók vannak, amelyek kiirthatatlanok. Az épület rakodási területen van, régi alapzata mészke nedvszívó tulajdonságú újbóli szigetelése lehetetlen. Hivatkozva arra, hogy szeretnének emberibb körülmények közé kerülni, kérték a szakszervezet segítségét.⁴⁸⁷

A korszakban a nyugdíjasok komfortos lakáshoz jutása szinte lehetetlen volt, ez többször visszatérő probléma. M. Rudolfné soproni lakos albérletben lakott: „*Nyomorékságom és 77 évem mindig jobban rám nehezedik ebben a kifűthetetlen elhanyagolt, hasznavehetetlenül ócska lakásban, ahol főzni, tisztálkodni majdnem lehetetlen részemre. Teli vizes, szenes vedreket, a hideg vagy készételt se egészségi, se anyagi okokból nem bírom. Három éve beadott lakáskérelmem, amiben állami 1 szobás konyhás, fürdőszobást lakást kértem még nem került a listára.*"⁴⁸⁸ B. Ilona budapesti egyedülálló nyugdíjas több oldalon keresztül ecsetelve életét, szülei helyzetét, próbált egy fürdőszobával rendelkező lakáshoz hozzájutni: „*A lakás, amelyben jelenleg is lakom, egy személyi tulajdonú házban lévő egy-szoba komfort nélküli, mindössze 24 nm alapterületű helyiség. 1957. óta laktunk itt édesanyámmal, az 1944-45-ös események alatt történt háromszori kibombázás, illetve aknázás, majd egy szoba közös konyha használatú társbérlet után. 1971-ben, miután teljesen eredménytelennek látszott, hogy a lakás állagát tartósan meg tudjuk javítani /addig is kb. 15.000 - ft-ot költöttem padlózásra, vakolásra*

⁴⁸⁵ MNL OL XII. 2/16. 5-6. ö. e. B. Jánosné levele (1979)

⁴⁸⁶ MNL OL XII. 2/19. 10. ö. e. F. Lajosné levele a Nőbizottsághoz (1974)

⁴⁸⁷ MNL OL XII. 2/16. 5-6. ö. e. B. László és B.né Nagy Katalin levele (1979)

⁴⁸⁸ MNL OL XII. 2/16. 5-6. ö. e. özv. M. Rudolfné levele (1979)

és egyéb javításokra/ és édesanyám egészségi állapota /86 éves volt már/ is egyre romlott, akkori kereseti viszonyaimnak megfelelően másfél szobás tanácsi értékesítésű lakásra vonatkozó igényt adtam be.”⁴⁸⁹

A hivatalnokok egymás közötti levelezéséből azt is láthatjuk, hogy alkalmanként a vezető saját beosztottjainak, esetleg azok gyerekeinek lakáshoz jutásában is próbált közbenjárni. A Nőbizottság elnöke levélben fordult a XVIII. ker. tanács VB elnökéhez, amelyben B. Pálné lakásigényében kérte a segítséget, ugyanis annak úton volt a 3. gyermeke: *„Nagyon kérlek Ambrus Elvtárs, ha módodban áll légy szíves kolléganőm gyermekének segítségére lenni. Én tudom, hogy nagyon nehéz ügyet szolgállok amiért ilyen nagy gonddal jelentkezem, abban bízom, hogy ha egy mód van, akkor Te biztosan segítesz.*”⁴⁹⁰

6.2 Fizetett munka és női panaszok

A megmaradt hagyományos női-férfi szerepfelfogás szerint alapvetően a férfiak számítottak családfenntartónak. Emiatt a láthatatlan munkanélküliség a nőket érintette elsősorban, ahogy – a teljes foglalkoztatás államszocialista világában – az elhelyezkedés során is nekik kellett több nehézséggel szembenézniük. A női munkanélküliség úgy is értelmezhető, hogy ha a munkaerő-szerkezeti változások indokolták, akkor ideiglenesen a kétkeresős modellt az egykeresős, hagyományos családmodell váltotta fel. A *Nők Lapjában* megjelenő cikkek is a nők elhelyezkedési esélyeinek szűkebb keresztmetszetéről árulkodnak több esetben, a nőket elmarasztaló erőteljes propaganda felhanggal. A budapesti munkaközvetítőnél az ötvenes évek végén kétszer, háromszor annyi nő jelentkezett munkára, mint férfi ezzel szemben a férfi munkaerő-kereslet duplája volt a nőinek: *„...a hivatal munkatársa hangosan olvassa a mai női álláslehetőségeket: A magyar Gyapjúfonó csévéelőket, szövőnőket keres. Senki nem mozdul. A Fővárosi Vízművek takarítónőket vesz fel. Két idősebb asszony előrejön. lehet szó a dologról. Ötvenen mehetnek a nagyvásárcsarnokba burgonya, zöldség válogatásra. Az érdeklődés gyér, nem könnyű a munka és váltott műszakban folyik. Most több vállalat felsorolása következik: takarítónőt, kályhafűtőnőt keresnek. A tolongás nem túlzottan nagy. A Központi Vendéglátóipari Vállalat, a Gépipari Elektromos Karbantartó bérelszámolót, az Állami Könyvterjesztő három érettségizett fiatal lányt alkalmaz. Mindegyikre akad jelentkező.*”⁴⁹¹ Az említett munkát kereső nők közül végül mindegyik el tudott helyezkedni, de nem feltétlenül az elképzelései szerint. A legsúlyosabb gond az idősebb képzelten generáció nőtagjaival és a kisgyermekes anyákkal volt, ugyanis az idősebb asszonyok nem tudták vállalni a megerőltető fizikai munkát, az utóbbiak pedig a gyermekek ellátása miatt nem tudtak három műszakban dolgozni. A kevésbé megterhelő adminisztrációs munkakörre vágyó nőket viszont negatív színben tüntette fel a cikk: *„Az íróasztalnál ugyan nem nagyobb a jövedelme, sőt többnyire kisebb, s az előrejutási*

⁴⁸⁹ MNL OL XII. 2/16. 5-6. ő. e. B. Ilona levele (1979)

⁴⁹⁰ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. a Nőbizottság elnökének levele (1974).

⁴⁹¹ Nők Lapja 1962/45. Nők a munkaközvetítőknél c. cikk

lehetőségek is korlátozottabbak. De még mindig hat a régi előítélet, hogy rangosabb dolog hivatalbeli kisasszonynak lenni, mint munkáslánynak.”⁴⁹² A cikk végső konklúziója is az, hogy az állam által biztosított munka gyakran nem felel meg a nőknek, mert nem vállalják a nehéz, több műszakos, lakóhelyüktől távolabbi munkát. A nők legfőképpen adminisztrátor munkakörre vágytak, és kevés volt a szakmával rendelkező nő, a cikk írója ezzel kapcsolatban a marós és esztergályos szakmát említi. Ennek ellenére a két évvel korábban megjelent riport írója épp azt mutatta be, hogy a „tipikus” férfiszakmával rendelkező nőknek nem volt meg a boldogulási lehetőségeik: akadt, aki meg sem próbált elhelyezkedni végzettségének megfelelően, azonban előfordult olyan is, akinek jól fizető állását nem nézték jó szemmel a gyárban, ezért gyárösszevonáskor kitették.

A női munkanélküliség kapcsán rendszerint megjelenik az a gyakran hangoztatott propagandaszólam, hogy az állam munkát biztosít, amiből mindenkinek ki kell venni a részét, tekintettel arra, hogy a „[t]ársadalmunkban a munka minden jog alapja. A szocializmus a munka társadalma, amelyben a munkaképes embernek dolgoznia kell, hogy jogai legyenek.”⁴⁹³ Ami a női munkavállalás tekintetében azt jelentette, hogy az a nő, aki nem volt hajlandó huzamosabb ideig elfogadni a gyenge munkahelyi pozíciót, fizikailag megterhelő munkával, alacsony bérezéssel, több műszakkal, azt maga a közbeszéd stigmatizálta a fiatal női munkásokról szóló korabeli diskurzusban.

A gyenge munkahelyi pozíció, a női érdekképviselet hiánya és az alacsony bérek következtében a nők, a rendszer adta lehetőségeket kihasználva a relatíve jobban fizetett ipari szektorban, vagy a könnyebb munkát ígérő, egyre bővülő szolgáltató szektorban és vendéglátásban igyekeztek elhelyezkedni az 1960-70-es években. Az 1960-as évek elejétől meginduló munkaerő-vándorlás leginkább az olcsó női munkaerőt legnagyobb számban foglalkoztató pamutipart érintette. A *Nők Lapja* rendszeres témái közé tartozott a fiatal vidékről felkerült lányok élete, akik a pamutiparban helyezkedtek el, de a több műszak, az alacsony megbecsültség és bérek miatt rövid időn belül elhagyták a gyárat. „*Bohém lányok*” címmel írt cikk már a címben megbeleyegezte ezeket a nőket. A három műszakos, porban, zajban folyó, ugyanakkor társadalmilag megbecsült gyári munkát, munkáslétet a könnyelmű étellel a "ledérséggel" ellenpontosította: „*Julika két hét múlva, az első bérfizetés napján kiszökölt. Sima haja föltupfolva megborzasodott. A fakult ruhát gyönyörű nylon holmi váltotta fel, a pántos cipőt pedig körömsarkú. Eddig rendben is lenne a dolog. Mikor adjon magára az ember lánya, ha nem tizennyolc esztendőskorában?! De Julika kizárólag ebben látta a városiasságot! – Azt, hogy igazi pesti lánnyá vedlett. És – a mindennapi szórakozásban. Ágyrajáró lett Újpesten, havi 200-ért. A szobakiadásból élő házinéni kétes foglalkozású fiával és annak barátaival járta az éjszakákat. És ha az ember hajnalig táncol, nehezen tud alkalmazkodni a három műszak szigorú rendjéhez... Juli vállat vont hát, és zizegő nylon-holmijaiban tovalibbent a gyárból.*”⁴⁹⁴

---

⁴⁹² Nők Lapja 1962/45. Van-e munkanélküliség c. cikk.

⁴⁹³ Összegezte Kádár János 1975-ben, a XI. pártkongresszuson. Idézi SZABÓ Márton 2007:165

⁴⁹⁴ Nők Lapja 1961/32. Bohém lányok c. cikk

1968-as év egyik cikke ismételt a női munkanélküliség problematikáját járta körül, amelyben szintén negatív színben tünteti fel az újonnan nyílt Baross utcai munkaközvetítőnél megjelenő nőket, a cikk interpretálásában ezek a nők lényegében nem akarnak dolgozni, vagy nem vállalják a nehéz, piszkos, több műszakos, lakóhelyüktől távoli munkát.⁴⁹⁵ A gyári munka, az alacsony bérezés, a nehéz munkakörülmények és a vándorlás problematikájából kiindulva a *Nők Lapja* cikksorozatot is indított 1969-ben „*Rang-e munkásnőnek lenni?*” címmel, amely lényegében már a megjelenő munkaerőhiányról, az elvándorlásról ad számot.

A panaszos munkavállaló nők, asszonyok foglalkozása szerint igen változatos a kép: van köztük könyvelő, ügyvédjelölt, adóügyi kisegítő alkalmazott, adminisztrátor, bölcsődei gondozónő, takarítónő, textilgyári fonónő, gépkocsivezetőnő, vagy épp színművésznő. A kérelmezők között egy tizenkét éves kaposvári diáklány is feltűnik. A panaszos levelekben is többször megjelennek a nők elhelyezkedésével kapcsolatos problémák. Azokat a nőket például, akik a próbaidő⁴⁹⁶ alatt estek teherbe, azonnal el lehetett bocsátani, és ezzel éltek is a vállalatok. Többen kértek segítséget megváltozott családi helyzetük miatt. Előfordult, hogy válás után az anya kénytelen volt munkába állni, de akad arra is példa, hogy egy válás miatt az azonos munkahely kellemetlenné vált, emiatt a panaszos a szakszervezet, illetve a Nőbizottság közbenjárását kérte. Elhelyezkedési nehézségeik elsősorban az egyedülálló anyáknak voltak. Számukra súlyos kihívást jelentett például, hogy a munkahelyhez közeli lakóhelyet biztosítsanak maguknak és gyermeküknek, leányotthonba ugyanis nem mehettek, és az ágybérlet vagy albérlet sem jöhetett szóba. Egy gyerekét egyedül nevelő asszony többoldalas, családi körülményeit hosszan ecsetelő levéllel fordul a szakszervezet Nőbizottságához annak érdekében, hogy olyan állást találjon, amely szállást is biztosít számára, ahova gyerekét is magával tudja vinni: „*Ezek után az a nagy kérésem volna legyenek szívesek engem Budapesten egy jó családnál háztartási vagy máshol bármilyen munkakörben elhelyezni bentlakással, ahol a gyerek is velem lehetne, hogy ne essen ki a családi nevelésből. Lakótelepen vagy iskola közelben szeretném inkább, ahol közel volna az iskola a gyerekeknek zeneiskolával egyben, hogy ne kelljen kísérgetni. Zongorázni tanul már 4-ik éve. A lányom is elvégezte a zeneiskolát. Itt Ajkán nincs szándékom letelepedni, bentlakásos munkalehetőség nincs. Nagyon szeretem a fővárost. Vándormunkás sem szeretnék lenni, így hát nagyon sürgősen munkába szeretnék állni a fővárosban, hogy a mindennapi szükségletet szerényen biztosítani tudjam mindkettőnk részére. Tíz év ledolgozott munkaviszonyom van. Országunkban minden becsületes munkáskézre szükség van ezért nagyon szépen kérem segítsenek nekem, hogy mielőbb munkába állva Budapestre kerülhessek és kisfiammal együtt részben megnyugodva élhessünk tovább.*”⁴⁹⁷ A Nőbizottság közbenjárására és a Helyi Ipari és Városgazdálkodási Szakszervezet nőbizottságának közreműködésével sikerült egy családot találni, akik egy időre

⁴⁹⁵ *Nők Lapja* 1968/2. Munkanélküliek c. cikk

⁴⁹⁶ Az 1967. évi munka törvénykönyve alapján a próbaidő tartama harminc nap volt, a felek azonban a munkaszerződésben ennél rövidebb vagy hosszabb, de legfeljebb három hónapig terjedő próbaidőben is megállapodhattak. A próbaidő meghosszabbítása tilos volt. A próbaidő alatt a munkaviszonyt bármelyik fél azonnali hatállyal megszüntethette. A törvény a terhes nők munkaterheit is szabályozta.

⁴⁹⁷ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. M. Imréné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez. (1977).

hajlandóak voltak alkalmazni tihanyi nyaralójukban mint háztartási alkalmazottat, kislányának ott-tartózkodásával együtt.

D. Évának is hasonló nehézségei voltak: a SZOT Szociálpolitikai Főosztálynak címzett panaszlevele szerint problémái voltak az elhelyezkedéssel és mint kislányát egyedül nevelő anyának a lakhatás megoldásával: *„Állandóan betegek vagyunk a kislánnyal. Rossz ránk nézni olyan soványak vagyunk és már jártányi erőnk is alig van. Nem csodálom, hogy ha rám néznek és nem vesznek fel sehol sem. Segíteni senki sem segít, mert akinek jó dolga van, az nem is értheti meg azt, akinek évek óta csak kenyérre és tejre is csak szűkösen telik évek óta. Attól félek, hogy mire sikerül valami munkát találnom, nem lesz erőm dolgozni. Szakképesítésem csecsemő és gyermek gondozónői képző. Állandóan azt hallom, hogy az egyedülálló gyermekes anyákat segítik, de még munkát sem adnak. Egészségügyi dolgozókat is állandóan keresnek, de nagyon sok máshol kénytelen dolgozni. Nagyon kérem Önöket, segítsenek rajtam sürgősen. Az országba bárhová elmegyek bölcsődében vagy óvodában, ahol egy szobát tudnak adni a kislánynak és nekem. De bármi mást is elvállalok, amit el tudok becsülettel végezni a jelenlegi erőmmel, csak erről a vidékről egyszer megszabadulhassak és a munkámnak és kislányomnak élhessek.”*⁴⁹⁸ A munkába állás, az elhelyezkedés problematikája a panaszos megkeresések alapján szinte mindenféle munkakörben alkalmazott asszonyt és különféle foglalkozású nőt érintett. P. Ilona színművésznő, aki szerepet kapott egy jól ismert darabban, elmondása szerint már három éve nem tudott a színháznál állandó szerződéshez jutni, így teljes létbizonytalanságban élt. Keresete sokszor a létminimumot sem haladta meg. A nyári hónapokban pedig semmilyen kereseti lehetőséggel nem rendelkezett. *„Az elmondottak alapján az a kérésem, hogy végzettségemnek megfelelő megélhetési lehetőséghez juttatni szíveskedjenek”* – fejezte be a levelét. A levélírók körében egy tizenkét éves kaposvári diáklány is feltűnt, aki „szerencsétlen” sorsú szüleinek szeretett volna segíteni, és támogatni őket azáltal, hogy jövedelmet szerez: *„Szeretnék segíteni rajtuk, mert mindegyik elég nyomorult. Ne tessék haragudni, hogy így fejezem ki magamat, mikor albérletet is fizetünk, még nem kaptunk (lakást), a vállalat ígérte, de még mindig nem kaptunk. A lakáshivatal se ad. Szüleim 15 év óta Kaposváron laknak.”* Feltételezhetjük, hogy ez a levél nem a hatodikos lány egyéni akciója volt, hanem a levél megírására a szülei ösztönözték, hogy ezzel is elnyerjék a hivatal és a hivatalnokok szánalmát, együttérzését és támogatását. Egy másik levélíró könnyebb munkakörbe helyezés érdekében fordult a hivatalhoz, ennek következtében a SZOT Nőbizottság elnöke a Budapesti Fővárosi Tanács VB Egészségügyi Osztálya vezetőjének közbenjárását kérte abban, hogy a csökkent munkaképességű asszony a csökkent munkaképességűek számára fenntartott munkahelyhez hozzájusson. A marcali erdőszetnél takarítónőként alkalmazott Sz.-né egy munkahelyi sérelem okán fordult a Nőbizottsághoz, ugyanis az 1972-es évet teljes egészében ledolgozta, a szocialista brigádtag jutalmától – 600 Ft és jutalomszabadság – mégis elesett, ugyanis orvosi javaslatra munkahelyet kellett változtatnia: *„Távol áll tőlem, hogy ilyen hosszú levelezést talán a 600 ft jutalom megvonása miatt folytatok. Férfjem rokkantnyugdíjas. Én dolgozom egészségi állapotomnak megfelelő takarító munkakörben, megélünk szerény körülmények*

---

⁴⁹⁸ MNL OL XII. 2/16. 32. ő. e. D. Éva levele a Szociálpolitikai Főosztályhoz (1977).

*között. Nem tudok egyetérteni azzal a jogszabályi rendelkezéssel, ha egy szocialista brigádtag egy teljes éven át kifogástalanul dolgozik, mivel egészségi állapota miatt munkahelyet kell változtatnia, hogy engedheti meg a fent idézett kormányrendelet (1001/1965.I.16. sz.) a termelési tanácskozásnak az ilyen brigádtag jutalommegvonását. Mindent megértenék, ha az egész 1972. évben nem dolgoztam volna le. Ha évközben munkámat nem a szocialista brigádtaghoz méltóan végeztem volna. De erről szó sem esett.”⁴⁹⁹ A levélíró a brigádtag önként vállalt és – állítása szerint – „jó szívvel” teljesített brigádmunkáját a munkahely „kicsinyességével”, a jogosan járó jutalom ki nem fizetésével állította szembe. Egy másik levélben egy hírlapkihordóként és kézbesítőként dolgozó háromgyermekes özvegy kérte, hogy mint szakszervezeti tagnak nyújtsanak érdekvédelmi segítséget és képviselőt. A kérelem apropója az volt, hogy körzetét csökkentették, ennek következtében 2000-2200 forintról 1300 forintra esett a havi fizetése. Előzményként arról számolt be, hogy körzetének csökkentése miatt keresetet adott be a Munkaügyi Döntőbizottsághoz, amelynek helyet adtak, és elrendelték, hogy helyezték vissza eredeti munkakörébe, azonban a munkahelye e döntés ellen fellebbezett. Ezért a levélíró maga is fellebbezéssel élt az egyoldalú munkaszerződés módosítása miatti keresetkiesés és a további munkaügyi vita során felmerült további költségek megtérítése érdekében. A panaszos levelek között egy kuriózumnak számító levél is található, amely szinte teljesen ellentmond az állam által elfogadható narratívának. B. Gyuláné, foglalkozását tekintve takarítónő, 1970-ben kelt, a Szakszervezeti Országos Tanács elnökéhez címezte, ahhoz a Gáspár Sándorhoz, aki nem csupán szakszervezeti vezető, hanem Kádár János közvetlen munkatársa, a Politikai Bizottság tagja volt: „*Ha demokrácia van, akkor én miért nem kereshetek többet, miért nem élhetek gondtalanabban, könnyebben, miért nem lehetek én is egyenrangú önnel, vagy egy miniszterrel, vagy csak bizonyos kategóriák kereshetnek jól? Azt mondják, hogy a demokráciában nincs különbség ember és ember között hát, ha így van, akkor miért szorítják keretek közé az én fizetésemet, miért kell hogy örökös probléma legyen, hogy kellene egy olcsó ruha vagy kabát, de mire kifizetek mindent, még kosztra is szűkösen futja, akkor miből vegyek egy ruhát vagy kabátot [...] Tisztelt Gáspár elvtárs, ha volna párezer forintom, amivel útra kelhetnék szabályszerűen útlevéllal, elhagynám az országot, keresnek egy olyan hazát ahol nem szabnak meg hogy mennyit kereshetek. [...] Én csak arra gondolok, hogy mennyivel könnyebb lenne az életem, ha én is elindultam volna 1956-ban új hazát keresni, én szeretek dolgozni, ott megtudtam volna szerezni mindazt amiről ábrándozom, amit soha nem tudok megvalósítani.”⁵⁰⁰**

A „demokrácia”, „egyenrangú”, „útlevéllal elhagynám az országot”, „1956” kifejezéseket olvasva, mintha nem is csak egy „kvázi demokráciában” élő, hanem valódi demokratikus berendezkedésű országbeli állampolgárának panaszos sorait olvasnánk. Lényegében a levélíró a szövegben szembe állítja a nyugati jóléti demokráciákat a keleti típusú, csupán korlátozott fogyasztást biztosítani képes autoriter rendszerekkel. A levél szövege világos ellenpéldája annak a bevett tézisnek, miszerint az állampolgárok mindenkor a hatalom fogalomhasználatát és retorikai fordulatait átvéve igyekeztek

⁴⁹⁹ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. Sz. Jánosné levele a SZOT Nőbizottság elnökéhez (1974).

⁵⁰⁰ MNL OL XII. 14/5. 157. ő.e. B. Gyuláné levele Gáspár Sándor SZOT főtitkár részére (1970)

kérésünknek legitimitást adni és ügyükhöz a hivatalok, a hivatalnokok támogatását elnyerni. Ugyanakkor a panasz írója teljesen tisztában volt a kemény hangvételi levelének rá nézve lehetséges negatív következményeivel, mert ekképpen folytatja: „*T. Gáspár elvtárs döntsön sorsom felől úgy ahogy akar, joga van börtönbe csukatni ezért a kijelentésért, de én akkor is kiállok azon véleményem mellett, hogy jogom van könnyebben élni és jogom van annyit keresni, hogy egyszer már jól is lakhassak.*” A levél megírásához az adta az apropót, hogy B. Gyulánénak, aki az V. kerületi Vendéglátóipari Vállalatnál dolgozott takarítónőként, és 25 évig szakszervezeti tag is volt, levelében is munkásasszonyként határozta meg önmagát, megszűnt a mellékkeresete. Ugyanis munkáltatója addig – súlyos anyagi helyzetére való tekintettel – engedélyezte számára, hogy kisegítőként a második műszakban is dolgozzon, ám a vállalat időközben alkalmazott erre a műszakra is egy takarítónőt. A vehemens hangvételi levél megírására ezt követően került sor.

A levél írójának érvelésénél és szófordulatainál még figyelemfelhívóbb volt a hivatal reakciója. Ugyanis a dühös hangvételi levélíró ügyének elintézésének a szakszervezet kiemelt figyelmet szentelt, az archivált feljegyzések szerint többször felkeresték, a panaszos levelének súlyos kijelentéseit végső elkeseredésével, a férj iszákosságával, nehéz anyagi körülményeivel magyarázták. A szakszervezet többször felajánlott segítyt is, amit B. Gyuláné nem fogadott el, de a felajánlott mellékállást – a Röltex Vállalat egyik boltjának takarítását – igen. A hivatal, jelen esetben a szakszervezet eljárása szempontjából egyébként nem volt szokatlan, hogy annak egyik alkalmazottja kiszállt és ellenőrizte a kérelmező élethelyzetét, panaszainak jogosságát és jelen esetben talán azt is, hogy ez a takarítónő jelenthet-e fenyegetést a hatalomra nézve, és nyilván úgy ítélték meg, hogy nem, ezért igyekeztek segítséget nyújtani és léthelyzetén valamelyest javítani, és egyben a rendszer iránti lojalitását is elnyerni.

Szervesen a női foglalkoztatottsághoz, illetve az alacsony női jövedelmekhez kapcsolódik a panaszos levelek között leggyakrabban előforduló nyugdíjuttatásokkal kapcsolatos kérelmek, megkeresések. A társadalombiztosítás kiterjesztésével 1970-re a gazdaságilag aktív lakosság 97% nyugdíjjogosulttá vált, míg 1960-ban ez az arány csak 47% volt.⁵⁰¹ Azonban a nyugdíjak értéke a bérekhez képest alacsony maradt, ez az 1980-as évekre rendeződött, ekkor a nyugdíjak átlagbérekhez való aránya meghaladta a 60%-t.⁵⁰² A kisnyugdíjak, esetleg a teljes ellátatlanság problematikája is kifejezetten női specifikumnak tekinthető a korszakban, ugyanis az 1969-es évre vonatkozó adatok szerint a férfiak 15%-át, míg a nők 41%-át sorolhatjuk a kisnyugdíjasok közé a nyugdíjösszeg alapján.⁵⁰³ Ez a jelentős különbség pedig elsősorban abból fakadt, hogy sok munkát vállaló – főleg az idősebb generációkhoz tartozó – nőnek nem volt meg a törvény szerint a teljes nyugdíjellátáshoz szükséges – tízéves – szolgálati ideje, ezért ők csak résznyugdíjra voltak jogosultak. A SZOT készített felméréseket a nyugdíjasok helyzetéről és a közbeszédet is gyakorta foglalkoztatta ez a téma.⁵⁰⁴ Nyugdíjukat csak

---

⁵⁰¹ HORVÁTH Sándor 2012: 144.

⁵⁰² TOMKA Béla 2008: 44.

⁵⁰³ HORVÁTH Sándor 2012: 159.

⁵⁰⁴ HORVÁTH Sándor 2012: 156.

kivételes ellátás formájában lehetett növelni, vagyis nem alanyi jogon járt. Sz. Júlia nyugdíjmelési kérelme ügyében a Nőbizottság elnöke meglehetősen lelkiismeretesen járt el, a kérelem támogatását kérte a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságtól és az Élelmészeti Dolgozók főtítkárától a következő szavakkal: „*Monori-erdőn egy volt uradalmi istálló épületéből kialakított 1 szoba konyhában lakik. Ennél az elvtársnőnél személyesen is jártunk, petróleumlámpával világít, ivóvízért, és vízért kilométerekre jár, lényegében mindenért fizetnie kell. Arra kérlek, ha van rá mód és lehetőség, akkor méltányosságból nyugdíját felemeltetni szíveskedjél.*” A hivatalnokok egymás közötti levelezéséből az is kiderül, hogy lakhatása sincs megoldva: „*Egyedül él Monori-erdőn egy új telepítésű erdőben, üres istállók mellett és nagyon fél. Szeretne édesanyjához menni, ahhoz, hogy ott egy szobát tudjon magának kialakítani pénzre lenne szüksége. Mivel a jelenlegi lakása a monori Állami Gazdaság tulajdona, ezért kértem őket is segítsenek abban, hogy innen elmehessen.*” A kérdés rendezéséről nem találtam iratot, mindenesetre a hivatalnokok egymás közötti levelezéséből arra lehet következtetni, hogy keresték a megoldást.⁵⁰⁵

Az egyik levélíró meg is fogalmazta az általános problémákat a nők ellátatlansága, illetve alacsony nyugdíja kapcsán, amelyet a SZOT Nőbizottság elnökéhez címezett: „*És most azokra a nőkre gondolok, akiknek több gyermekük van és még kicsik voltak a gyermekeik otthon kellett maradniuk, mert nem jutott hely régebben sem mindenkinek a bölcsődében, vagy óvodában. – Később aztán amikor már nagyobbak lettek a gyerekek, újra elmentek dolgozni. Ezek az anyák hátrányos helyzetbe kerülnek, amikor nyugdíjba mennek az újabb generációval szemben, mert nem számítják be a gyereknevelést a nyugdíjukban, nem beszélve arról a többi kedvezményről, amit egy pár évvel ezelőtt még nem élvezhettek. Rosszabbul járnak azokkal az azonos korosztályukkal szemben is, akiknek sikerült gyermekeiket bölcsődében elhelyezni, tehát élvezték a „béren kívüli juttatást”. Gondoljunk az elvált, vagy özvegy asszonyokra, akik egyedül nevelték gyermekeiket, nehezebben mint a többiek, s öreg korukban is hátrányosabb helyzetben lesznek, mert egy jó pár évet kimaradtak a termelő munkából, bár a több gyereknevelés talán még több munkát igényelt, mintha dolgozni jártak volna. Gondolom, aki megéri közülünk a nyugdíjkorhatárt (vagy leszázalékolást) megérdemli, hogy még valami pluszt kapjon a nyugdíján kívül. Ezzel kapcsolatos javaslatom: nyugdíjkorkezdemény, pld 3 vagy több gyermekes anyáknak, vagy a gyermekgondozással töltött idő bizonyos mértékű beszámítása a nyugdíjba. Ez nem egyedüli véleményem, sokan egyetértenek velem. Érdekelne mi a véleménye ezzel kapcsolatban a SZOT nőbizottságának és mit tud tenni az érdekünkben.*”⁵⁰⁶ A SZOT Nőbizottság elnöke reflektált a felvetett problémákra, amelyeket megértenek, ugyanakkor nem láttak lehetőséget annak általános rendezésére.

Ezen kívül e témakörben a panaszosok az özvegyi vagy rokkantsági nyugdíj felemelésében, illetve nyugdíjaztatásuk érdekében kérték a szervezet segítségét, tanácsát. M. Ilona aki az Ikarusz Gyár könyvelésén dolgozott, mint szakszervezeti gazdasági felelős nyugdíjaztatásában kérte a szakszervezet Nőbizottságának segítségét, tanácsát. Ugyanis 1967 és 1969 között táppénzen volt a Csákvári TBC Szanatóriumában. Helyzetét

⁵⁰⁵ MNL OL XII. 2/16. 32. ő. e. Czerván Mártonné levele (1979)

⁵⁰⁶ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. N. Béláné levele a Nőbizottság elnökéhez (1974).

súlyosbította, hogy bejáró ingázó volt, minden nap 30 kilométert kellett utazni. Ezért abban kérte a segítséget, hogy hogyan lehetne nyugdíjaztatni, mert nem akart ismételten beteg lenni.⁵⁰⁷ K. Jánosné nővére nyugdíjaztatási kérelmében próbált eljárni és kérte a SZOT segítségét, ugyanis nővére nyugdíjazási kérelmét elutasították, mert munkaviszonya megszakadt: „14 éves korától dolgozott háztartási alkalmazottként igazolhatóan 1938-tól a helybeli uraságnál 9 évig. Akkor férjhez ment de később nehéz helyzetük miatt ismét dolgoznia kellett, bár a lábai már akkor betegek voltak. Míg további 5 évet dolgozott, a lábai akkorra már nagyon tönkre volt. Visszér gyulladása és tályog volt rajta. Férje meghalt megélhetése nem volt, ismét férjhez kényszerült. Most mindig gyöngébb a munkabírása csökken és így a férje mellett pokol az élete. Kérte hogy nyugdíjazzák, de a jogszabályra hivatkozva elutasították, mivel a munkaviszonya több mint 5 éve megszakadt. Egész életében dolgozott. Igazolhatóan 18 évet ezután szeretne kapni kis nyugdíjat hiszen a munkától rokkant meg. Félek hogy tragédiával végződik, én segíteném egy kevéssel de nem is akarja elfogadni meg azt az ura sem engedi csak ha ajándékot veszek esetleg neki.”⁵⁰⁸ A válaszlevélben a nővért alkalmazó vállalat pontos adatait kérték, mert csak úgy tudnak segíteni.

N. Jánosné 63 éves rokkantnyugdíjas levelében azt kérte, hogy a megállapított 677 ft rokkantsági nyugdíját felemeljék. „Indoklásul előadom, hogy 1952-ben mint az Újpesti Gyapjú-szövő Gyár munkásnője üzemi baleset következtében megsérültem, s azóta vagyok munkaképtelen. Egészségi állapotomat az ezutáni időszakban bekövetkezett több súlyos betegség is fokozta. Köztük legutóbbi három hónapig feküdtem a Corvin Ottó utcai kórházban tüdőembóliával. Férjem a Hungarocamion vállalatnál dolgozik, mint fűtőmunkás, igen kevés keresetért. Jelenleg albérletben lakunk a fenti címen, igen rossz lakáskörülmények között. Egészségi állapotom és az albérlet fizetése fokozott anyagi terhet ró családunkra. Ennél fogva pusztá megélhetésünk is veszélyben van.”⁵⁰⁹ Kivételes ellátás formájában 200-ftal felemelték a kérelmező nyugdíját. Egy özvegyasszony azt kérte a SZOT Nőbizottság elnökéhez címzett levelében, hogy a férje 34 éves szolgálati viszonya után ő kaphassa meg az özvegyi nyugdíjat: „özv. Sz. Istvánné posta műszaki főellenőr özvegye alulírott tiszteletteljes kérelemmel fordulok a Nőbizottság elnökéhez, hogy engem meghallgatni, s egyben segíteni szíveskedjék. Férjem 50 éves volt, aki 1971. május 9-én tragikus hirtelenséggel halt meg. Én 45 éves vagyok munkaviszonyban sohasem voltam gyermekeimet neveltem és családom láttam el. Két fiam van egyik katona még férjem halála előtt bevonult, egy év múlva szerel le. Másik fiam ez évben jelesen érettségizett a miskolci villamosmérnöki Technikumban. A fiú tovább tanul, felvételt nyert a Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnökre, de előbb sorkatonai szolgálatra köteles. Katona fiam megnősült segítséget nem várhatok tőle. Kétségeim vannak, nehézségekkel küzdök, s testileg – lelkileg összetört jó férjem elvesztése. Ma dolgozom kevés kezdő fizetéssel özvegyi nyugdíjat nem kapok betegségem ellenére sem kérelmemet

---

⁵⁰⁷ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. M. Ilona levele a Nőbizottság elnökéhez (1973).

⁵⁰⁸ MNL OL XII. 2/19. 18. ő. e. K. Jánosné levele a Nőbizottsághoz (1978)

⁵⁰⁹ MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. N. Jánosné levele a Nőbizottság elnökéhez (1974).

*elvetették.*⁵¹⁰ Akadt arra is precedens, hogy a Nyugdíjfolyósító a hivatal értelmezése szerint jogtalanul megítélt özvegyi nyugdíjat, mintegy 11.386 Ft-t követelt vissza a panaszostól. Emiatt özv. M. Lászlóné a SZOT Nőbizottságához fordult segítségért és kérte, hogy vizsgálják meg ügyét és mentesítsék a kirótt összeg megfizetése alól. Leírása szerint elhunyt férje mértéktelen italozása és durva magatartása miatt kénytelen volt a közösen használt lakásból elköltözni a gyermekével. Miután a szakszervezeti bizottság megállapította, hogy a férj a teljes keresetét italozásra költötte, a fizetés egy részét letiltva biztosították a gyermektartáshoz szükséges összeget. A férj a súlyos betegségbe belehalt. Az ideiglenes özvegyi nyugdíj összegét azért követelte vissza a Nyugdíjfolyósító, mert házassági életközösség nem állt fent. Az özvegy bevallása szerint az nem teljesen áll fent, amit rendőrségi eljárás is alátámasztott, ugyanis a férj a családot többször életveszélyesen megfenyegette, ezért kellett ideiglenesen elköltözniük. Ennek ellenére a férjét a kórházban rendszeresen látogatta és bízott abban, hogy az elvonókúra sikeres lesz.⁵¹¹

Voltak asszonyok, akik semmiféle járadékban nem részesültek, özv. G. Sándorné néhai férje vak volt és így a Vakok Intézetétől és termelőszövetkezeti járadék címen 1068 Ft nyugdíjban részesült. Emellett a balástyai háztáji földet kaptak, amin gazdálkodtak, így szűkösen megéltek. Az asszony tekintettel arra, hogy vak férjének felügyeletre volt szüksége, és egy kiskorú gyermekét nevelt, valamint ellátta a háztáji munkát, fizetett munkát nem tudott vállalni. Férje halála után kérelmet írt az Országos Nyugdíjfolyósító Igazgatóságához, de azt elutasította mind a járadékot, mind az árvaellátást illetően. Levelében így összegzi élettörténetét: *„Én 16 éves koromtól férjhezmenetelemig 1941 augusztusig mint cseléd lány dolgoztam, majd a gyermekeim neveltem. 1945-ben földet kaptunk és 1961-ben férjem belépett a termelőszövetkezetbe (Férjem is 1945-ig gazdasági cselédként dolgozott, majd az 1945-ben kapott földön dolgozott. 1961. január 13-tól 1968. március 1-ig a termelőszövetkezetben dolgozott, 1968. március 1-től tsz járadékos volt) Tanyán élek a legközelebbi falutól 6 km-re, betegen 1 kiskorú gyermekkel jövedelem nélkül, 54 éves vagyok.*⁵¹² Egy későbbi aktából derül ki az, hogy G. Sándorné tekintettel teljes ellátatlanságára az özvegyi járadékot megítélték számára.⁵¹³

Az is előfordult, hogy egy nyugdíjas korú levélíró asszony 1971-ben azt indítványozta levelében, hogy nyugdíjának korlátozása nélkül tovább dolgozhasson. Az 1970-es évek elejétől maga a SZOT Társadalombiztosítási Főosztály szorgalmazta a nyugdíjas korúak további foglalkoztatását, amit a nyugdíjak alacsony szintje és a nyugdíjasok nehéz életkörülményei is indokoltak. Így 1972-ben előbb bevezetésre került a továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék, majd 1973-ban a nyugdíj melletti részfoglalkoztatás, ugyanis a nyugdíjasok számára a nyugdíj melletti munkavégzés vonzóbb volt, és anyagilag is jobban megérte, mint a továbbdolgozásra ösztönző

---

⁵¹⁰ MNL OL XII. 2/19. 13. ő. e. özv. M. Lászlóné eredeti levele nem található az aktában, helyette az esetről a SZOT Nőbizottság elnökének a Társadalombiztosítási Bizottság elnökének címzett hivatalos levele informál (1972).

⁵¹¹ MNL OL XII. 2/19. 13. ő. e. N. Jánosné levele a Nőbizottság elnökéhez (1972).

⁵¹² MNL OL XII. 2/19. 10. ő. e. G. Sándorné levele a Nőbizottság elnökéhez (1974).

⁵¹³ MNL OL XII. 2/19. 14. ő. e. SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság levele a SZOT Nőbizottság elnökének (1975)

nyugdíjpótlék. Míg a férfiak 42%-a, addig a nők 27%-a vállalt munkát a nyugdíjjogosultság elérését követően 1973-ban.⁵¹⁴

---

⁵¹⁴ HORVÁTH Sándor 2012:160–161.

7 Összegzés, következtetések

A neves mikrotörténész Giovanni Levi az életrajzi módszer alkalmazása kapcsán több felhasználási lehetőséget különböztet meg. A témám szempontjából releváns: az amelyekben a korszak, a társas milió is hangsúlyos, ezen belül is két altípust írt le: amelyekben a történelmi és társadalmi háttér kibontása arra szolgál, hogy érthetővé tegye az egyéni sorsot, lényegében „normalizálni” próbálja, miáltal az egyedi élettörténet hozzájárul egy adott társadalmi közeg portréjához, jobb megismeréséhez. A másik megközelítése szerint a társadalmi háttérközeg felvázolása azt a cél szolgálja, hogy pótolja és kiegészítse a töredékes élettörténetet. Levi szerint másik felhasználási lehetőség, „*a társadalmi horizontok széleinek feltárása*” egy-egy atipikusnak számító eset kapcsán.⁵¹⁵ Levi az életrajz felhasználása vonatkozásában a döntésszabadság fontosságára hívta fel a figyelmet, amely ugyan korlátozott, de „*ideális terepet nyújthat mind a cselekvők csekély, de mégis fontos szabad választásainak, mind pedig az ellentmondásoktól sohasem mentes társadalmi normarendszerek tényleges működésének vizsgálatához.*”⁵¹⁶ Ebben az értelmezésben az egyének sajátos cselekedeteit, választásait nem lehet közömbösnek, lényegtelennek tekinteni, ugyanakkor a történelmi cselekvők az államhatalom és diskurzusának függvényei, az adott politikai- társadalmi berendezkedés talaján konstruálódnak. Király Erzsébet a korszak drasztikus politikai és az abból fakadó gazdasági és társadalmi változások hiányában – habár ilyen feltételezésekbe történész nem kezd – élettörténete, sorsa származási családjának női életpályáihoz hasonlóan, kötöttebben alakult volna: vidéken cselédként aztán többgyerekes háztartási munkát folytató személyként élte volna le életét, de talán gyerekei már ténylegesen részesülhettek volna egy valódi nyugati értelemben vett demokratizálódási folyamat gazdasági és társadalmi előnyeiből is. Ezzel szemben egy totalitárius állam hétköznapi szereplőjeként munkavállalás, párválasztás és a munka utáni időtöltés, tehát a szórakozás tekintetében látszólag nagy mozgástérrel és döntési lehetőségekkel bírt. Azonban ezekkel a lehetőségekkel csak ellentmondásosan tudott élni, dühös, dacos, ambivalens viselkedését, válaszreakcióit a korszak hétköznapi történetével foglalkozó történész által gyakran használt „Eigensinn” (önfejűség)⁵¹⁷ fogalmával lehet a leginkább megragadni és a mindenható paternalista és patriarchális autoriter állam és a kiskorúsított állampolgár, „alattvaló” relációjában értelmezni. Ebben a nexusban a személyes felelősségvállalás bagatellizálódhat és az állam gondoskodó „atyai” szerepe legnyilvánvalóbban a szociálpolitikában öltött testet a fridsider-kommunizmus időszakában – annak szűkös anyagi keretei ellenére –, és vált a rezsím egyik legfontosabb legitimációs eszközévé. Ugyanakkor a paternalista állam a normáktól eltérő, azaz az általa deviánsnak minősített viselkedés – a szegénységtől, az alkoholizmuson át az öngyilkossáig – felelőségét az egyénre vagy annak társas közegére hárította.

---

⁵¹⁵ GIOVANNI Levi 2000:88. A tanulmányban az életrajz felhasználásának négy esetét különbözteti meg: propozográfia és modális életrajz; életrajz és kontextus; az életrajz és a határesetek; életrajz és hermeneutika.

⁵¹⁶ GIOVANNI Levi 2000:89.

⁵¹⁷ A férfiakra vonatkozóan vizsgálták a jelenséget, nőkre viszont eddig nem.

Király Erzsébet sajátos periférikus, marginális életét a korabeli intézményrendszer – nevelőotthonok, leányotthonok, munkahelyek – felügyeleti rendszerén és az állami szociálpolitika szisztémáján keresztül próbáltam integrálni a jelenkori társadalom- és nőtörténetbe. Király Erzsébet létviszonyait, társas közegét, az uralom intézményeivel való függelmi viszonyát, a nyilvános és privátszféra határainak felvázolását a különösen szerencsés forrásadottságok – ebben az esetben nem csupán az egodokumentumokra gondolok, hanem a periratokra és a panaszlevelekre – tették lehetővé. Habár a különböző nézőpontok és forráscsoportok szintetizálása, az állami intézmények és egyén metszéspontjának kijelölése meglehetősen nehéz kihívás elé állított.

Király Erzsébet egodokumentumai számos társadalmi folyamatra mutattak rá egyedülálló módon, de emellett a memoárjának számos olvasati szintje és értelmezési rétege van. A felszínes – többnyire az egyén intim, illetve szexuális viszonyaira fókuszáló – olvasó csak egy „könnyűvérű” és érzelmileg zavaros, „deviáns” nő élettörténetét láthatta, azonban a figyelmes olvasó számára láthatóvá válnak – és ezt igyekeztem bemutatni – a mélyebben zajló politikai és társadalmi folyamatok, amelyek meghatározták életének kereteit. Király Erzsébet történetét az állami szociális jutatásokkal, az állam paternalista politikájával összefüggésben egyfajta társadalmi periferizálódási evolúcióként értelmezhetjük, amelyben a makro- és mikrokörnyezetnek, az állami szociálpolitikának és az egyéni érdekérvényesítő technikáknak mind megvolt a maguk szerepe és helye. Ugyanakkor nem konvencionális élete – sűrű munkahelyi, és lakhelyváltogatásai, gyakori partnercseréi, abortuszai, alkoholizmusa és öngyilkossági kísérletei – a fennálló társadalmi rend szemében normaszegő viselkedésnek, azaz lényegében egyfajta lázadásként interpretálódott. Azzal, hogy a paternalista autoriter uralom a nők normaszegő viselkedését még kevésbé tűrte el, mint a férfiakét. És ebből a szempontból már jobban értelmezhető az is, hogy elvált, egyedülálló, gyermektelen nőként, munkahelyről munkahelyre vándorlóként a szűkre szabott szociálpolitikai juttatásából lényegében az 1980-as évek végéig nem részesedhetett. Élettörténete jól reprezentálja, hogy a látszólagos „szabadság” ellenére egyén boldogulási lehetőségeit mennyire beszűkítette az, ha társadalmi szerepek és normák tekintetében nem akart, vagy nem tudott megfelelni a rezsím elvárásainak. Habár panaszleveleiben „küszködött” azért, hogy egy olyan identitást konstruáljon, amely akceptálható a hivatalnokok számára is. Ugyanakkor periférikus léthelyzete generális elemeiben nem volt egyedülálló a vizsgált időszakban. A korszak marginális léthelyzetében – annak számos „tünetegyüttesével” – élő társadalomrészt jelenlegi kutatások állása szerint megbecsülni nem lehet, az bizonyos, hogy egy szélesebb réteget érintett, mint a korabeli, illetve jelenkori kutatások alapján feltételezhetjük.⁵¹⁸

Élettörténete – a marginális léthelyzeten felül – a nők felügyeletének átrendeződése, illetve térhasználatának megváltozása szempontjából is fontos trendre mutatott rá. Amely folyamat kihatott a nők szerepfelfogására, a férfiakkal való kapcsolataikra, szexualitásukra, önmeghatározásukra és identitásukra. A nők nyilvános és félnyilvános

---

⁵¹⁸ A témának kortárs szépirodalmi recepciója is van, lásd: BORBÉLY Szilárd: *Nincstelenség*, Budapest, 2013., BARNÁS Ferenc: *A kilencedik*, Budapest, 2014. Mellettük több író munkájában – Grecsó Krisztián, Tóth Krisztina – munkájában felfedezhetők e léthelyzet nyomai.

terekben való általános megjelenését a velük szemben elkövetett visszaélések, kiszolgáltatottság mellett is fontos hangsúlyozni, amely viszont összefügg a nők felett kontrollt gyakorló felügyeleti rendszer átrendeződésével, illetve annak birtoklásával is. Király Erzsébet élete megmutatta azt a folyamatot, hogy egy szűk emberöltő alatt a nők hogyan lettek a korábban részükre nagyrészt zárt nyilvános, félnyilvános terek integráns részei. Király Erzsébet élettere a nők által dominált priváttérből alapvetően áttevődött a nyilvános és félnyilvános – munkahelyek, vendéglátó-, szórakozó és egyéb szabadidős – terekre. Az otthonhoz, azaz a priváttérhez való viszonya meglehetősen ambivalensen alakult. Lényegében születésétől fogva gyerekként – néhány rövidebb-hosszabb periódustól eltekintve, amikor nevelőszülői felügyelet alatt volt, azok privát tereibe – lényegében klasszikus priváttérben⁵¹⁹ nem volt része. Ezen felül az „atyai” felügyeletet a nevelőhálózat alkalmazottai látták el, és aztán felnőttkorában többnyire létdimenziói határozták meg, hogy rövidebb-hosszabb időre férfi felügyeletet, védelmet keressen. Ezzel kapcsolatos hektikusságát elsősorban azt tette lehetővé, hogy nem voltak gyerekei. Ugyanakkor azt is érdemes hangsúlyozni, hogy rövidebb időszakoktól eltekintve önfenntartó egzisztencia volt, még akkor is ha ez sok „áldozatot” követelt. Életét áttekintve Fodor Éva által használt „részleges emancipációról” beszélhetünk, továbbá két dimenzióban makrohatalom – egyén, és a mikrohatalom szintjén, azaz személyközi interakció, férfi-nő viszonylatában érdemes értékelnünk.

Király Erzsébet életében meghatározó tér az állam normái által felügyelt munkahely, amelyen munkanapjainak meghatározó részét töltötte. Ebben az értelmezésben a nők fegyelmezésének egyik terepe a munkahely, eszköze – a férfi munkavállalókhöz hasonlóan – munkarend, biztonsági és egyéb általános előírásokon felül, az alacsony bérek, a rosszabb munkahelyi pozíciók és státusok – amely a korszak második felében nem magyarázható az alacsonyabb képzettséggel – amelyekből a nők érdekérvényesítési hiánya, kiszolgáltatottabb helyzete is következett. Erre a térre – nagy tömegben belépő – nőktől a politikai hatalom és a társadalmi közbeszéd is elvárta, hogy olcsó és öntudatlan munkaerőként a gazdasági érdekeket kiszolgálják és emellett a reprodukciós feladatokat is ellássák. Az uralom mintegy átvéve e téren is az „atyai” szerepet a hagyományosan elfogadott normát, viselkedést közvetítette a közbeszéd, a tömegkommunikáción keresztül. Amennyiben – főleg a fiatal egyedülálló nők – ezt a társadalmilag rájuk rótt – akár munkahelyi, akár magánéleti – szerepet nem vállalták, mint ahogy azt dolgozatom főszereplője is tette, a közbeszéd stigmatizálta. Az általam vizsgált, fiatal nőkről szóló cikkek szinte mindegyikében megjelent a „rossz nő” sztereotípiája is, elsősorban nevelési célzattal, ugyanakkor elmosva a határt a „tisztességes” és a „züllött” nő között, ami jól mutatja, hogy nem kellett sok ahhoz, hogy egy nő a társadalmilag megbélyegzett „rossz nők” között találja magát. A családos, elvált vagy özvegy gyerekes nők sok esetben idealisztikusan jelentek meg, olyan sztereotip szereplőkként, akik mindent megtettek családjukért, és hűségesen szolgálták a gyár érdekeit. Ugyanakkor az állam nem bizonyult bőkezűnek a szociális juttatások terén a családos nőkkel, akiknek e korszakban az alacsony bérek mellett a szociális ellátás hiánya, a gyerekek bölcsődei, óvodai, napközi otthonban történő elhelyezése, a rossz és zsúfolt lakáskörülmények

---

⁵¹⁹ A gyermekotthonokat és leányotthonokat is félnyilvános térnek tekintem.

jelentették a legsúlyosabb problémákat. A nyilvánosságban egyértelműen azt a nőt jelenítették meg a társadalom legmegbecsültebb tagjaként, aki lelkiismeretesen ellátta a „reprodukciós kötelességét” és emellett a gyárban, munkahelyen is szorgalmasan helyt állt.

A munkahelyi térhez szervesen kapcsolódott annak „ellenpólusa”, a kikapcsolódás, szórakozás félnyilvános tere, ahová az előző korszakokhoz képest többnyire eltérően a nők tömegei férfi felügyelete nélkül léphettek be. Ez azonban a férfiak a nőkkel szemben elkövetett visszaélések lehetőségét is megnövelték. Az „atyai” közösségi felügyelet alól – Király Erzsébet esetében a gyermekotthon, leányotthon teréből – kikerülő vidéki lányok a munkahely monotóniájából és a privátter hiányából, szűkösségből, nyomorából is eredően a nyilvános, félnyilvános tereken egyre sűrűbben fordultak meg, és az ottani miliő kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta taktikáikat, viselkedésüket, öltözködésüket. Király Erzsébet otthonkeresési téren folytatott sikertelen küzdelme jelölte ki a nyilvános térben lévő szórakozóhelyeken való sűrű előfordulását, ami magával vonta – az otthoni térhez kapcsolódó – hagyományosabb szerepelképzelésektől való eltávolodást is. És aztán pont a privátszféra, az otthon – mint a hagyományos női szerep legfőbb terepe – hiánya következtében fordult kérelemmel az uralmat megtestesítő hivatalok felé, és a kérelmek, panaszok mindenki számára biztosított lehetősége, és a tanácsi lakás ígérvénye által a rezsim látszólag integrált részesévé tette. Ugyanakkor pont ebben az időszakban normakövetelő és fegyelmező makrohatalom mintha megszűnt volna Király Erzsébet életében, erős marginalizálódásának lehetünk tanúi, lényegében csak a nyelvhasználat és a rezsim hivatalnokai felé konstruált identitás szintjén maradt meg a tanácsi lakásért folyamodó ezekben az években írt panaszleveleiben.

Hozzá hasonlóan sok esetben létbizonytalanságban élő és panaszlevél írásra „vetemedő” nők cselekvőként próbáltak fellépni mindennapi megélhetésük, boldogulásuk érdekében, sok esetben hivatkozva az állam paternalista „kötelezettségeire” a családtámogatás, gyermekellátás, idősekről való gondoskodás tekintetében, így önmagukat állami gondoskodásra rászoruló hagyományos női szereplőként mutatták be, ezzel is tovább erősítve a hatalom tradicionális férfi-női szerepsémáit. Fontos tényező, hogy az autoriter uralom számos társadalmi problémát, jelenséget – lakhatási nehézségektől a női alkoholizmusig – a tömegkommunikáción keresztül a közbeszéd részévé tette. De úgy, hogy e társadalmi jelenségek fogalomkészletét, tipológiáját, értékelését a makrohatalom elvárásai, dichotómia sémái határozták meg. E komplex társadalmi problémakörökről egy leegyszerűsített, sematizált beszédmódot folytattak,⁵²⁰ habár ez a korszak alatt egyre szofisztikáltabbá vált.⁵²¹ Egyben ezzel azt is sugallva, hogy mindenről lehet beszélni, persze többnyire csak a meghatározott keretek között. A társadalmi szereplők ezeket ösztönösen részben átvéve teremtették meg saját – legalábbis

---

⁵²⁰ Persze ehhez az is hozzátartozik – amellett, hogy a komplexebb jelenségek leírásához akkor nem volt megfelelő fogalomkészlet –, hogy az uralom a társadalom-, bölcsészettudományos, és kifejezetten e jelenségeket a leginkább megragadni képes individuálszociológiai és szociálszociológiai gondolkodást, kutatásokat nem ösztönözte.

⁵²¹ Reményi Andrea Ágnes a politikai beszédmód, interakciók változásait vizsgálta MSZMP Politikai Bizottsága 1985-1988-as éveiben lezajlott üléseiről készült magnetofon-felvételek alapján: Lásd erről: Reményi Andrea Ágnes: A hatalmi hierarchia az MSZMP PB-ben: Interakciós elemzés. Budapest, 2004.

a hivatalok felé közvetítő – narratívájukat, amely aztán valamelyest önképüket és identitásukat is formálta. A panaszlevelekben megalkotott szerepkonstrukcióik arra szolgáltak, hogy a hatalom szemében megfelelő állampolgárnak mutassák magukat, akik „rászolgáltak” az állam gondoskodására. A panaszlevelek lehetővé tették, hogy a panaszosok szűkös életkörülményeit, szerepkonstrukcióikat megismerjük, de a rendszer működésének megértése szempontjából a panaszírás társadalmi gyakorlatának van hangsúlyos szerepe. Ugyanis a panasz- vagy kérelemírás az állam és állampolgár közötti viszonyrendszer egyik politikai eszköze volt, amellyel minden állampolgár saját belátása szerint élhetett. Sheila Fitzpatrick a harmincas évek sztálinizmusát vizsgálva lottószelvényhez hasonlította ezeket az állampolgári megkereséseket, amelyek kis költségbefektetéssel elérhetőek voltak, további kötelezettséggel nem jártak, ugyanakkor a nyereség esélyét kínálták.⁵²² Ha a kérelmezők a vágyott célt nem is érték el, de közreműködői lehettek ennek az állami „panaszüzemnek”, esetenként pedig megnyerve a hivatalnokok szimpátiáját, netán együttérzését, tényleges segítségre is számíthattak, amely következtében „elemi létkondíciók” némileg javultak. A Kádár-korszak a hagyományos fegyelmezési és felügyeleti intézményein túl „juttatáspolitikájával” és annak szervezeti-intézményi szisztémájával, illetve juttatásainak ígérvényeivel tudta megkötni az egyént, és így integrálni a „szegénység” ország-, illetve társadalomrészt is paternalizmusába a hatalom nyers alkalmazása nélkül. Létviszonyuk minden dimenziója a „rendszerbe cementálódott”, és totálisan beintegrálva, észrevétlenül „gúzsba” kötötte az egyént.⁵²³

---

⁵²² Sheila FITZPATRICK 1999: 103-104.

⁵²³ E összesítő gondolt megfogalmazásért köszönet Gyarmati Györgynek.

8 Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VIII.1127. 428. doboz Magyar Király Állami Gyermekmenhely iratai

XII.2. Szakszervezetek Országos Tanácsa iratai

16.a: Szociálpolitika, munkásellátás, életszínvonal-politika, társadalombiztosítás (1949-1980)

19.a: Nőmozgalom (1949-1987)

XII. 14. Szakszervezetek Budapesti Tanácsa iratai (1961-1989)

5.a. 157. ö.e.: Szakszervezetek Budapesti Tanácsa panaszos iratai

XXV. 4.a. Büntetőperes iratok (1951–1987)

Ügyszám: 2208-1955; 762-1956; 6463-1958; 2664-1961

XXIX.539. Csillaghegyi Lenárugyár iratai, 1950–1989.

23. kisdoboz: Üzemi balesetelhárító óvórendszabály

24. kisdoboz: Káderfejlesztési terv, APEH-TB-ellenőrzés, minisztériumi, beruházási banki ellenőrzés, beszámoló és munkaterv, törzsgárda szabályzat, szakmunkás bizonyítvány, fegyelmi kimutatások, hatásköri listák és minősítések, személyzeti iratok, 1950–1989.

25. kisdoboz: Személyzeti iratok, 1955–1974.

26. kisdoboz: Személyzeti iratok, 1974–1976.

52. kisdoboz: Minisztériumi levelezés, MDP-levelezés, rendelkezések, export minták, jegyzőkönyvek; lakásügyek, szociális szerződések, körlevelek-utasítások, 1956.

53. kisdoboz: Levelezés (szakszervezet, minisztérium, egyéb), ellenőrzési jegyzőkönyv, rendelkezések, 1960.

56. kisdoboz: Minisztériumi levelezések, belső levelezés, vezérigazgatói levelezés, 1963–1969.

XXXIII. 1a 5041. kötet (1972) Állami anyakönyvek másodpéldányai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXIX-F-277 Budaprint Pamutnyomóipari Vállalat (1951–1989), 6. doboz: Kelenföldi Textilgyár iratai, 1963–1974.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)

XXXIII. fond 1. Polgári anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteménye (1895-1980)

Születési anyakönyvek, Alsónémedi VIII. kötet (1936-1947)

Házassági anyakönyvek, Törökbálint V. kötet (1953-1970)

Open Society Archives (OSA)

368-1-2. 1-2. doboz Kemény István anyagai

9 Bibliográfia

- ACZÉL ZSÓFIA–DR. SZIKRA DOROTTYA: A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika. In: ADAMIK Mária (szerk.): Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Genderin Social Policy”. Budapest, 2012. 58–60. Forrás: http://tatk.elte.hu/file/BEVEZETES_A_SZOCIALPOLITIKA_NEM.pdf (Letöltve: 2017. 05. 05.)
- ACSÁDY JUDIT: Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk* 2017/2. 25–52.
- ALF LÜDTKE: Introduction. What Is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners? In: Alf Lüdtke (ed) *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, 1995.
- APOR PÉTER: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest. 2008. 13-49.
- APOR PÉTER: Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában In.: *Korall*,2010/41. sz. 159-183.
- ARENDR, HANNAH: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest. 1992.
- ARENDR, HANNAH: *Fogódzó nélkül - Hannah Arendt olvasókönyv*. Budapest, 2008.
- BAKÓ BOGLÁRKA – TÓTH ESZTER ZSÓFIA (szerk.): *Határtalan nők – Kizártak és befogadottak a női társadalomban*, Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008.
- BALÁZS GÉZA: A pálinkázó magyar. In: *Honismeret* 1991. XIX/3.
- BALÁZS LAJOS: *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, 2009.
- BALOGH KÁROLY: A fővárosi lakáshelyzet jellemzői. In: *Statisztikai Szemle* 1993/ 8-9., 686-700.
- BARTHA ESZTER: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. In: *Korall*, 2012/49. 58–81.
- BARTHA ESZTER: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, 2011.
- BARTHA ESZTER: *Munkások az államszocializmusban: Életszínvonal, politika és legitimáció. Bevezető megjegyzések*. In: *Eszmélet* 2011/91. 83-92.
- BARTHA ESZTER: „Én csalódtam ebben a kapitalizmusban.” A munkástudat fejlődése az NDK-ban és Magyarországon a rendszerváltás után. In: *Múltunk* 2011/1. 17–45.
- BARTHA ESZTER: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. In: *Korall* 2012/49. 58–81.
- BARTHA ESZTER: "Te és az üzemed" Szocialista kollektívák és munkáspolitiká az 1970-es és 1980-as években az NDK-ban és Magyarországon. In: Horváth Sándor (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest. 2008. 231-264.
- BARTHA ESZTER: *A munkásság útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989*. Budapest, 2009.

- BARTHA ESZTER: A társadalmi osztályok pszichológiája. Kollektív tudat, szükségletek és az osztályfogalom Maurice Halbwachs munkájában In: Fordulat 2009/5. 128-156.
- BARTLETT, FREDERIC C.: Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány. Budapest., Gondolat, 1985.
- BAUMANN TÍMEA: „Maradjon emlékezet?” - Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében. In: *Regio*, 2007/2. 141-159.
- BECKER, HOWARD S.: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből. In: Andorka Rudolf, Buda Béla és Cseh-Szombathy László (szerk.): A deviáns viselkedés szociológiája. Budapest, 1974. 80-113.
- BELÉNYI GYULA: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945-1965. Szeged, 2009.
- BELÉNYI GYULA: A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1948-1968) In: Történelmi Szemle, 2003/3-4. sz. 305-330.
- BELÉNYI GYULA: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949-1956) Századok, 2005/1. 43-82.
- BELUSZKY TAMÁS: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. Korall 2000/1. 137–154.
- BERECZKEI TAMÁS – CSANAKY ANDRÁS: A szocializáció evolúciós pályái: az apa nélkül felnövő kamaszok és felnőttek viselkedésének fejlődése. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.): *Az evolúciós szemlélet napjaink pszichológiájában*, 2001.
- Berényi Andrásné: Nagy Rozália a nevem. Budapest. 1975.
- BERKOVITS GYÖRGY: Lakáséletrajzok In: Napjaink 1978/5. 23-25.
- BERKOVITS GYÖRGY: Lakihegyiek: Egy dokumentumfilm szöveggönyve In: Napjaink 1981/6. 14-18.
- BERTI BÉLA: Miért kevés a lakás, meddig tart a lakáshiány Budapesten? Budapest 1968/7. 26-27.
- Berze Iván Zsolt – Düll Andrea: Helyidentitás mint identitásorientáció? In: magyar Pszichológiai Szemle 2018/3. 435-463.
- BÓDIS LAJOS: „Olyan emberekkel nem lehet együtt harcolni, akiknek vaj van a fejükön”: Posztoszocialista munkaszervezeti átalakulás egy munkás szemével. In: Századvég, 2002/24. 93.
- BODNÁR JUDIT - BÖRÖCZ JÓZSEF: Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State- Socialist Housing Inequalities In: Social Forces, 1998/4. 1275-1304, <https://www.jstor.org/stable/3005835> (letöltve: 2023.11. 23.).
- BODROGI ANDREA: Az alkoholizmus kognitív viselkedésterápiás megközelítése. In: Magyar Pszichológiai Szemle 2011/1. 141-156.
- BÓDY ZSOMBOR: A hétköznapi élet története. Munkás visszaemlékezések a századforduló idejéből. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Budapest, 2000. 275-293.
- BOKOR ÁGNES: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest, 1987.

- BOÓR KÁROLY – FRANK TIBOR – NAGY GYÖRGY: Alkohol, társadalom, munkahely. Adatok és vélemények, medicina, Budapest, 1982.
- BORGOS ANNA: Nemek között, Budapest, 2013.
- BÖGRE ZSUZSANNA: „Az én korosztályom az egy ilyen mosolytalan korosztály...”: trauma és emlékezet az élettörténetben In: Korall, 2010/ 41. 113-137.
- BRANCFIK MÁRTA–KELLER MÁRKUS: Korszerű, célszerű és modern? Az Óbudai Kísérleti Lakótelep születése és a lakáskérdés. Budapest, 2011.
- BURKE, PETER: A történelem mint társadalmi emlékezet. In: Regio 2001/3. 3-21.
- CERTEAU, DE MICHEL: A cselekvés művészete, Budapest, 2010.
- CZAGÁNYI LÁSZLÓ: Gyál története - A település krónikája a kezdetektől napjainkig I-II., Gyál, 2010.
- CSALOG ZSOLT: A tengert akartam látni. Budapest. 1981.
- CSERNÁK JÓZSEFNÉ: Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában. In: Demográfia 1994/3-4. Forrás: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/1994_3-4/Csernak.pdf (Letöltve: 2015-02-05)
- CSIBI ISTVÁNNÉ SIKLÓDI MÁRIKA: Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz. Önéletírás. Budapest. é.n.
- CSÖRSZ ISTVÁN: Bocsánatos bűnök. Budapest, 1973.
- CSÖRSZ ISTVÁN: Ördögüzés. Budapest, 1977.
- CSÖRSZ ISTVÁN: Visszakézből. Budapest, 1974.
- DAVIS, NATALIE ZEMON: Martin Guerre visszatérése, Budapest, 1999.
- DAVIS, NATALIE ZEMON: Women on the Margins. Three seventeenth-century lives. Harvard University Press, 1995.
- DÉGH LINDA: Az egyéniségvizsgálat perspektívái Ethnographia 1960/1. 28-44.
- DICKMANN MÁTYÁS: A fővárosi gyermek- és ifjúságvédő intézet (GYIVI) története. Forrás: http://www.tegyesz.hu/file/Szakmai_informaciok/Kiadvanyok/Dr%20Dickmann%20M%C3%A1ty%C3%A1s%20A%20f%C5%91v%C3%A1rosi.pdf (Letöltve: 2012. december 27.)
- DOBOS ILONA: Az „igaz” történetek műfajának kérdéseiről. Ethnographia 1964/75. 198-217.
- DOBOS ILONA: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Budapest, 1986.
- DOBSZAY TAMÁS: Emlék, felidézés, önéletírás. Egy cívis-memoár tapasztalatai In: Korall 2010/41. 35-50.
- DOGOSY KATALIN – ÁCS ÍRÉN: Azok a jó kis hatvanas évek. Budapest, 2005.
- DÖMÖTÖR BEA: A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletírások elemzése. In: Tabula, 2005/2. 75-94.
- DÚLL ANDREA: Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. In: Magyar Pszichológiai Szemle, 1995/5-6. 345-377.
- DÚLL ANDREA: Az otthonosság környezetpszichológiai szempontból. Forrás: http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/202001/pdf/MM2018_1belivek_17_dull.pdf (Letöltve: 2024.02.21.)

- DÚLL ANDREA: Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyézés, helykötődés és helyidentitás. In: Bodor Péter (szerk.): Emlékezés, identitás, diskurzus. Budapest, 2015.
- ELEKES ZSUZSANNA – PAKSI BORBÁLA: Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei In: Századvég, 1996/2. 103-116.
- ELOISA BETTI – LEDA PAPASTEFANAKI – MARICA TOLOMELLI – SUSAN ZIMMERMANN: A női aktivizmus története mint a globális munkástörténet része. In: Múltunk 2022/4. 41-82.
- FARKAS GYÖNGYI: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: Korall 2003/13. 65-87. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00400/00414/00009/pdf/04farkasgyongyi.pdf> (Letöltve: 2023. június 2.)
- FERGE ZSUZSA: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest, 1969.
- FERGE ZSUZSA: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban Forrás: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0204ferge.htm> (Letöltve: 2020. június 2.)
- FIDELIS, MALGORZATA: Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland, Cambridge 2013.
- FITZPATRICK, SHEILA: Editor's Introduction: Petitions and Denunciations in Russian and Soviet History. Russian History, 1997/1–2. 1–9. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/24657765> (Letöltve: 2022. 08. 05.)
- FITZPATRICK, SHEILA: Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times In The Essential Readings ed. David L. Hoffmann. Oxford, 2003.
- FITZPATRICK, SHEILA (ed.): Stalinism. New Direction. London – New York, 2000.
- Sheila FITZPATRICK: Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. Slavic Review, 1996/1. 70–105.
- FODOR ÉVA: A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. In: Szociológiai Szemle, 2001/4. 96-113.
- FONYÓ ILONA: Budapesten dolgozó szakmunkások emberi kapcsolatai. Budapest, 1979.
- FÓTI PÉTER: Életminőség és lakásminőség. In: Forrás 1978/11.37-48.
- FOUCAULT, MICHEL: A szexualitás története. I, Budapest. 1999.
- FOUCAULT, MICHEL: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest, 1990
- FOUCAULT, MICHEL: Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Debrecen, 1998.
- GAIL WARSHOFKY LAPIDUS: Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change In: David L. Hoffmann (ed.): The Essential Readings ed. Oxford, 2003. 213-236.
- GELENCSÉR GÁBOR: A Titanik zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében. Budapest, 2002.
- GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET: Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850-1952 doktori disszertáció Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/diss.pdf> (Letöltve: 2012. december 12.)
- GERGELY KATALIN: A Százados úti városi kislakásos telep és lakói (1910-1985). In: Honismeret 1987/6.30-33.

- GEYER, MICHAEL AND FITZPATRICK SHEILA (ed.): Beyond totalitarianism Stalinism and Nazism Compared. Cambridge, 2009.
- GINZBURG, CARLO: A sajtó és a kukacok – egy XVI. századi molnár világképe. Budapest, 2011.
- GINZBURG, CARLO: Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem. Budapest, 2010.
- GOLDYN, BARTHOLOMEW: Letters of Complaint as a Source for the Social History of Poland: The Case of Nowa Huta. In: The Polish Review, 2000/3. 355–366. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/25779205> (Letöltve: 2022. 08. 05.)
- GYARMATI GYÖRGY: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. In: Metszet 2013/2-3. sz. 3-21. Forrás: https://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf (Letöltés: 2024.02.27.)
- GYARMATI GYÖRGY: A Rákosi-korszak - Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956, Budapest, 2021.
- GYARMATI GYÖNGYI: A hatalom nőideálja az ötvenes évek magyar filmjeiben. In: Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században. Budapest, 2009.
- GYÁNI GÁBOR: Női munka és a család Magyarországon (1900-1930). In: Történelmi Szemle 1987-1988/3. 365-374.
- GYÁNI GÁBOR: Bérkaszánya és nyomortelep: a budapesti munkáslakás múltja, Budapest, 1992.
- GYÁNI GÁBOR: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940. Budapest, 1998.
- GYÁNI GÁBOR: Posztmodern kánon. Budapest, 2003.
- GYÁNI GÁBOR: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. In: Múltunk 2008/3-4. 4-16.
- GYÁNI GÁBOR: A hétköznapi historikuma. In: Dusnoki – Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.) A hétköznapi historikuma, Gyula, 11-27.
- GYÁNI GÁBOR: A mindennapi élet mint kutatási probléma. In: Aetas 1997/1. 151-161.
- GYÁNI GÁBOR: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest, 1994.
- GYÁNI GÁBOR: Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940. Budapest, 1998.
- GYÁNI GÁBOR: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, 1983.
- GYÁNI GÁBOR: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- GYÁNI GÁBOR: Hajléktalanság, lakásnyomor és szociálpolitika a századfordulós Budapesten. In: Izsák Lajos – Gecsényi Lajos (szerk.): magyar Történettudomány az ezredfordulón. Budapest, 2001., 301-310.
- GYÁNI GÁBOR: Könyörületesség, fegyelmesség, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. In: Történelmi Szemle, 1999/1-2.
- GYÁNI GÁBOR: A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezetváltozása 1880-1941 között. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei. Budapest, 1979 165-188.
- GYÁNI GÁBOR: Relatív történelem. Typotex, Budapest, 2007.

GYÁNI GÁBOR: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. In: Barka 2019/2. Forrás: <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (Letöltve: 2024. 02. 05.)

GYÁNI GÁBOR – NAGY BEÁTA (SZERK): Nők a modernizálódó magyar társadalomban, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.

GYENIS VILMOS: Emlékirat és parasztkrónika. In: Irodalomtörténeti közlemények, 69 (1965), 152-171.

Gyermek és ifjúságvédelem. Budapest, 1962.

GYŐRI PÉTER - GÁBOR LÁSZLÓ: Ipi-apacs enyém a lakás! In: Esély 1990/6. 67-86.

GYŐRI PÉTER: Se koncepció, se lakás. In: Magyar Nemzet 1991/47., 1.

H. SASS JUDIT: Szubjektív történelem 1980–1994. Budapest, 1995.

HAMMER FERENC: Az éjszakai élet mint populáris nyilvánosság a szocializmusban In: Médiakutató, 2009/4. 89-107.

HANÁK GÁBOR - KÖVÉR GYÖRGY: Biográfia és oral history. In: Valuch Tibor (szerk.): Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Budapest, 1995.

HANÁK KATALIN – VÁRHEGYI GYÖRGY: Az állam gyermekei. Budapest, 1978.

HANÁK KATALIN: Társadalom és gyermekvédelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

HANÁK KATALIN: Társadalom és gyermekvédelem. (2. változatlan kiadása az 1978-as könyvnek). Budapest, 1983.

HANÁK PÉTER – HANÁK KATALIN: A Magyar Pamutipar története, 1887-1962. Budapest, 1964

HARASZTI MIKLÓS: Darabbér, Budapest, 1989.

HAVADI GERGŐ - MAJTÉNYI György: Haverok, buli, Politikai Bizottság: Vendéglátás, éjszakai élet és luxus a szocializmusban In: Forrás, 2011/7-8., 192-210.

HAVADI GERGŐ: Az új "népi szórakozóhely": a "hosszú" ötvenes évek Budapestjének életvilága a szocialista vendéglátásban In: Fons, 2006/ 3. 315-354.

HAVADI GERGŐ: Individualista, tradicionalista, forradalmár vagy megalkuvó emberek? A jazz politikai és társadalmi megítélése az ötvenes és a hatvanas években. In: Korall, 2010/39. 31-57.

HAVADI GERGŐ: Szombathely vendéglátása és szórakozóhelyeinek életvilága a Kádár-rendszerben IN: URBS: Várostörténeti Évkönyv, Budapest, 2010. 273-289.

HAVADI GERGŐ: Ilkovic kocsma. In: Aetas 2012/2. 29-48.

HAVADI GERGŐ: Egyes budapesti vendéglők bűnügyi „fertőzöttsége” 1955-ben. „Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzöttségéről” Forrás: http://archivnet.hu/politika/egyeb_budapesti_vendeglok_bunugyi_fertozottsage_1955ben.html (Letöltve: 2023.07.10.)

HAVASI ÉVA: A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban In: Statisztikai Szemle 2015/10. 886-916. (Forrás: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2015/2015_10/2015_10_885.pdf (Letöltve: 2023.07.10.)

HAVAS OTTÓNÉ – ELKÁN GYÖRGY – GAYER GYULA: Gyermek- és ifjúságvédelem. Budapest, 1962.

HEGEDŰS JÓZSEF: Lakásreform a nyolcvanas években. In: Medvetánc 1983/4-1.177-200.

HELLBECK JOCHEN: Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts In: David L. Hoffmann (ed) The Essential Readings. Oxford, 2003.

HENRY, LAURA A.: Complaint-making as political participation in contemporary Russia. *Communist and Post-Communist Studies*, 2012/3–4. 243–254. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/48610346> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

HOFFMANN, L. DAVID: Stalinism. In the Essential Readings. Oxford, 2003.

HOPPÁL MIHÁLY – KÜLLÖS IMOLA: Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. In: *Etnographia* 1972/83 284-292.

HOPPÁL MIHÁLY: "Parttalan folklór? (A "rejtett tudás" antropológiája) In: *Korunk*, 1982/5. 330-336.

HOPPÁL MIHÁLY: A hiedelemrendszer és a nyelv. In: *Jel-kép*, 1988/3.117-128.

HOPPÁL MIHÁLY: A szöveg, a környezet és a megértés. In: *Korunk*, 1979/7-8. sz. 579-586.

HOPPÁL MIHÁLY: Elbeszélés és emlékezet (Tolsztoj-novella egy paraszti elbeszélő emlékezetében) In: *Literatura*, 1979/2-3. 338-349.

HOPPÁL MIHÁLY: Életmód-modellek és/mint kulturális paradigmák. In: *Műhely*, 1983/ 1. 56-69.

HORVÁTH ATTILA: A szovjet család- és házassági jog. In: *Iustum Aequum Salutare*, 2008/3. 55–63. Forrás: <https://ias.jak.ppke.hu/20083sz/05.pdf> (Letöltve: 2024.02.23.)

HORVÁTH ISTVÁN: Munkaügyi kapcsolatok – szabályozási kérdőjelek egykor és manapság. In: *Miskolci Jogi Szemle*, 2017/2. 202-212. Forrás: https://www.mjsz.unimiskolc.hu/files/egyeb/mjsz/2017kulon2/21_horvathistvan.pdf (Letöltve: 2024.02.23.)

HORVÁTH LÁSZLÓ: Panaszlevelek a kapuvári és a (fertő-)szentmiklósi uradalom területéről (1724–1800). *Soproni Szemle*, 2007/2. Forrás: http://epa.oszk.hu/01900/01977/00235/pdf/EPA01977_soproni_szemle_2007_2_015-027.pdf (Letöltve: 2022. 08. 05.)

HORVÁTH SÁNDOR: Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben (tézisfüzet) 2022. Forrás: http://real-d.mtak.hu/1415/1/dc_1928_21_tezisek.pdf (Letöltés: 2022. 07. 20.)

HORVÁTH SÁNDOR: Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben. Doktori disszertáció. 2022. Forrás: http://real-d.mtak.hu/1415/7/dc_1928_21_doktori_mu.pdf (Letöltés: 2022. 07. 20.)

HORVÁTH SÁNDOR: Titkos kéjnök és úrifrankák. Prostitúció Sztálinvárosban. In Palasik M. – Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, 2005., 288–299.

HORVÁTH SÁNDOR: *A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004.

HORVÁTH SÁNDOR (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest.

HORVÁTH SÁNDOR: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. In: *Múltunk* 2006/4. 268-291.

HORVÁTH SÁNDOR: A társadalmi gondoskodás városi gyakorlata: szociálpolitika Szombathelyen a szocialista korszakban (1950-1973) In: Valuch Tibor (szerk.) *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945-1990*. Szombathely, 2010. 233-248.

- HORVÁTH SÁNDOR: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.
- HORVÁTH SÁNDOR: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártszerűség az 1960-as években. In: Múltunk 2005/3. 226-254.
- HORVÁTH SÁNDOR: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Budapest, 2009.
- HORVÁTH ZSOLT – PETHŐ LÁSZLÓ – TÓTH ESZTER ZSÓFIA (szerk.): Munkástörténet – munkásantropológia. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- HUNEKE, ERIK G.: Morality, Law, and the Socialist Sexual Self in the German Democratic Republic, 1945–1972. Doktori disszertáció. Forrás: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/97942/ehuneke_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltve: 2022. 06. 17.)
- HUSZÁR TIBOR–NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA (szerk.): Kedves, jó Kádár Elvtárs! (Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989). Budapest, 2002.
- HUNYADY GYÖRGY: Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban. Debrecen, 2001.
- Ifjúságkutatás. Tanulmányok, kutatási beszámolók, Budapest, 1973.
- IMHOF, ARTHUR E.: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Budapest, 1992.
- ISPÁN ÁGOTA LÍDIA: „Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. In: Ethno-Lore, 2014/30. 145–200.
- IVÁN LÁSZLÓ: A főváros szobaszám szerinti lakásstruktúrájának változása 1960-1980 között. In: Településfejlesztés 1983/3. 99-108.
- JÁLICS IZABELLA: Csodálatos fonal - Jálics Izabella önéletrajza, Kecskemét, 2011.
- JOÓ MÁRIA: Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet. In: Palasik M. – Sipos B. (szerk.): Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2005., 39-57.
- K. HORVÁTH ZSOLT: Historizált emlékezet mint „személyes történelem”. In: Századvég 1998/8. sz. 33-66.
- KATONA KATALIN: Ifjúságunk problémái. Budapest, 1967.
- KÁDÁR JUDIT: Engedelmes lázadók. Budapest, 2012.
- KAPITÁNY-FÖVÉNY MÁTÉ: A pszichózis nyelve. In: Liget 2021/6. 76-87. Forrás: https://epa.oszk.hu/01300/01348/00228/pdf/EPA01348_liget_2021_06_076-087.pdf (Letöltve: 2024. 02. 07.)
- KEMÉNY ISTVÁN: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Szociológia 1972/1. 36–48.
- KEMÉNY ISTVÁN: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a 70-es évek elején. Budapest, 1990.
- KEMÉNY ISTVÁN: Szociológiai írások. Szeged, 1992.
- KLEMPERER, VICTOR: LTI A Harmadik Birodalom Nyelve. Egy filológus feljegyzései. Budapest, 2021.
- KESZEI ANDRÁS: Az emlékezet rétegei In: Korall 2010/41. sz. 5-34.

KLINGER ANDRÁS: A válások okaira vonatkozó vizsgálat főbb eredményei. In: Demográfia 1965/1. 71-81.

KLICH-KLUCZEWSKA, BARBARA: Family, Taboo and Communism in Poland, 1956-1989. Berlin, 2021.

KÓ JÓZSEF – MÜNICH IVÁN – NÉMETH ZSOLT: A magyarországi galéri bűnözés néhány jellemzője. In: Kriminológiai és Kriminálisztikai évkönyv. Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok, Budapest, 1995. 156-172.

KOCSIS JÁNOS BALÁZS: Lakáspolitikai Budapest 1960-1975 között. A szocialista lakáspolitikai aranykora. In: Múltunk 2012/1. 160-206.

KOCSIS RÓZSI: Megszépült szegénység. Vallomás a gyermekkorról. Bukarest, 1988.

KOHUT TAMÁS: „Erkölcsi téren ma már a szállókon rend van” Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. Korall 2008/32. 60–77.

KOLOS TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.) 2000: A század- és rendszerváltás társadalma. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

KOLOS TAMÁS (szerk.): A század és rendszerváltás társadalma. Budapest, 2000.

KOPP MÁRIA – SKRABSKI ÁRPÁD: Magyar lelkiállapot. Budapest, 1995.

KÖRMENDINÉ PÓK ZSÓFIA: A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma. In: Kaleidoscope 2016/13. Forrás: https://real.mtak.hu/132319/1/a_budapesti_magyar.pdf (Letöltés: 2024.02.28.)

KOVÁCS ÉVA (szerk.): Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest, 2008.

KOVÁCS ÉVA – MELEGH ATTILA: A vándorlást elbeszélő narratívák neme, avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. Forrás: file:///C:/Users/grexa.izabella/Downloads/A_vandorlast_elbeszelo_narrativak_neme_a.pdf (Letöltve: 2023.08.30.)

KÖVÉR György: A biográfia nehézségei. Forrás: http://acta.bibl.u-szeged.hu/41067/1/aetas_2002_002_003_245-262.pdf (Letöltve: 2022.07.05.)

KÖVÉR GYÖRGY: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest, 2014.

KUNT GERGELY: Egy kamasznapló két olvasata In: Korall 2010/41. 51-80.

KÜLLÖS IMOLA (szerk.): Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Dokumentacio Ethnographica 9. Budapest. 1982. 134-163.

KÜLLÖS IMOLA: A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága: In: Folklorisztika 2000-ben. Folklór – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I. Budapest, 2000.

KÜLLÖS IMOLA-VASVÁRI ZOLTÁN: Áldozatok. A második világháború hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórijából. Budapest. 2006.

KÜRTI LÁSZLÓ: A nemek képei. In: In: Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században. Budapest, 2009.

LÁNYI GUSZTÁV: Élettörténet és történelmi szociálpszichológia. A történelmi szociálpszichológia néhány metodológiai kérdése. In: Bögre Zsuzsanna (szerk.): Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény. Budapest – Piliscsaba, 2007., 11-24.

LÁSZLÓ JÁNOS: Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok. Budapest, 1998.

LEJEUNE, PHILIPPE: Önéletírás, élettörténet, napló: válogatás Philippe Lejeune írásaiból (szerk. Z. Varga Zoltán). Budapest, 2003.

LEVI, GIOVANNI: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt. Korall 2002/10. 96-113.

LEVI, GIOVANNI: Az életrajz használatáról In: Korall 2000/2. 81-92. Forrás: <http://epa.niif.hu/00400/00414/00002/pdf/glevi.pdf> (Letöltve: 2021. július 30.)

MACFARLANE, ALAN: The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman: An Essay in Historical Anthropology, New York, 1977.

MACIEJ KOWALEWSKI: Dissatisfied and Critical Citizens: the Political Effect of Complaining. Society, 2019/56. Forrás: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12115-019-00398-x> (Letöltve: 2022. 08. 05.)

MAJTÉNYI GYÖRGY: A tudomány lajtorjája. Budapest, 2005.

MAJTÉNYI GYÖRGY: „Uraltak” vagy „önfejúek”. Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. In: Korall, 5-6/242-252.

MAJTÉNYI GYÖRGY: A Kádár-kor társadalma. Doktori disszertáció. 2020. Forrás: http://real-d.mtak.hu/1381/8/dc_1784_20_doktori_mu.pdf (Letöltve: 2022. 08. 05.)

MAJTÉNYI GYÖRGY: A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. Korall, 2016/64. 157–181.

MAJTÉNYI GYÖRGY: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00400/00414/00014/pdf/04majtenyi.pdf> (Letöltve: 20123.07.30.)

MAJTÉNYI GYÖRGY: De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban In: Replika 2015/5. 95-112. Forrás http://replika.hu/system/files/archivum/94_05_majtenyi.pdf (Letöltve: 2023. 08. 05.)

MAJTÉNYI GYÖRGY: Emlékezés és személyiség Forrás: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-13.html> (Letöltve: 2015. április 4.)

MARKOVITS ILONA: Munkások és lakások. In: Életünk 1974/3., 235-238.

MÁTYUS ALIZ: „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszállón. In: Pelle János (szerk.) Írószemmel 1977, Budapest, 1979. 149–175.

MIKLÓSSY ENDRE: A negyven év Budapestje - és ami utána következik. In: Magyar Szemle 1994/4. 339-359.

MOHAY TAMÁS: Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a XX. Század első felében Ipolynyéken. Budapest, 1994.

MOLDOVA GYÖRGY: A szent tehén: riport a textiliparról. Budapest, 1986.

MOLNÁR GÁL PÉTER: A pesti mulatók, Budapest, 2001.

MOLNÁR JÓZSEF: Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkori csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés. Budapest, 1971.

MUELLER OTHMÁR: Munkáslakásépítés Budapesten. In: Valóság 1977/5. 48-77.

NAGY ÁGNES: Hatalom - lakásrendszer - társadalom: Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. Korall 2004/17. 138-166.

NAGY ÁGNES: A lakásügy: magánügy és közügy határai a népi demokrácia kezdetén: egy társbérleti viszály Budapesten 1946-1949 között. Urbs: magyar várostörténeti évkönyv 4. Budapest, 2009. 257-284.

- NAGY ÁGNES: A hatalom és tudás városa, 1945-1970: a város mint vizsgálati tárgy a korszakra irányuló történeti és társadalomtudományos kutatásokban. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv 5.* Budapest, 2010. 45-57.
- NAGY ÁGNES: A településfejlesztéstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalomtörténet. *Korall* 2010/40. 163-174.
- NAGY DEZSŐ: Munkásfolklór. In Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*, Budapest. 1988. 749-772.
- NAGY ILONA: Női és férfi folklór repertoárok egy családon belül: mesemondás a XX. század végén. In: *Ethnographia*, 1997/1-2. 123-134.
- NAGY ILONA: Parasztasszonyorsók az önéletírás tükrében. In: *honismeret*, 1982/5. 8-10.
- NAGY-CSERE ÁRON: Az ellenség neve: „huligán”. In: Ö. Kovács József (szerk.) 2009: *A politikai diktatúra társadalmiasítása.* Miskolc. 125-134.
- NAGY-CSERE ÁRON: Nyomortelepéből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmezése? In: *Korall* 2010/40. 45-67.
- NEMES LIPÓT: A kültelki gyermekek élete és jövője. In: *Budapest Negyed.* 2002/35-36. 7-16.
- NIEDERMÜLLER PÉTER: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. In: *Etnographia* (1988/3-4. sz. 376-389.
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF – KUNT GERGELY: Előszó. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* Miskolc, 2009. 7-10.
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF: Fotók, filmek, mindennapok története Forrás: http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta200661/200661_77.pdf (Letöltve: 2015. április 4.)
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF: Munkáslét Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotörténet metszéspontjai. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004.* Budapest, 2004. 245–268.
- ÖRKÉNY ANTAL: Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében. Budapest., Új Mandátum, 1997.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (főszerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* Budapest. 2000. 239-308.
- PALASIK MÁRIA – SIPOS BALÁZS (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest, 2005.
- PAMELA CAMPA, MICHEL SERAFINELLI: Politico-economic regimes and attitudes: female workers under state-socialism. Forrás: https://www.tcd.ie/Economics/assets/pdf/Seminars/20172018/campa_serafinelli_draft_v7.pdf (Letöltés: 2023.02.15.)
- PAPP BARBARA-SIPOS BALÁZS: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban,* Budapest, 2017.
- PATAKI FERENC: Történelem és élettörténet. In: *Pszichológia* 2004/3. 223-232.
- PATAKI FERENC: *Élettörténet és identitás.* Budapest, 2001.
- PATAKI FERENC: *Érzelem és identitás,* Budapest, 2004.
- PATAKI FERENC: Jog és pszichológia. In: *Magyar Tudomány* 2011/5. 541-548.

- PERCZEL FORINTOS DÓRA: Gátolt menekülés: Az öngyilkosság kognitív modellje. In: Magyar Pszichológiai Szemle, 2011/ 1. 185-201.
- PETŐ ANDREA: „Több mint bekezdés.” A női történelmi emlékezés keretei és 1956. In: Múltunk 2006/4. 82-90.
- PETŐ ANDREA: Napasszonyok és holdkisasszonyok. Budapest, 2003.
- PETŐ ANDREA: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945-1951, Budapest, 1998.
- PETŐ ANDREA – MARK PITTAWAY (szerk.): Women in History: Central és Eastern European Perspectives, History Department Working Paper Series, Central European University, Budapest, 1994.
- PETŐ ANDREA – SZAPOR JUDIT: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848-1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Budapest, 2004, 136–175.
- PIHURIK JUDIT: Második világháborús naplók és emlékiratok mint történelmi források In: Aetas, 2007/ 2. 130-146.
- Pető Andrea – Svégel Fanni: A háborús nemi erőszak és a nőgyógyász lobbij hatása a magyarországi születésszabályozási rendszerre. Per Aspera ad Astra. 2021/1. 50-70. Forrás: https://epa.oszk.hu/02600/02696/00014/pdf/EPA02696_per_aspera_2021_1_050-070.pdf (Letöltés: 2024.02.11.)
- PITTAWAY, MARK: A magyar forradalom új megközelítésben. In: Eszmélet 2006/72. 11–31.
- PITTAWAY, MARK: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In: Múltunk 2011/1. 4–18.
- PLÉH CSABA: A történelmszerkezet és az emlékezeti sémák. Budapest, 1986.
- POGÁNY MÁRIA – RÁDICS JÓZSEF: Malteroslányok. Életrajzi elbeszélések. Budapest, 1958.
- PÓLYA TIBOR: A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In: Erős Ferenc (szerk.): Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében. Budapest, 2004.
- PÓLYA TIBOR: Identitás az elbeszélésben. Budapest, 2007.
- Pomogyi László: Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon. Budapest, 2001.
- R. NAGY JÓZSEF: „Nekünk má’ semmise a gyár...” Identitásbeli azonosságok és különbségek a rudabányai és a diósgyőr-vasgyári munkások esetében Forrás: http://real.mtak.hu/78834/1/szazadveg_2002.pdf (Letöltés: 2023.08.30.)
- R. NAGY JÓZSEF: Falusi munkáskolóniák morálfelfogása Északkelet-Magyarországon In: Múltunk 2007/2. 66-82.
- R. NAGY JÓZSEF: Munkássá válni – munkásnak maradni. Kulturális antropológiai kutatás Északkelet-Magyarország munkáskolóniáiban In: Világosság 2005/7-8. 37-55.
- RAINER M. JÁNOS: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011.
- RAINER M. JÁNOS (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 2004.

- RAINER M. JÁNOS (szerk.): A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Pécs, 2022.
- RÁKÓ ERZSÉBET: Gyermekvédelmi intézményekben elhelyezett gyerekek életkörülményeinek vizsgálata. Forrás: <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/98976/5/ertekezes.pdf> (Letöltve: 2012. december 27.)
- Reményi Andrea Ágnes: Nyelv és társadalmi nem. In: *Replika* 2001/45-46. 153–160.
- RICOEUR, PAUL: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest. 1999. 51-67.
- Rózsás Eszter: A gyermekvédelem rendszere. Forrás: www.mezod.hu/letoltes/gyermrend.doc (Letöltve: 2012. december 12.)
- SCHADT MÁRIA: „Feltörekvő dolgozó nő” Nők az ötvenes években. Pécs, 2003.
- SCHADT MÁRIA: Ellentmondásos szerepvállalások, nők az államszocializmusban. In: *Acta Sociologica*, 2005/ 1. 61-75.
- SCHADT MÁRIA: Nők határokon kívül. A bányásznők emlékezete. In: Petó Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, 2009.
- SCHADT MÁRIA: Átalakuló társadalom, az átalakuló nőideálok az 1950-es években. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen, 2006., 292-316.
- SIMÁNDI Irén: Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848-1938. Budapest, 2009.
- SIPOS BALÁZS: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest, 2012.
- SIPOS BALÁZS: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1948-1948. Budapest, 2022.
- SMITH, SIDONIA – WATSON, JULIA: *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- STEPHEN KOTKIN: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. In: David L. Hoffmann (ed.): *The Essential Readings*, Oxford, 2003.
- SOLT OTTILIA: A hetvenes évek budapesti szegényei. In: BENCE György–KIS János (szerk.): *Mit ér a kéziratos irodalom, ha magyar?* Budapest–Párizs, 1978.
- SULYOK KATALIN: Messzi lát a falu szeme. In: *Forrás* 1976/9. 34–41.
- SULYOK KATALIN: Egy kudarc története. *Forrás* 10. sz. 1983, p. 51-59.
- SUSANN ZIMMERMANN: A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet* 96. sz. 2012. 103-131. Forrás: https://epa.oszk.hu/01700/01739/00081/pdf/EPA01739_eszmelet_2012_96_tel_103-131.pdf (Letöltés: 2024.02.11.)
- Svégel Fanni: A női test ellenőrzéséről, Ratkó-mítoszról és önrendelkezésről: Kritikai reflexiók egy tanulmány margójára. *TNTIF* 2023/2. 205- 221.
- SZABÓ MÁRTON 2007: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* 2007/20. 151-171.

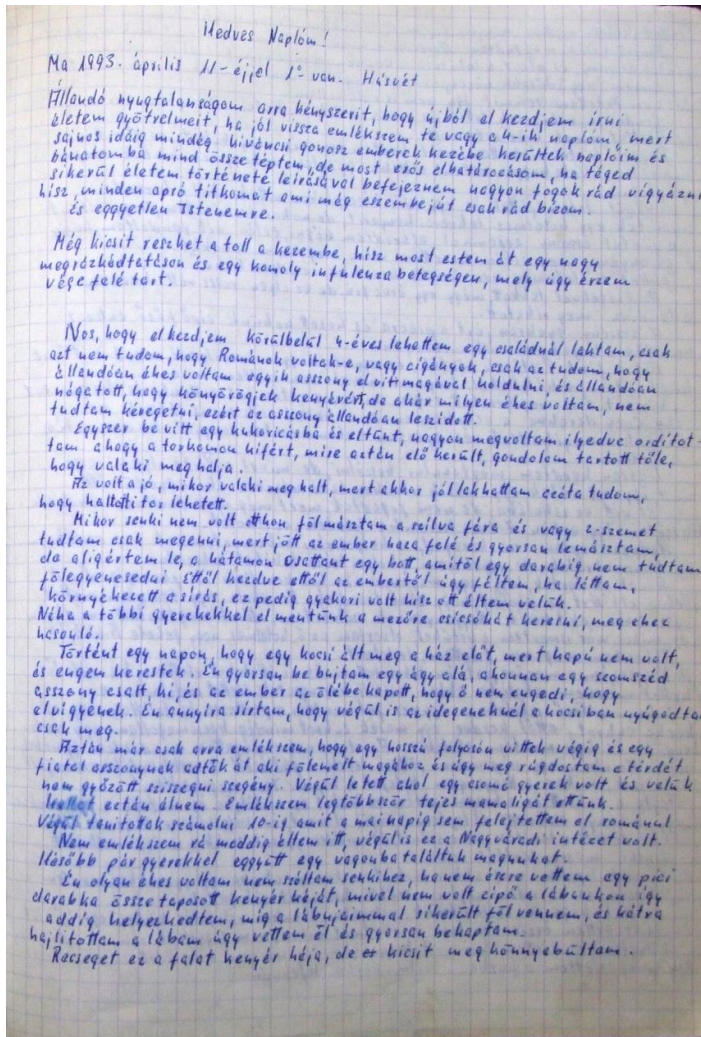
- SZALAI JÚLIA: Hatalom és szegénység. In: Uő: Uram! A jogaimért jöttem! Budapest, 1998.
- SZÉKELY IVÁN: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. Elérhetőség: http://real.mtak.hu/110083/1/94_01_Szekely.pdf (Letöltve: 2022.08.30.)
- SZELÉNYI IVÁN: Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, 1972/1. 49–74.
- SZELÉNYI IVÁN: A kelet-európai szocialista városok - mennyiben voltak mások? In: Magyar Lettre Internationale 1991/3. 53-57.
- SZÉNÁSI ÉVA: A Buda-Flax Csillaghegyi Szövőgyárának története 1925–1985. Budapest, 1988.
- SZENDREY ISTVÁN-NYAKAS MIKLÓS: Derecske története. Debrecen, 1980.
- SZÍJÁRTÓ M. ISTVÁN: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. In: BUKSZ, 2000 nyár, 151 – 159.
- SZILÁGYI MIKLÓS: A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006.
- SZŰCS ISTVÁN-TÓTH ILDIKÓ: Szociológiai vizsgálat az Üllői úti lakótelepen. Budapest. 1967.
- TENGELYI LÁSZLÓ: Tapasztalat, cselekvés és elbeszélés történet In: Világosság 2009. tavasz 87-99.
- TOMKA BÉLA: Intézményesült változékonyság: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában. In: Korall, 2007/28-29. 146-166.
- TOMKA BÉLA: Az időskor mint életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszer szerepe. In: Gyáni Gábor – Láczy Magdolna (szerk.): Generációk a történelemben Nyíregyháza, 2008. 39-50. Forrás: http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/tortenei/legujabbkori_egyetemes/tomka/Tomka_t037.pdf (Letöltés: 2024.02.27.)
- TOMKA BÉLA: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok In: Múltunk, 2012/2. 27-49.
- TOMKA BÉLA: Szociálpolitika - Fejlődés, formák, összehasonlítások. Budapest, 2015.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest, 2007.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Csörögtem a fodrásznőnek, hogy reggel hatra gyere légy szíves” Munkásnők, akik országgyűlési képviselők voltak - Éva és Paula története. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában (szerk.: Horváth Sándor) Nyitott Könyvműhely, Budapest. 2008. 264-289.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Ennyi idő egy férjből is elég, hát még egy gyárból” A gyári identitás munkásnők és munkások életút-elbeszéléseiben” In: Múltunk, 2003/3. 75-107.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Mindenki... úgy ment oda, hogy ez a világcsúcs” (Munkásnő országgyűlési képviselők megéleltörténetei a szocialista időszokról). In: Aetas, 2007/2. 53-73.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?” A vándorlás és visszavándorlás megéleltörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben. In: Korall 2003/13. 49-64.

- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Ágnes és Ilona története: egy bevándorló és egy bejáró munkásnő csecsemőgyilkossága a fővárosban az 1970-es években. URBS: Várostörténeti Évkönyv, 2010. (5. évf.) 1. sz. 329-350.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Fekete vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt: ingázók dokumentumfilmeken. In: Eszmélet 2008. tavasz 50-75.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Kádár leányai: Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, 2010.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Munkásság és oral history In: 2005. 4. sz. 78-99.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Rock, hazugság, Ifipark. A kollaboráció fogalmának értelmezése és újraértelmezése:”Dalos” ügynökügye és ennek emlékezete. In: Korall 2010/39. 145-174.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA – MURAI ANDRÁS: Szex és szocializmus. Budapest, 2014.
- TURGONYI JÚLIA – FERGE ZSUZSA: Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Budapest, 1969.
- Turi Istvánné: Az évek jönnek, mennek. Budapest, 1937.
- TURINÉ CSEH VIKTÓRIA – KESKENYNE KOVÁCS VERON: Csongrádi szegényasszonyok. Két önéletrajzi írás a 30-as évekből. Szeged, 1967.
- UTASI ÁGNES: Hajléktalanok, csavargók. In: Utasi Ágnes (szerk.): Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok. (Rétegződés-modell vizsgálat VIII.). Budapest. 1987. 181-213.
- VAJDA ÁGNES: Nagyvárosi és falusi lakásformák. In: Statisztikai Szemle 1986/8-9., 852-863
- VAJDA JÚLIA: Az élettörténet szövegének szövete. In: Jel-kép, 2003/1. 89-96.
- VAJDA MÁRIA: Hol a világ közepe? Parasztvállomások a szerelemről. Kecskemét, 1988.
- VALUCH TIBOR: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig. Budapest, 2013.
- VALUCH TIBOR: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005.
- VALUCH TIBOR: Kis magyar retro. Egy jelenség társadalmi és tudati háttere. In: Debreceni Disputa 2007/4. 4-7.
- VALUCH TIBOR: „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott”. Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In: 1956-os Intézet Évkönyve, 2004. 232-244.
- VALUCH TIBOR: Hétköznapi élet Kádár János korában. Budapest. 2006.
- VALUCH TIBOR: Magánélet Kádár János korában. Budapest. 2011.
- VALUCH TIBOR: Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. In.: Korall 2012. 49. sz. 5-17.
- VALUCH TIBOR: Volt-e „szocialista” társadalom Magyarországon? Forrás: <http://beszelo.c3.hu/01/04/24valuch.htm> (Letöltve: 2023.08.30.)
- VARGA BALÁZS: Várostérkép. Az ötvenes-hatvanas évek magyar filmjeinek Budapest-képe. In: Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád (szerk.): A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára, Budapest, 2000. 502-516.
- VARGA ZSUZSANNA: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. In: Korall 2012/49. sz. 37-58.

- VÁRI ANDRÁS (szerk.): Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Budapest, 1988.
- Vásárhelyi Mária: Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. Budapest, 2005.
- VASVARI, O. LOUISE: Életírás, társadalmi nemek, és trauma Forrás: <http://tntefjournal.hu/vol6/iss2/vasvari.pdf> (Letöltve: 2021. március 22.)
- VASVARI, O. LOUISE – WANG, I-CHUN: Introduction to Life Writing and the Trauma of War. Forrás: <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2915&context=clweb> (Letöltés: 2021. március 22.)
- VECZKÓ JÓZSEF: A gyermekvédelem pszichológiai és pedagógiai alapjai. Budapest, 1990.
- VEREBICS JÁNOS: A Szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilizációra, 1948–1951. Forrás: https://real.mtak.hu/70659/1/2017_03_VerebicsJ_u.pdf (letöltve: 2024.02.23.)
- VINCZE BÉLA: Az ifjúság társadalmi beilleszkedésének problémái. In: Belügyi Szemle, 1965/4. 54-58.
- VISI LAKATOS MÁRIA: A lakáshelyzet és a lakáshoz jutás módjai négy országban. In: Statisztikai Szemle 1977/12.1221-1232.
- VÖLGYESI ZOLTÁN: Helyi forradalom Hajdúnánáson 1956-ban. Hajdúnánás 1993.
- WALKOWITZ, JUDITH: Egy kirekesztett csoport születése: prostituáltak és munkásnők Plymouth-ban és Southamptonban. In Léderer Pál (szerk.) A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet. Budapest, 1999. 163–189.
- YANNI KOTSONIS: Ordinary People in Russian and Soviet History. In: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 2011/3 739-754.
- VALKAI ZSUZSA: Miért isznak a nők? Budapest, 1987.
- ZEKE GYULA: Volt egy feketém. A budapesti eszpresszók története. Budapest, 2014.
- ZONDA TAMÁS – BOZSONYI KÁROLY – ELEKES ZSUZSANNA: Az öngyilkosság és az alkoholfogyasztás összefüggése a hosszútávú, populáció szintű vizsgálatok alapján (Irodalmi áttekintés és egy hazai vizsgálat ismertetése) In: Addiktológia, 2010/1. 5-15.

10 Fényképek

1. sz. fotó: Király Erzsébet visszaemlékezésének első oldala

2-3. sz. fotó: A csecsemő Király Erzsébet anyjával

4-5. sz. fotó: Király Erzsébet

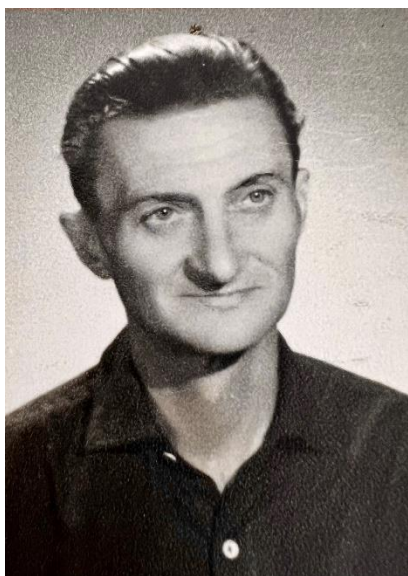
6-7. sz. fotó: Király Erzsébet anyja és annak hozzátartozói

8-9. sz. fotó: Király Erzsébet nagynénje és húga (unokahúga)

10. sz. fotó: Első férje Amerikában

11. sz. fotó: A. Erik

12-13. sz. fotó: Király Erzsébet a Cs. testvérekkel

14. sz. fotó: Király Erzsébet barátaival

15. sz. fotó: Derecskei nevelő család egyik hozzátartozójának temetése

16. sz. fotó: a Csillaghegyi Lenáru gyár dolgozói a gyár kultúrotthona előtt

17. sz. fotó: Király Erzsébet a Goldberger Gyár szövőgépe előtt

18. sz. fotó: Király Erzsébet a könyvtárban

19. sz. fotó: Gyári kirándulás közepén Király Erzsébettel

20. sz. fotó: Király Erzsébet vendéglátós igazolványa

21. sz. fotó: Király Erzsébet egyik szeretőjével és ismerősével egy budai vendéglőben (1973)

22. sz. fotó: Király Erzsébet szeretőjével és egyik női ismerősével

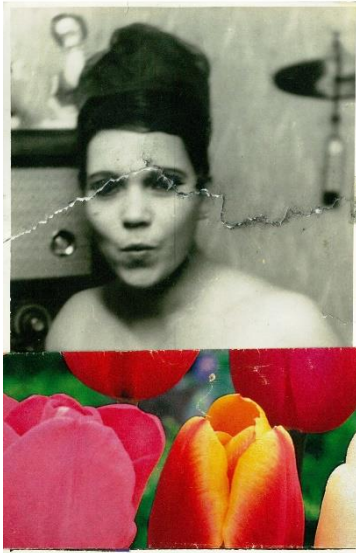

23-24. sz. fotó: Király Erzsébet első férjével

25. sz. fotó: Király Erzsébet második férje

26-27. sz. fotó: Király Erzsébet (az első képet eredeti állapotban, meztelen felsőtteste eltakarva látható)

28. sz. fotó: Király Erzsébet ecséri lakóhelyén

VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGA XI. KERÜLET TANÁCSÁNAK		Tárgy: .....
55178/77. Ugyiratsz.	Lakásügyi ..... osztály	
Előadó: Nyikos	Budapest 1502. ker., PF.10.	
Távbeszélőszám:	Címzett: Benkő Imréné	
Melléklet:	Hivatalbéli Díjköteles Díjköteles	2233. Ecsér
	Zrinyi u. 24.	Hiv. szám: .....

Osztályomhoz hivatalból továbbított kérelmével kapcsolatban közlöm, hogy lakásügyében érdemi intézkedést tenni nem áll módomban.

Lakást csak az arra rendszeresített formanyomtatványon, jogszabályban meghatározott feltétel - 8t éves budapesti tartózkodás, vagy 8t éves budapesti munkaviszony - mellett lehet igényelni. Lakásigénylési lapját csak a tartózkodási hely szerinti vagy a munkahely szerinti elsőfoku lakásügyi hatóságnál nyújthatja be.

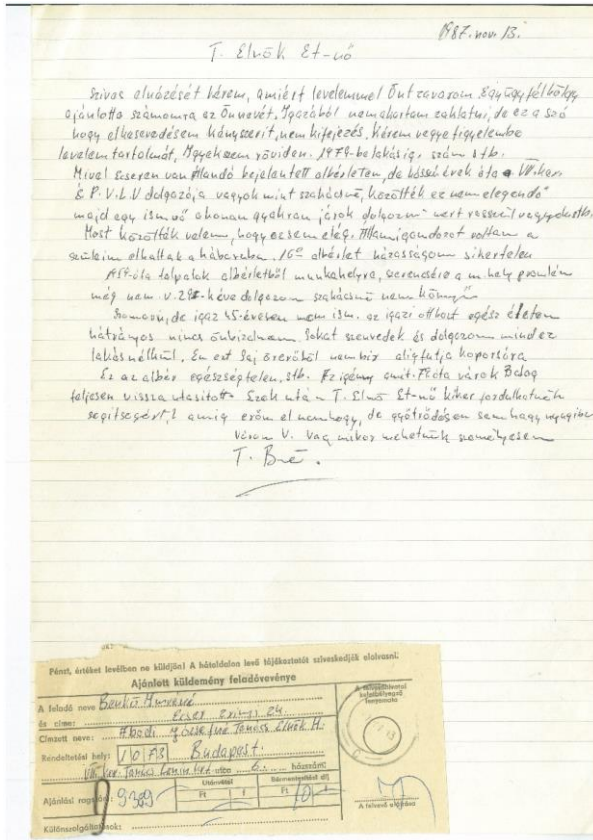
Osztályom csak tanácsi bérlakások felett rendelkezik, így a ház közös használatu helyiségét használatra biztosítani nem tudja. Kérem a fentiek elfogadását és tudomásulvételét.

Budapest, 1977. október 10.
Kiadmány hitelesítve

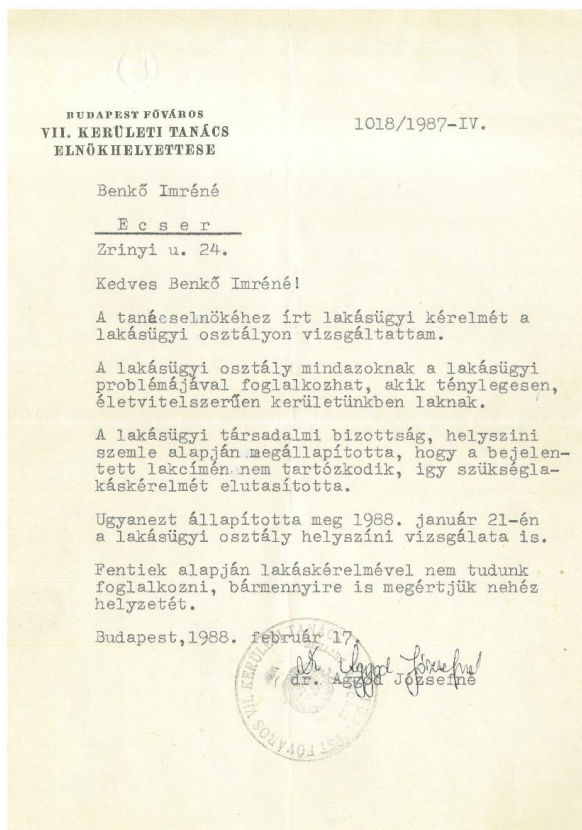
Dr. Havasi Dénes sk.
oszt. vez.

C. Ker. 17/c. r. SZ. - Nyomell. 15. sz. 1977. évi Budapesti Közigazgatási Nyomdázeme 2184-75

29. sz. fotó: A hagyatékban található legkorábbi hivatalos levél

30. sz. fotó: A VII. kerület tanácselnökhöz címzett levele

31. sz. fotó: A VII. kerület tanácselnök válaszelevele